

NA 0201

N° 500

C

HET BEOEFENEN VAN LANDBOUW ALS NEVENBEROEP

ACHTERGRONDEN, BETEKENIS EN
ONTWIKKELINGEN VAN DE BEOEFENING VAN
LANDBOUW ALS NEVENBEROEP

L.J.M. WEERDENBURG

N08201.508

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
GEN. FOULKESWEG 1a
WAGENINGEN

STELLINGEN

I

De uiteenlopende belangstelling voor de beoefening van landbouw als nevenberoep in Didam en Uden is voor een groot deel, zo niet geheel, toe te schrijven aan sociaal-historische achtergronden, waarin vestigingsomstandigheden en aard van de niet-agrarische werkgelegenheid een belangrijke plaats innemen.

Dit proefschrift

II

Uit tal van gevallen blijkt dat bepaalde voorwerpen en gebruiken hun oorspronkelijke waarde of functie – in het eigen sociaal-culturele milieu – eerst moeten verliezen of in onbruik geraken alvorens later weer geaccepteerd te worden, waarbij deze dan een van de oorspronkelijke afwijkende waarde of functie krijgen. Naar alle waarschijnlijkheid zal de door sommige auteurs verwachte sterke verbreiding van de hobby-farming zich dan ook pas kunnen voordoen indien meerdere landbouwgewassen en diersoorten een soortgelijk 'umwertungsproces' ondergaan als bijvoorbeeld het paard reeds heeft ondergaan.

Dit proefschrift

III

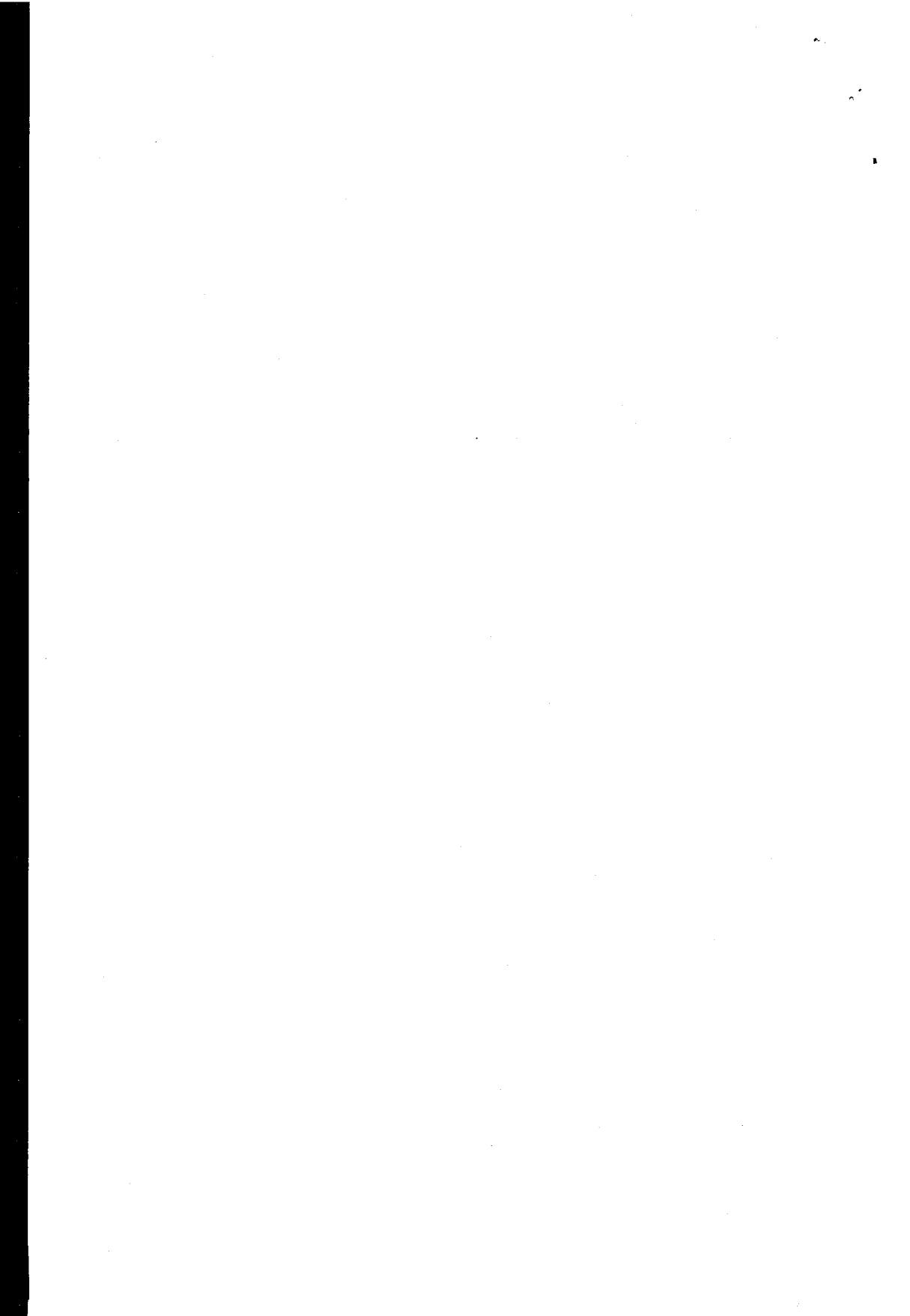
De continueringsbehoefte ten aanzien van de vertrouwde levenswijze, waarvan het grondgebruik en het houden van vee belangrijke elementen kunnen zijn, is bij een groot deel van de agrarische bevolking zodanig, dat het gerechtvaardigd is hiermede bij de voorwaarden voor bedrijfsbeëindiging via het Ontwikkelings- en Saneringsfonds meer dan tot nu toe het geval is rekening te houden.

Boer en beroepsverandering,
Landbouwkundig Tijdschrift, 82 (1970) 11.

IV

De gangbare op extrapolatie berustende prognosemethoden met betrekking tot de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven zijn om velerlei redenen weinig geschikt voor het doel waarvoor ze worden gebruikt. Met name in Didam zal de vermindering van het aantal landbouwbedrijven sneller verlopen dan door welke extrapolatie ook is te voorzien.

De ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven in de toekomst, in: Gemengde bedrijvigheid, 1971, blz. 89-100.

V

Het uitblijven van ruilverkaveling zal in sommige gebieden het ontstaan van sociale braak ('Sozialbrache') in de hand werken.

VI

Het vrijwel steeds blijven wonen op de boerderij en het vaak gedeeltelijk voortzetten van het landbouwbedrijf na beroepsverandering of beroepsbeëindiging – door de boer zelf of de eerstvolgende generatie – zijn er oorzaak van dat het landschapsbeeld, ondanks veelvuldige bedrijfsbeëindigingen, in de meeste gebieden nog niet ingrijpend is gewijzigd. Dit zal wel het geval zijn indien de volgende generatie breekt met de ouderlijke levenswijze of indien de bewoning van boerderijen door anderen wordt voortgezet. Meer inzicht in de consequenties hiervan voor het cultuurlandschap is ten zeerste gewenst.

VII

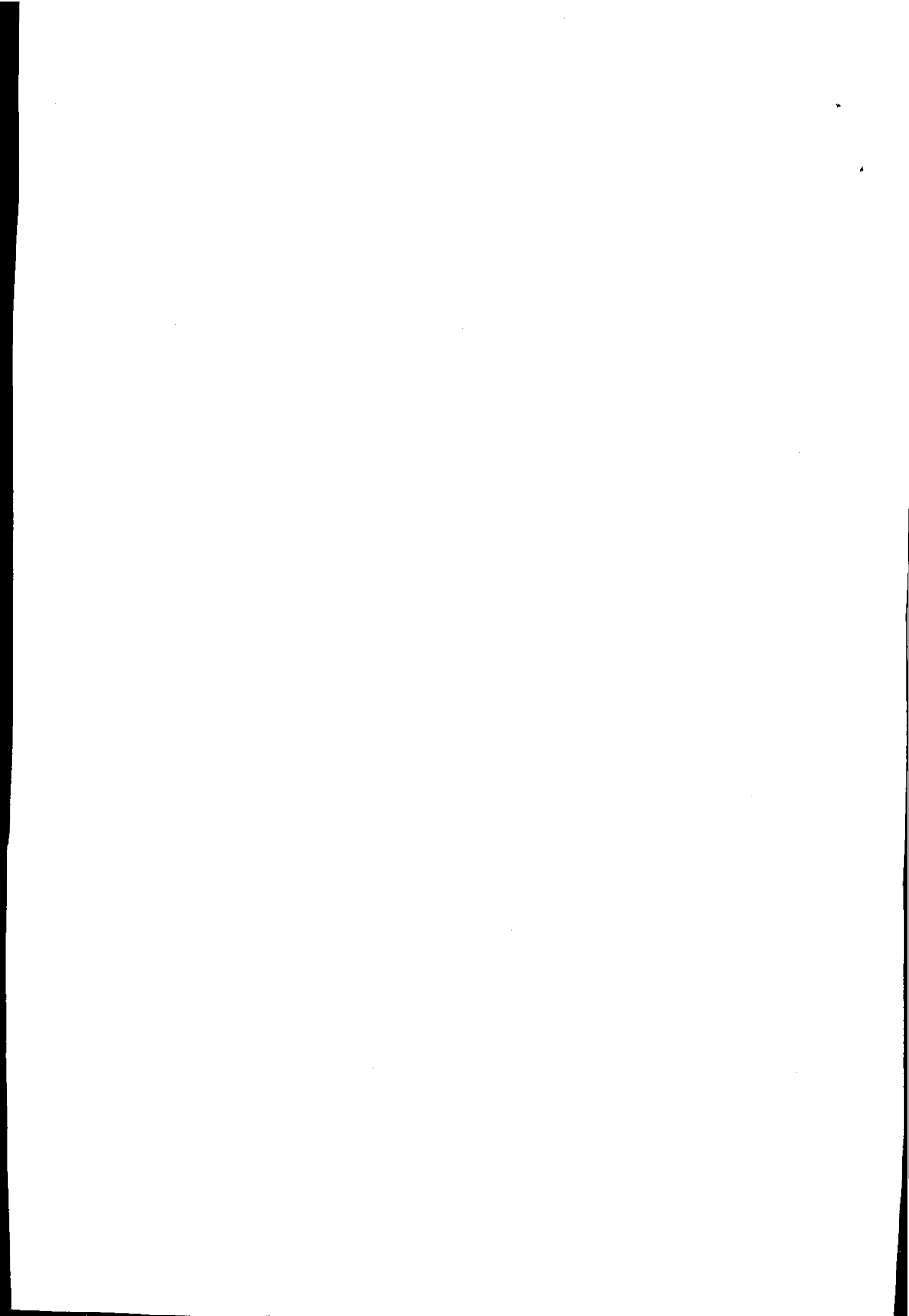
Het zal de Nederlander pas duidelijk worden van welke grote waarde het werk en de levenswijze van de nog min of meer traditioneel werkende kleine boer is als deze plaats heeft gemaakt voor moderne agrarische ondernemers en dure 'parkwachters'. Hiermee wil niet gezegd zijn dat we de kleine boer moeten vasthouden of terugroepen, want hij wil dit zelf niet meer, maar wel dat zijn bijdrage aan het nationale produkt veel groter is dan algemeen wordt aangenomen.

VIII

De tegenwoordig veelvuldig geuite suggestie dat het verschaffen van accommodatie voor openluchtrecreatie soelaas kan bieden voor de kleine boer als neveninkomstenbron is, vooral ten aanzien van de nog jonge boer, misleidend.

IX

Voorrechten van minderheden van vandaag zijn veelal rechten van de massa van morgen. Teneinde te voorkomen dat we met betrekking tot het wonen in een soortgelijke congestie-situatie verzeild raken als waarin we nu ten aanzien van het vervoer verkeren, is het noodzakelijk dat het beleid met betrekking tot het buitenwonen en de tweede woning met dit voor ogen gevoerd wordt.

X

De volgens de Stichting Vakopleiding Bouwbedrijf zorgelijke teruggang van het aantal leerlingen in het bouwbedrijf is meer een direkt gevolg van de afnemende toestroming vanuit de agrarische en verwante bevolkingsgroepen dan van de geringe continuïteit in de bouw en de onbevredigende arbeidsvoorwaarden voor jongeren. Hiermee wil echter niet gezegd zijn dat deze geen verbetering behoeven.

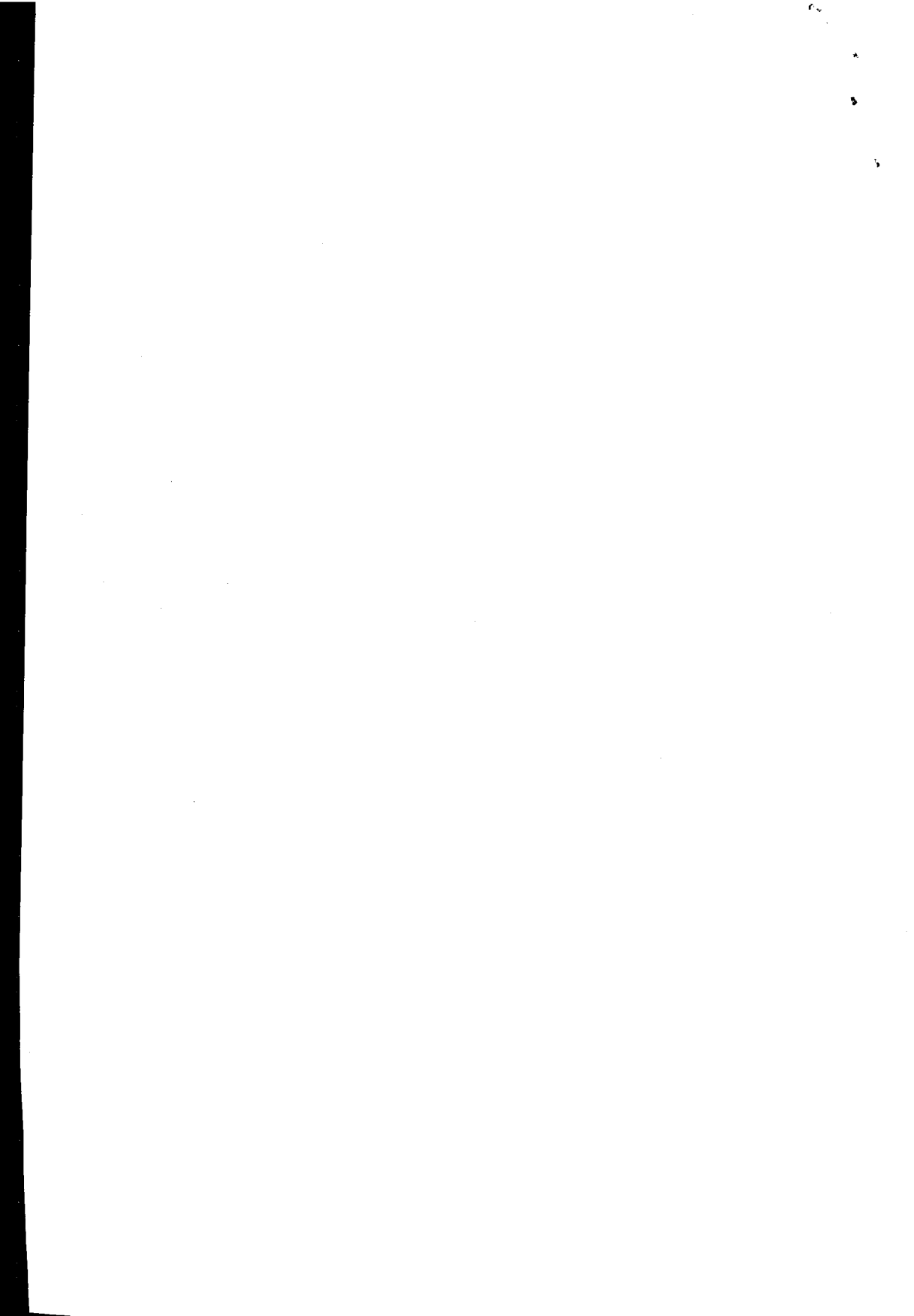
N.a.v.: Proeve van een analyse van het vraagstuk: Verminderde aanwas van bouwvaklieden, Stichting Vakopleiding Bouwbedrijf, Den Haag, oktober, 1971.

XI

Het gebruik om auto's te sieren met vlinders, vogels en bloemen is wellicht bedoeld als een hulde aan de natuur, maar het is tegelijkertijd tekenend voor onze machteloosheid ten aanzien van de in standhouding van diezelfde natuur.

XII

Teneinde te voorkomen dat het gebruik van de oude zegswijze 'Je ziet er geen kip' - waarmee men (nu nog) aan wil geven dat het ergens erg stil is, terwijl tegenwoordig een kip zich pas juist dan durft te vertonen - verloren gaat, verdient het aanbeveling de aan deze zegswijze toegekende betekenis om te keren.

HET BEOEFENEN VAN LANDBOUW ALS
NEVENBEROEP

Achtergronden, betekenis en ontwikkelingen van de
beoefening van landbouw als nevenberoep

Dit proefschrift met stellingen van

LEONARDUS JOHANNES MARIA WEERDENBURG

Landbouwkundig ingenieur, geboren 24 October 1934 te Leidschendam, is goedgekeurd door de promotor, Dr. E. W. Hofstee, hoogleraar in de Sociologie van de Westerse gebieden.

De Rector Magnificus van de Landbouwhogeschool,
J. M. POLAK

Wageningen, 7 januari 1972

HET BEOEFENEN VAN LANDBOUW ALS NEVENBEROEP

ACHTERGRONDEN, BETEKENIS EN
ONTWIKKELINGEN VAN DE BEOEFENING VAN
LANDBOUW ALS NEVENBEROEP

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD
VAN DOCTOR IN DE LANDBOUWWETENSCHAPPEN
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS, MR. J. M. POLAK
HOOGLEERAAR IN DE RECHTS- EN STAATSWETENSCHAPPEN
VAN DE WESTERSE GEBIEDEN
TE VERDEDIGEN TEGEN DE BEDENKINGEN
VAN EEN COMMISSIE UIT DE SENAAT
VAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL TE WAGENINGEN
OP VRIJDAG 10 MAART 1972 TE 16 UUR

DOOR

LEONARDUS JOHANNES MARIA WEERDENBURG

**This thesis is also published as Mededelingen Landbouwhogeschool Wageningen 72-2 (1972)
(Communications Agricultural University Wageningen, The Netherlands)**

VOORWOORD

Het woord vooraf biedt mij de gelegenheid iets te zeggen over het tot stand komen van dit proefschrift en me tevens te richten tot diegenen, die hierbij op een of andere wijze een bijdrage hebben geleverd.

De weg die afgelegd moet worden om tot een proefschrift te komen is doorgaans lang en niet steeds recht. Deze weg biedt vaak tal van mogelijkheden om te verdwalen, vooral de verleiding om zijwegen in te slaan is voortdurend aanwezig. Dat ik aan dit gevaar, naar ik meen, in redelijke mate ben ontsnapt is niet alleen eigen verdienste. Aan mijn leermeester en promotor Prof. Dr. E. W. Hofstee dank ik de basiskennis en de oriëntatie die nodig zijn om de mij aanvankelijk voorgelegde brede problematiek, waarvan het hier behandelde onderwerp deel uitmaakte, tegemoet te kunnen treden. Ook de bijdrage van de medewerkers van de Afdeling Sociologie zou ik niet graag hebben ontbeerd. Met name noem ik hier P. Holleman wiens plezierige medewerking bij de verzorging van de tekeningen nog vers in mijn geheugen ligt en J. W. te Kloeze die zeer kundig het computerwerk heeft verricht. Ook de wetenschappelijke kritiek van enkele medewerkers, met name van ir J. P. Groot in de beginfase van het onderzoek en dr. A. T. J. Nooij in een latere fase, zou ik niet graag hebben gemist.

De medewerking die ik heb ondervonden is niet slechts van de Afdeling Sociologie gekomen. Mijn erkentelijkheid gaat ook uit naar mijn opdrachtgever de Cultuurtechnische Dienst. Degenen bij de Dienst, voor wie de tijd tussen beslissen en handelen, tussen opdracht en uitvoering niet te lang mag zijn, hebben wellicht weleens moeite gehad met de duur van mijn onderzoek. Dat een beroep op het geduld van de Cultuurtechnische Dienst, in het bijzonder op dat van de Inspectie Onderzoek, nodig was heb ik steeds betreurd. De wijze waarop gewerkt moest worden en de geringe operationaliseerbaarheid van de aanvankelijk voorgelegde problematiek maakten dit echter onvermijdelijk. Dat mij hiervoor de ruimte werd gelaten en ik zelfs tot doorzetten werd gestimuleerd heb ik zeer op prijs gesteld. Hiervoor ben ik vooral dank verschuldigd aan mijn chef bij de Cultuurtechnische Dienst ir. G. A. Oosterbaan en diens voorganger ir. J. Verkoren.

Tenslotte wil ik in mijn erkentelijkheid betrekken al diegenen die het mij mogelijk hebben gemaakt me te informeren in het veld. Hierbij denk ik dan niet alleen aan de streekkenners die mij wegwijs hebben gemaakt in de lokale situatie en aan de studenten die mij behulpzaam zijn geweest bij de interviews, maar vooral ook aan de velen in Didam en Uden die de bereidheid en het geduld hebben opgebracht te antwoorden op de vele hen voorgelegde vragen. Ik hoop dat mijn studie hen op enigerlei wijze tot nut zal strekken.

INHOUD

1. NEVENBEROEPSLANDBOUW ALS PROBLEEM VAN ONDERZOEK	1
1. Inleiding	1
2. Probleemstelling	3
3. Hypothese	8
4. Opzet onderzoek en verslaggeving	11
NEVENBEROEPSLANDBOUW ALS INTERNATIONAAL VERSCHIJNSEL; EEN LITERATUURANALYSE	
2. HET AGRARISCHE NEVENBEDRIJF	14
1. Wat is nevenberoepslandbouw?	14
2. Het voorkomen van landbouw als nevenberoep	16
3. De grootte van het agrarische nevenbedrijf	20
4. Het bedrijfstype	22
5. De relatie tussen hoofdberoep en nevenberoep	25
6. Grondeigendom, pacht en sociale braak	27
7. Nevenberoepslandbouw en mechanisatie	29
8. Nevenberoepslandbouw en efficiency	30
3. DE BETEKENIS VAN DE NEVENBEROEPSLANDBOUW	32
1. De positie van de nevenberoepslandbouw in de agrarische structuur	32
2. De implicaties voor de professionele landbouw	34
3. De implicaties voor de samenleving	37
4. De implicaties voor de betrokkenen	41
5. Balans der implicaties	42
4. DE NEVENBEROEPSLANDBOUWER	47
1. De nevenberoepslandbouwers als sociale categorie	47
2. De leeftijd van de nevenberoepslandbouwer	49
3. De nevenberoepslandbouwer en zijn gezin	53
4. De arbeid op het nevenbedrijf	56
5. Het hoofdberoep	59
6. De scholing	61
7. De sociaal-economische positie	64
8. De beoordeling van de eigen positie	67
5. ACHTERGRONDEN EN MOTIVATIE VAN DE NEVENBEROEPSLAND- BOUW	70
1. Historische achtergronden	70
2. Werk en werkgelegenheid	73
3. Continuering van de levenswijze	75
4. Continuering van het fysieke milieu	81
5. Continuering van het sociale milieu	83
6. Motieven	85
6. HUIDIGE EN TOEKOMSTIGE ONTWIKKELINGEN	90
1. Is de nevenberoepslandbouw van blijvende aard?	90
2. Desagrarisatie	92
3. Desagrarisatie en moderne levenswijze	97
4. Waarom nevenberoepslandbouw geen toekomst heeft	100
5. Waarom nevenberoepslandbouw wel toekomst heeft	102
6. Meest waarschijnlijke ontwikkelingen	105

DE NEVENBEROEPSLANDBOUW IN NEDERLAND, AL OF NIET
ONDERHEVIG AAN VOORTGAANDE DESAGRARISATIE

7. DE NEVENBEROEPSLANDBOUW IN NEDERLAND	109
1. Interpretatie statistische gegevens	109
2. De landbouwtellingen	110
3. De arbeidskrachtentellingen	117
4. Enkele onderzoeken	123
8. DE NEVENBEROEPSLANDBOUW IN DIDAM EN UDEN	125
1. Sociaal-historische achtergronden	125
2. De betekenis van de nevenberoepslandbouw	127
3. De maatschappelijke herkomst van de nevenberoepslandbouwers	128
4. Het hoofdberoep en het inkomen	130
5. Het agrarische nevenbedrijf	132
6. De aan het nevenbedrijf bestede arbeid	134
7. Arbeids- en beroepssatisfactie	139
8. Motieven voor het agrarische nevenberoep	143
9. Agrarische aspiraties	150
9. NEVENBEROEPSLANDBOUW EN VOORTGAANDE DESAGRARISATIE	154
1. Desagrarisatie in Didam en Uden	154
2. Agrariserende en desagrariserende krachten	159
1. Herformulering hypothese	159
2. Desagrariserende krachten	161
3. Agrariserende krachten	164
3. Toetsing hypothese voortgaande desagrarisatie	164
1. Operationalisering van het probleem	164
2. Effecten integratie in het agrarische milieu	167
3. Effecten integratie in het niet-agrarische milieu	172
4. Effecten ontwenning aan de landbouw	177
5. Effecten moderne levenswijze	183
10. SAMENVATTING EN CONCLUSIES	200
1. Samenvatting per hoofdstuk	200
1. Nevenberoepslandbouw als probleem van onderzoek	200
2. Het agrarische nevenbedrijf	201
3. De betekenis van de nevenberoepslandbouw	203
4. De nevenberoepslandbouwer	204
5. Achtergronden en motivatie van de nevenberoepslandbouw	206
6. Huidige en toekomstige ontwikkelingen	207
7. De nevenberoepslandbouw in Nederland	208
8. De nevenberoepslandbouw in Didam en Uden	209
9. Nevenberoepslandbouw en voortgaande desagrarisatie	211
2. Conclusies	212
SUMMARY	216
LIJST VAN GERAADPLEEGDE LITERATUUR	219
BIJLAGEN I DE GEBRUIKTE SCHALEN	224
II CORRELATIEMATRICES	228

1. NEVENBEROEPSLANDBOUW ALS PROBLEEM VAN ONDERZOEK

1.1. INLEIDING

Al eeuwenlang zijn er mensen geweest, die een niet-agrarisch beroep of een afhankelijk agrarisch beroep gecombineerd hebben met het zelfstandig beoefenen van landbouw. In de vorige eeuw en in de eerste decennia van deze eeuw waren het in Nederland vooral landarbeiders en ambachtslieden die er een klein landbouwbedrijf bijhielden. Het aantal van hen neemt in de laatste decennia echter snel af en zij die nog overgebleven zijn, hebben de hoeveelheid grond en vee meestal geminimaliseerd.

Sinds een aantal jaren echter is er sprake van een nieuwe ontwikkeling met betrekking tot het part-time uitoefenen van landbouw. Het aantal zeer kleine nevenbedrijfjes neemt, voor zover deze in de landbouwtellingen voorkomen, weliswaar nog af, maar het aantal wat grotere nevenbedrijven neemt toe. Over de zeer kleine grondgebruikers die buiten de tellingen vallen is weinig bekend. Het is echter niet uitgesloten dat ook hier een toename optreedt.

Nadat wij van de Cultuurtechnische Dienst opdracht hadden ontvangen om in het ruilverkavelingsgebied 'De Bevermeer'¹ studie te maken van de agrarisch-sociale ontwikkelingen gezien tegen de achtergrond van de toen (1964) op handen zijnde ruilverkaveling, zijn we met de zojuist gesignaleerde ontwikkeling, die in een deel van het ruilverkavelingsgebied zeer uitgesproken optreedt, geconfronteerd. In tweede instantie is toen een groot deel van het onderzoek gericht geweest op dit aspect van de agrarische ontwikkelingen. Dit niet alleen omdat we overtuigd zijn van de maatschappelijke relevantie ervan, maar vooral ook omdat bleek dat over het verschijnsel part-time farming in ons land slechts zeer weinig bekend is.

De onbekendheid met het verschijnsel is vaak oorzaak van zeer uiteenlopende interpretaties van de waargenomen ontwikkelingen en bijgevolg van onzekerheid bij beleidsinstanties die direkt of indirekt met dit aspect van de landbouw te maken hebben. Een van de interpretaties van de ontwikkelingen met betrekking tot de part-time farming houdt in, dat we hier te maken hebben met een factor van toenemende importantie en die dus voor de plattelandssamenleving van groot en toenemend belang zal zijn.

De optredende ontwikkelingen met betrekking tot de part-time farming hebben ook ons voor de vraag gesteld hoe we deze ontwikkelingen moeten verstaan. Zijn deze ontwikkelingen te zien als een verschijnsel op zichzelf of betreft het primair een nevenverschijnsel van de ontwikkelingen in de landbouw? Met andere woorden: is de nevenberoepslandbouw zoals die nu optreedt het resultaat van een *reagrarisatieproces* of van een *desagrarisatieproces*? Het optreden van het eerste zou dan samen kunnen hangen met de soms geconstateerde toe-

¹ Het ruilverkavelingsgebied 'De Bevermeer' is gelegen in de Liemers tussen Zevenaar en Doetinchem.

nemende belangstelling voor platteland en landbouw vanuit de stedelijke sfeer. Het tweede zou een gevolg kunnen zijn van de neiging van de landbouwende bevolking om bij beëindiging van de beroeps carrière of bij overgang naar een ander beroep zoveel mogelijk aan het vertrouwde bedrijf en beroep vast te houden.

Hoewel we hier waarschijnlijk te maken hebben met een belangrijk verschijnsel is er in ons land, in tegenstelling tot sommige andere landen, door beleid en wetenschap tot dusver weinig belangstelling voor dit aspect voor de ontwikkelingen met betrekking tot de landbouw aan de dag gelegd. Naar onze mening hebben we te maken met een opvallend verschijnsel, dat, vooral gezien zijn mogelijke consequenties, meer belangstelling verdient dan het tot nu toe is ten deel gevallen.

Het opvallende van de beoefening van landbouw als nevenberoep is niet zo zeer dat we te maken hebben met een combinatie van uiteenlopende beroepsactiviteiten, het is veeleer gelegen in het feit dat dit verschijnsel zich handhaaft in een economische structuur die gekenmerkt wordt door een toenemende specialisatie en professionalisering. Het is wellicht zo dat het agrarische beroep meer dan de meeste andere beroepen zich leent voor combinatie met een ander beroep. In dit verband is het interessant te wijzen op bevindingen in de Verenigde Staten dat in de landbouw, zowel onder zelfstandigen als onder werknemers, beroepscombinaties frekwenter voorkomen dan in elke andere belangrijke beroepsgroep (INTERNATIONAL LABOUR OFFICE, 1960).

Waarschijnlijk mede als gevolg van het feit dat in ons land nog slechts weinig aandacht is besteed aan het verschijnsel van de 'part-time farming', zoals het meestal wordt aangeduid, beschikken we niet over een eigen terminologie hieromtrent. Als de in ons land geaccepteerde term part-time farming gebruikt wordt is het niet altijd duidelijk waar het over gaat. Het begrip geeft geen uitsluitel over de relatie tussen beide beroepsactiviteiten die door de part-time farmer worden gecombineerd en ook is het niet altijd duidelijk of het begrip alleen betrekking heeft op in een beroep actieve personen of dat ook rustenden met een klein landbouwbedrijfje er in begrepen worden. Ook wordt wel van part-time farming gesproken als er in feite nauwelijks sprake is van werkelijke agrarische beroepsactiviteiten. Dit is het geval indien het grondgebruik in sterke mate in de hobbysfeer is gelegen. Het is duidelijk dat we te maken hebben met een veelvormig verschijnsel dat niet gemakkelijk door één begrip te duiden is.

Ook al blijkt uit de context doorgaans voldoende duidelijk wat men onder part-time farming verstaat als men deze term gebruikt, het zou toch de voorkeur verdienen indien over een terminologie beschikt kon worden die meer tegemoet komt aan de verscheidenheid van het verschijnsel. In Nederland wordt behalve van part-time farmer ook wel gesproken van 'halfboer', 'vrijtijdsboer' of 'hobbyboer'. Letterlijk genomen zijn deze termen echter slechts op een deel van de 'part-time farmers' toepasbaar. Weliswaar vullen de genoemde termen elkaar ten dele aan, maar de kans op verwarring is groot. 'Vrijtijdsboer' lijkt nog het meest acceptabel omdat voor het merendeel van de betrokkenen het agrarische nevenberoep inderdaad een activiteit is die, althans vanuit het hoofd-

beroep gezien, in de vrijetijd verricht wordt. Het begrip suggereert echter, hetgeen hobbyboer nog in sterkere mate doet, te veel dat 'het agrarische' in de beroepencombinatie een zeer ondergeschikte plaats inneemt. Hetzelfde kan gezegd worden ten aanzien van de in België gebezigde term 'gelegenheidslandbouwer'.

Meer aansluitend op de werkelijke beroepssituatie, en dus minder voor misverstand vatbaar, is de in Duitsland gebezigde terminologie. De 'part-timer' voor wie het agrarische beroep hoofdberoep is, wordt 'Zuerwerbslandwirt' genoemd, de part-timer voor wie het landbouwbedrijf een belangrijke inkomensfunctie heeft maar geen hoofdberoep is heet 'Nebenerwerbslandwirt', terwijl degene voor wie het landbouwbedrijfje niet veel meer is dan een vorm van vrijetijdsbesteding en/of (gedeeltelijke) voorziening in vlees, groenten e.d. voor eigen gebruik, 'Freizeitlandwirt' of 'Feierabendlandwirt' genoemd wordt.

Een konsekwente hantering van deze begrippen biedt al meer inzicht in het verschijnsel dan het begrip part-time farming of de in onze taal soms gehanteerde begrippen. Overeenkomstig het onderdeel van de onderzoeksopdracht dat betrekking heeft op de part-time farming, richten wij ons voornamelijk op de agrarische activiteiten van dat deel van de beroepsbevolking, dat zelfstandige agrarische activiteiten combineert met een ander hoofdberoep. We richten ons dus op de Nebenerwerbslandwirte en de Freizeitlandwirte. Taalkundig is het wellicht niet fraai, maar onderzoekstechnisch lijkt het daarom gewenst om, in aansluiting op de Duitse terminologie, naast het algemeen geaccepteerde 'part-time farming' te spreken van 'nevenberoepslandbouw' en 'vrijetijdslandbouw'. Deze begrippen dekken samen het verschijnsel waar we ons mee bezig houden. Het lijkt overigens niet bezwaarlijk om het eerst genoemde begrip, zoals ook in Duitsland gedaan wordt, ook voor het verschijnsel in het algemeen te gebruiken. De term vrijetijdslandbouw wordt dan slechts gebruikt indien expliciet bedoeld wordt op de categorie die door dit begrip getypeerd wordt.

1.2. PROBLEEMSTELLING

Op het eerste gezicht lijkt de veronderstelling dat er sprake kan zijn van een of andere vorm van reagrarisatie misschien wel erg theoretisch. Er is immers sinds de tijd dat de mens meer voedsel ging produceren dan hij voor zichzelf en zijn gezin nodig had, voortdurend sprake geweest van – steeds sneller verloopende – afvloeiing van arbeid uit de landbouw naar andere beroepen.

Naarmate men per arbeidskracht meer voedsel ging produceren kwam er arbeid en inventiviteit vrij om in andere noden te voorzien. Er ontstonden andere beroepen, er ontstonden bevolkingsconcentraties, er kon een stedelijke cultuur ontstaan. In deze cultuur was de mens ontslagen van voortdurende zorg voor grond en vee. Hij was minder afhankelijk van het natuurlijke ritme van leven, seizoenen en klimaat. In deze situatie kon de mens zich gemakkelijker losmaken van zijn traditionele instelling en zich ontwikkelen tot een inventief dynamisch wezen dat, hoewel zeer geleidelijk, in zijn nieuwe milieu voor nieuwe taken ge-

steld, nieuwe ontdekkingen deed, nieuwe kennis en inzichten verwierf en tenslotte de wereld in de 'stroomversnelling' bracht waarin we nu verkeren.

Deze ontwikkeling is natuurlijk niet tot de stedelijke wereld beperkt gebleven. Er is een voortdurende wisselwerking geweest van ideeën en mensen tussen stad en platteland. In hoofdzaak was de beweging van ideeën en mensen echter tegengesteld, dat wil zeggen de ideeënstroom of de hiervoor benodigde mentaliteit vloeide van de steden naar het platteland, terwijl de mensen – voornamelijk ten gevolge van geboorteoverschot, maar de laatste decennia ook ten gevolge van overtollig geworden arbeid – naar de steden en/of naar andere beroepen stroomden.

De situatie waar we nu mee geconfronteerd worden, lijkt dan ook slechts een versnelde voortzetting van wat zich al sinds onheuglijke tijden heeft voorgedaan. De technologische en economische ontwikkelingen zijn de laatste decennia zodanig dat betrekkelijk plotseling een groot aantal boeren geen voldoende bestaan meer kan vinden in de landbouw. De stad, althans de 'stedelijke' cultuur, biedt echter een alternatief voor de (ten dele nog) traditionele agrarische bestaanswijze, zoals dat in wezen altijd het geval is geweest. Er lijkt zo gezien niets nieuws onder de zon.

Toch menen we dat er wel 'iets nieuws' aan de hand is. Er zijn namelijk ten aanzien van de wisselwerking tussen stad en platteland nieuwe aspecten te onderscheiden die van grote betekenis kunnen zijn voor de menselijke relaties, voor de levenswijze en ook voor het gebruik van de grond. Als we alleen al letten op de ontwikkeling van de werkgelegenheid en de mobiliteit van de mensen, dan zijn in vergelijking met vroeger de volgende ontwikkelingen op zijn minst opvallend:

– In de eerste plaats zijn de technologische en economische ontwikkelingen zo ingrijpend en verlopen zo snel dat grote bevolkingsgroepen, die tot voor kort nog meenden aan hun beroep een veilig bestaan en een maatschappelijk prestige te ontleen, betrekkelijk plotseling in de situatie zijn komen te verkeren dat zij zich ten aanzien van hun beroep volledig moeten heroriënteren. Deze ontwikkeling doet zich waarschijnlijk het meest pregnant voor in de landbouw. Voor zeer vele boeren zal de heroriëntatie leiden tot het kiezen van een ander beroep, voor anderen zal deze leiden tot een ingrijpende aanpassing van het agrarische beroep op het economisch-technische vlak. Een dergelijke aanpassing is voor velen echter een even grote sprong als het kiezen van een ander beroep. Hierin onderscheidt het agrarische beroep zich misschien niet wezenlijk van enkele andere beroepen, met name in de middenstandssector, maar het verklaart wellicht ten dele, naast het feit dat de boer nog iets heeft van de niet gespecialiseerde 'alleskunner', de geringe geneigdheid om aan het industriële – sterk gespecialiseerde – productieproces deel te nemen.

– In de tweede plaats treedt sinds kort – voor het eerst in de geschiedenis – een trendmatige vlucht uit de stad op. De technologische ontwikkeling, met name op transportgebied, maakt het mogelijk te wonen buiten de woon- en werkcentra. Hierdoor wordt de boer die een andere bestaansbron aanvaardt niet meer gedwongen afstand te doen van zijn woonplaats. Zowel de spreiding van

de werkgelegenheid als de vaak goede verbindingen en transportmogelijkheden maken het hem mogelijk in de vertrouwde omgeving te blijven wonen.

– In de derde plaats zijn er tal van beroepen – en zeker de beroepen waarvoor de meeste landbouwers in aanmerking komen – die voldoende vrijetijd laten om niet alleen ter plaatse te blijven wonen, maar ook als vrijetijdsbesteding iets aan landbouw te blijven doen.

– Tenslotte doet zich voor het eerst in de westerse wereld een situatie voor waar-in het voor geen enkele niet-landbouwersgroep een directe noodzaak is om zelf voedsel te produceren.

De in de bovengenoemde punten in grote lijnen omschreven 'nieuwe situatie is nog pas van recente datum. In Europa eigenlijk pas sinds ca 1950. Daarvóór was eigen voedselvoorziening voor sommige maatschappelijke categorieën vaak een noodzaak. De zelfverzorging is nu in zekere zin een luxe geworden. Dat wil echter nog niet zeggen dat het produceren van eigen voedsel daarmee ook in de sfeer is gekomen van andere welvaartsgoederen en bezigheden. Met andere woorden, het is niet gezegd dat deze vorm van 'luxe' in onze welvaartsmaatschappij hiermee een begerenswaardig iets is geworden of zal worden.

Hiermee zijn we eigenlijk teruggekomen op de vraag die we al eerder geformuleerd hebben. Kunnen de ontwikkelingen die zich momenteel met betrekking tot de nevenberoepslandbouw voordoen (geheel of ten dele) gezien worden als het resultaat van een reagrarisatieproces in een of andere vorm?

Een eerste analyse van de beschikbare gegevens met betrekking tot het gebruik van cultuurgrond verschaft eigenlijk al een voorlopig antwoord op deze vraag. De ontwikkelingen die zich met betrekking tot het gebruik van cultuurgrond door niet-landbouwers voordoen, blijken namelijk grotendeels in verband gebracht te kunnen worden met de ontwikkelingen die zich in de landbouw in het algemeen voordoen. Aanspraken vanuit de stedelijke sfeer op gebruik van grond als cultuurgrond zijn in ons land, voor zover de beschikbare gegevens tenminste een dergelijke conclusie toelaten, slechts van geringe betekenis.

Voorlopig kan dus geconcludeerd worden dat hoewel, objectief gezien, er mogelijkheden bestaan voor het beoefenen van landbouw als hobby, getuige ook het frekwente grondgebruik door gewezen landbouwers, er toch nog geen duidelijke ontwikkeling te onderscheiden is, die er op wijst dat zich in ons land vanuit de stedelijke sfeer belangstelling voor een dergelijke moderne vorm van vrijetijdslandbouw op grote schaal voordoet of voor zal gaan doen.

Dit hoeft echter niet te betekenen dat een dergelijke ontwikkeling in de toekomst niet mogelijk is. Visserij en jacht zijn ten dele ook van de primaire in de 'kwartaire' sektor terecht gekomen. Beide zijn ten dele qua motivatie en qua vorm veranderd en zijn sportieve sensaties geworden. Zal ook de landbouw een dergelijke ontwikkeling doormaken? Zal zoals de haring, kabeljouw enz. aan de beroepsvisser overgelaten worden, maar de forel, paling enz. bij de sportvissers in hoge belangstelling staan, mogelijk bijvoorbeeld de koe en het varken aan de beroepslandbouwer worden gelaten, terwijl naast paard en pony ook bijvoorbeeld schaap en geit meer en meer sportieve aspiraties gaan dienen?

Hoe het zij, er is een categorie mensen in ons land en in de ons omringende landen die er prijs op stelt om ondanks een doorgaans voldoende inkomen, althans voor het gemiddelde levenspeil, iets aan landbouw te doen. Wijst het feit dat het in verreweg de meeste gevallen mensen betreft, die al vertrouwd waren met de landbouw er op dat we hier te maken hebben met niet meer dan een nasleep van de afvloeiing uit de landbouw, die slechts van tijdelijke betekenis zal zijn? Dat vele nevenberoepslandbouwers na verloop van tijd het nevenbedrijf opgeven of minimaliseren kan misschien hierop wijzen, maar evengoed kan het feit dat de meerderheid gedurende de gehele beroeps carrière, en vaak nog daarna, er mee doorgaat als aanwijzing gelden voor het blijvende karakter van de beroepencombinatie of anders gezegd: een dergelijke beroepencombinatie kan voor iemand, die zich tot de landbouwbeoefening aangetrokken voelt maar er niet zijn hoofdberoep van kan of wil maken, een aantrekkelijke of op zijn minst 'haalbare' oplossing bieden.

We hebben al gezien dat er slechts weinig mensen uit de stedelijke sfeer een dergelijke 'oplossing' nastreven. Maar dit zegt nog niet zo veel, want hetgeen we zojuist de 'nieuwe situatie' genoemd hebben is nog pas van zeer recente datum. Voor de meeste mensen leeft alles wat met landbouw te maken heeft nog in de herinnering voort als hard werken, armoe, laag sociaal prestige enz., terwijl anderzijds de moderne gemechaniseerde landbouw voor de gemiddelde stedeling even 'ver' is als bijvoorbeeld de mijnbouw. Niettemin ligt gevoelsmatig alles wat met grondgebruik en dieren te maken heeft waarschijnlijk dichter bij jacht en visserij, die ten dele wel in de recreatieve sfeer terecht gekomen zijn, dan hetgeen we onder mijnbouw of industrie plegen te verstaan. Wat betreft het houden van dieren is het bijvoorbeeld opvallend, dat de dieren die al langere tijd afgedaan hebben als nuttig of als produktiemiddel, momenteel een zekere populariteit genieten bij de niet-landbouwer. We denken hierbij vooral aan het paard, de pony, de geit (de armelui's koe van weleer) en het konijn. Indien deze populariteit verder zal stijgen en voor grote bevolkingsgroepen bereikbaar zal worden, kan dit belangrijke konsekwenties hebben voor de beroepsmatige landbouw en ook voor de verschijningsvorm van het platteland in het algemeen, dus voor het landschap.

Blijft nu nog de vraag of we de agrarische aspiraties van de ex-boer en de boerenzoon met een niet-agrarisch beroep alleen maar moeten zien als een naverwerking van de verbondenheid aan de landbouw, een soort vliegwiel-effect dus, of dat ze tevens in verband gebracht kunnen worden met een geheel nieuwe, ook voor anderen aanvaardbare, bestaanswijze. In het laatste geval kan de wending in de ontwikkeling ten aanzien van de stad-platteland relatie beschouwd worden als de oorzaak van het feit dat een bepaalde bevolkingsgroep hierbij dan als pionier optreedt. De bevolkingsgroep namelijk, die er in geslaagd is de agrarische bestaanswijze zo lang te handhaven totdat de moderne cultuur die haar in haar bestaanswijze bedreigde, haar ook de middelen bood de band met de vertrouwde bestaanswijze na beroepsverandering te handhaven. Als blijkt dat een ook voor andere bevolkingsgroepen aantrekkelijke integratie van agrarische en niet-agrarische activiteiten, die respectievelijk aan voornamelijk welzijns- en

welvaartsbehoeften tegemoet komen, mogelijk is, dan zou de eerder toegelichte toegankelijkheid van de landbouw weleens door grotere groepen mensen benut kunnen worden.

Stellig ligt een ontwikkeling, die we in zekere zin reagrarisatie zouden kunnen noemen, objectief gezien binnen de mogelijkheden. Velen hebben immers voldoende vrije tijd en verkeren in een zodanige welstandspositie dat een dergelijke activiteit binnen het bereik ligt. Het is echter de vraag of de aard van de landbouw, i.c. de zorg en kennis die gewas en dier vragen, en de levenswijze van de moderne mens wel compatibel zijn. Met andere woorden, zijn landbouw, anders dan grootschalig en gemechaniseerd, en moderne levenswijze wel met elkaar in overeenstemming te brengen?

Als we onderzoeksgegevens raadplegen dan valt op, dat in de nevenberoepslandbouw de gewone traditionele beroepsmatige landbouw nog weerspiegeld wordt. In de gebieden met gemengde bedrijven uit dit zich o.a. in de bouwlandgrasland verhouding, in de complexiteit van het bouwplan en de samenstelling van de veestapel. Er blijkt zich dus (nog) geen specifieke vorm van nevenberoepslandbouw ontwikkeld te hebben.

De constatering dat de nevenberoepslandbouw nog een afspiegeling is van de gewone landbouw, zegt op zichzelf nog niets over de aanvaardbaarheid ervan als vrijetijdsbezigheid. Misschien is het traditionele gemengde bedrijf in een verkleinde vorm wel zeer aantrekkelijk voor de vrijetijdslandbouwer, het is immers afwisselend en het komt tegemoet aan de romantische voorstellingen die nog ten aanzien van de landbouw leven. Toch menen we dat deze bedrijfsvorm appeleert aan een levenswijze die niet die van de moderne mens is. Vraagt deze vorm van landbouw om geregelde arbeid, dus gebondenheid, voor de moderne mens is het niet gebonden zijn een belangrijke waarde geworden; vraagt de landbouw zware arbeid, in het moderne arbeidsethos is een duidelijke voorkeur voor lichte arbeid te bespeuren; vraagt een landbouwbedrijf veel tijd en voortdurende zorg, de moderne mens heeft een groot deel van zijn vrije tijd nodig voor doe-het-zelf werk, om 'bij' te blijven en steeds meer ook om zich met betrekking tot zijn beroep regelmatig te heroriënteren (permanente educatie).

Hier komt nog bij dat op de traditionele landbouw nog een zekere, historisch bepaalde, culturele last drukt. De 'geur' van de landbouw in de westerse wereld is, zoals gezegd, vooralsnog die van armoe, lage status, hard werken, dom werk enz. Als we zien met hoeveel toewijding en ijver vele autobezitters hun auto wekelijks een grondige schoonmaakbeurt geven en we vergelijken dit met de aandacht die aan de meeste tuinen, uitgezonderd het voortuintje, gegeven pleegt te worden, dan moeten we haast wel concluderen dat we met dit laatste punt een belangrijk aspect genoemd hebben. De geur van de auto is immers nog die van welstand, luxe en aanzien, hiervoor kan men zonder statusschade de handen vuil maken. De tuinman laten komen staat goed, de auto laten wassen staat lui!

De vraag of we met desagrarisatie dan wel met reagrarisatie te maken hebben, behoeft op zichzelf dan ook geen nader onderzoek meer. De nevenberoepslandbouw zoals we die nu kennen is immers in de eerste plaats te zien als het resul-

taat van een onvolledige afvloeiing uit de landbouw. Maar hiermee is nog geen antwoord gegeven op enkele andere vragen die onder de gegeven omstandigheden van meer betekenis zijn. De belangrijkste van deze vragen zijn:

- Is de beroepencombinatie voor de individuele part-time boer een blijvende of een tijdelijke situatie?
- Ondergaat het agrarische nevenberoep invloed van het hoofdberoep, het niet-agrarische milieu en de moderne levenswijze? En zo ja:
- Is deze invloed absoluut, dat wil zeggen eenzijdig en definitief leidend tot beëindiging van het nevenberoep, of is er sprake van een zodanige invloed dat het agrarische nevenberoep als het ware rijp gemaakt wordt voor integratie in het moderne leefpatroon en derhalve aantrekkelijk kan worden voor de moderne mens?

1.3. HYPOTHESE

Een min of meer gedwongen beroepsverandering brengt voor de boer of de meewerkende zoon meestal een ongewilde maar ingrijpende wijziging in de maatschappelijke positie met zich mee. Men verliest zijn zelfstandigheid en komt meestal in een min of meer vreemd werkmilieu terecht. Door het aanhouden van een bedrijfje tracht men enige zelfstandigheid te behouden, voelt men zich veiliger en blijft men verbonden met het vertrouwde agrarische milieu.

Vanaf het moment dat men in het nieuwe werkmilieu intensief kennismaakt met mensen met een ander beroep, met een andere instelling tegenover werken en vrije tijd, stelt men zich echter aan verschillende invloeden bloot die op den duur van grote betekenis kunnen zijn voor de eigen agrarische aspiraties en daardoor voor het agrarische nevenberoep.

Kiest men als boer of als meewerkende boerenzoon een ander hoofdberoep, een meestal niet-agrarisch, afhankelijk beroep, dan zal men in het algemeen onbekend zijn met de nieuwe beroepssituatie. Dit zal doorgaans in sterkere mate het geval zijn dan bij wisselingen tussen andere beroepsposities. De boer voelt zich bijvoorbeeld zeer nauw verbonden met zijn agrarisch bedrijf, zijn nieuwe collega echter, de 'gemiddelde werknemer', stelt zich onafhankelijk en gereserveerd op tegenover bedrijf en werkgever. De boer is gewoon zich verantwoordelijk te voelen voor het gehele bedrijfsgebeuren, zijn nieuwe collega is met een duidelijk afgebakende taak belast en bemoeit zich niet met andere sectoren van het bedrijf of de dienst. Het werk van de boer is nooit klaar, hij moet voortuit zien en voortdurend alert zijn, de werknemer echter verhuurt zich voor een vastgestelde tijd en daarbuiten wil hij zich niet met het werk inlaten tenzij er extra voor betaald wordt. En tenslotte de boer taalt meestal niet naar vrijetijd en vakantie, voor de werknemer behoort dit juist tot de dingen die het leven genietbaar maken.

Zonder twijfel zijn hier de tegenstellingen wat zwart-wit geschilderd, maar in grote lijnen wordt hierdoor het verschil in houding ten aanzien van het beroep toch geïllustreerd. De houdingen, normen en gedragingen in het niet-agrarische

beroepsmilieu zullen op den duur zeker invloed hebben op die van de ex-boer. Hij kan zich er mee gaan vereenzelvigen, hetgeen dan zijn uitwerking op de nog aanwezige agrarische aspiraties niet zal missen. Hij kan er ook van vervreemd blijven of er zich tegen verzetten. In dat geval zal het woonmilieu en/of het eventueel nog aangehouden bedrijfje een belangrijke identifikatiebasis blijven bieden.

Hiermee stuiten we op een andere belangrijke factor die de gewezen landbouwer kan beïnvloeden, nl. die van het woonmilieu. Doorgaans blijft men na beroepsverandering, althans in de meeste gebieden, op de boerderij of in hetzelfde dorp wonen. Men blijft meestal, zeker aanvankelijk, op dezelfde wijze participeren in het vertrouwde milieu, men blijft lid van een boerenstandsorganisatie en houdt dezelfde vrienden en kennissen. De gemeenschappelijke ervaringen en interessen blijven meestal bepaald door de agrarische sfeer. Naar alle waarschijnlijkheid zal dit in sterkere mate het geval zijn naarmate de integratie in het werkmilieu moeizamer tot stand komt. De mate waarin men geïntegreerd blijft in het grotendeels nog agrarisch georiënteerde woonmilieu zal daarom niet zonder betekenis zijn voor het al of niet vasthouden aan een agrarisch nevenberoep.

De invloeden van de voornamelijk beroepsmatige oriëntaties in werk- en woonmilieu zijn niet de enige krachten die op aspiraties en nevenbedrijf kunnen inwerken. Er niet geheel los van te zien, maar toch duidelijk ervan te onderscheiden, is de invloed die de moderne levenswijze kan hebben. Eerder is al gesteld dat het traditionele landbouwbedrijf op verschillende punten moeilijk in overeenstemming is te brengen met de moderne levenswijze. De ex-boer ondergaat doorgaans van twee kanten de invloeden van het moderne leven, namelijk vanuit zijn woonmilieu en vanuit zijn werkmilieu. Vacantie, vrije tijd en comfort zijn ook in zijn woonomgeving geen vage aspiraties meer. In zijn werkmilieu zal meestal deze 'after-work'-mentaliteit nog sterker leven.

Een derde factor die van betekenis kan zijn voor het al of niet voortzetten van het agrarische nevenberoep is de ontwenning aan de landbouw. Voor velen was het agrarische beroep het enige beroep dat men van nabij kende, de meeste andere beroepen waren vreemd en veraf. Hoewel landbouwers en landbouwerszonen een sterke voorkeur hebben voor vertrouwde en landbouwverwante beroepen, is het toch in de meeste gevallen zo dat men in een vreemde beroepsituatie terecht komt, waaraan men meestal pas geleidelijk went. Zo zal men ook pas geleidelijk wennen aan het idee niet echt landbouwer meer te zijn. Ook dit kan op den duur konsekwenties hebben voor de agrarische aspiraties en voor het nevenberoep.

Behalve de genoemde factoren zijn er nog wel enkele te noemen die van invloed kunnen zijn op het nevenberoep. Te denken is natuurlijk aan de houding van de echtgenote en de overige gezinsleden, maar deze zal meestal niet los gezien kunnen worden van de levenswijze en de milieu-invloeden. Gedacht kan ook worden aan gezondheid, beschikbare tijd en arbeidskracht, aan financieel-economische factoren, tegenslag e.d. Deze factoren zijn echter meer 'toevallig' dan trendmatig, ze kunnen bovendien een tegengesteld effect hebben. Het gaat

ons om krachten en omstandigheden die het verschijnsel van de nevenberoepslandbouw zelf desagrarijserend en onomkeerbaar kunnen beïnvloeden.

De factoren niet-agrarisch milieu, moderne levenswijze en ontwenning aan het agrarische hoofdberoep, waaraan we een potentiële desagrarijserende invloed toeschrijven, zullen niet steeds onafhankelijk van elkaar 'opereren'. Ze zullen echter niet alleen wat betreft achtergrond, maar ook wat betreft de wijze van inwerking op het nevenberoep van elkaar te onderscheiden zijn.

Na de eerdere constatering dat de nevenberoepslandbouw in de eerste plaats te zien is als het resultaat van een onvolledige afvloeiing uit de landbouw, zullen we nu een poging doen een voorlopig antwoord te geven op de aan het einde van paragraaf 2 geformuleerde vragen. Voor genuanceerde beantwoordingen zijn onvoldoende gegevens voorhanden, ze moeten hier dus voorlopig en onvolledig blijven.

– Voor de vraag of de beroepencombinatie voor de individuele nevenberoepslandbouwer blijvend of tijdelijk is, bieden de beschikbare gegevens nog wel enig houvast. Zowel de schaarse gegevens over de Nederlandse situatie als de in veel ruimere mate beschikbare gegevens over de situatie in landen als West-Duitsland, Engeland en Amerika wijzen erop dat weliswaar de meerderheid van de part-timers geneigd is het nevenberoep gedurende de gehele beroeps carrière voort te zetten, maar dat in de meeste gevallen geen opvolger of andere voortzetter aanwezig is die de continuering van het bedrijf in enigszins vergelijkbare vorm verzekert. Wanneer niet een regelmatige toestroming van ex-boeren en boerenzoons plaatsvindt, neemt het aantal nevenberoepslandbouwers hierdoor doorgaans geleidelijk af.

– Op de vraag in hoeverre het niet-agrarische milieu en de moderne levenswijze het agrarische nevenberoep beïnvloeden kan slechts gesteld worden, dat in zeer veel gevallen het nevenbedrijf geleidelijk verandert, het wordt namelijk veelal verkleind. Over de wijze waarop dit plaatsvindt en welke rol levenswijze en milieu hierbij spelen is op grond van de beschikbare gegevens niet veel te zeggen.

– Wat betreft de laatste vraag kan voorlopig gesteld worden, dat de bedrijfsverkleiningen lang niet altijd zodanig zijn dat zonder meer geconcludeerd kan worden tot onverenigbaarheid van een agrarisch nevenberoep met een ander hoofdberoep.

Door de mogelijke effecten van de factoren milieu, levenswijze en ontwenning te onderscheiden menen we een weg gevonden te hebben die ons in staat stelt een vollediger antwoord te geven op de vragen naar de aard van de nevenberoepslandbouw en de plaats die deze in het geheel van de ontwikkelingen met betrekking tot de landbouw inneemt en welke de relatie is met de veranderingen in het cultuurpatroon. Op basis van de in het voorgaande besproken inzichten en met behulp van de ingevoerde begrippen formuleren we een eerste antwoord in de vorm van de volgende hypothese: *De plaats die het agrarische nevenberoep in de beroepencombinatie inneemt, wordt niet alleen bij, maar ook na de beroeps- overgang of de aanvaarding van een agrarisch nevenberoep beïnvloed door factoren die direkt of indirekt samenhangen met de niet-agrarische leef- en werk-*

wereld. Deze invloed is zodanig, dat we kunnen spreken van een geleidelijke (voortgezette) desagrarisatie.

Onder desagrarisatie verstaan we een ontwikkeling waarbij men zich min of meer geleidelijk verwijderd van de landbouw als beroep of als bestaanswijze. Dit hoeft niet in te houden dat men afstand doet van alle grondgebruik of vee, maar wel dat men grond en vee niet meer beroepsmatig, op de gangbare wijze, exploiteert als voortbrengers van voedsel. In een situatie van desagrarisatie nemen dus de produktiegerichtheid van het grondgebruik, de directe nuttigheid van grond en dier en de vanzelfsprekendheid hiervan als peilers van een bestaanswijze in betekenis af. Dit sluit echter niet uit dat de functies van grond en dier zodanig getransformeerd worden, dat ze een plaats krijgen in het moderne leefpatroon, met name in 'stedelijke' aspiraties als hobby, vrijetijdsbesteding en wellicht ook als risicospreiding e.d.

1.4. OPZET ONDERZOEK EN VERSLAGGEVING

Het ontbreekt ons land niet zo zeer aan kwantitatieve gegevens over de nevenberoepslandbouw als wel aan kwalitatieve gegevens. Het ontbreekt aan kennis over ontwikkelingen, achtergronden, relatie met andere ontwikkelingen e.d. In tegenstelling tot vele andere aspecten van de agrarische structuur is over de nevenberoepslandbouw nauwelijks meer bekend dan wat de overwegend kwantitatief gerichte C.B.S.-tellingen en L.E.I.-onderzoekingen hierover opgeleverd hebben. De sociale wetenschappen hebben in ons land nog niet veel belangstelling voor dit onderwerp aan de dag gelegd. Dit in tegenstelling tot in enkele andere landen. Een zeer belangrijk deel van onze studie is dan ook gericht op de buitenlandse literatuur. Vooral in West-Duitsland is veel onderzoek verricht. Hoewel de sociaal-historische achtergronden niet gelijk zijn, zijn er in de West-Duitse situatie tal van raakpunten met de Nederlandse situatie aan te wijzen.

Vanoudsher neemt de nevenberoepslandbouw in West-Duitsland een zeer belangrijke plaats in in de economische structuur van het platteland. In vele gebieden is de landbouw er nauw verweven met andere economische sectoren. De nevenberoepslandbouw heeft er ook vaak de ontwikkeling van de industrie mogelijk gemaakt en daardoor de ontvolking van het platteland voorkomen. Deze vroegere functie van de nevenberoepslandbouw rechtvaardigde er de belangstelling van wetenschap en beleid. Wat dit betreft heeft de nevenberoepslandbouw in ons land zeker een minder belangrijke functie vervuld en dus ook minder belangstelling 'verdiend'. De huidige belangstelling voor de nevenberoepslandbouw in Duitsland is echter meer gericht op de brugfunctie die de nevenberoepslandbouw tegenwoordig vervult tussen landbouw en niet-landbouw bij de afvloeiing van landbouwers en landbouwerszons naar andere beroepen. Op dit punt onderscheidt de Duitse situatie zich weinig of niet van die in ons land.

Door het ontbreken van onderzoeksgegevens weten we vrijwel niets over de functie die de nevenberoepslandbouw in ons land heeft of kan hebben bij bij-

voorbeeld de afvloeiing naar andere beroepen. Ook weten we niet welke implicaties de nevenberoepslandbouw kan hebben voor de landbouw in het algemeen, voor de samenleving en voor de betrokkenen zelf.

Van de mogelijke functies van de nevenberoepslandbouw hopen we meer te weten te komen door de beschikbare literatuur hierover te raadplegen. Deze is echter in West-Duitsland en ook in de Verenigde Staten zo omvangrijk dat een keuze gemaakt moest worden. Hierbij is naar verhouding veel gewicht toegekend aan recente tijdschriftartikelen, omdat hierin de 'brugfunctie' en de toekomstkansen van de nevenberoepslandbouw vaak aan de orde gesteld worden.

In de literatuur zullen al aanwijzingen gevonden worden voor het al of niet juist zijn van de in de voorgaande paragraaf geformuleerde hypothese. Voor de uiteindelijke toetsing er van hebben we echter onderzoek verricht in de gemeenten Didam en Uden. De eerstgenoemde gemeente is gelegen in een gebied waar de nevenberoepslandbouw vanoudsher al vrij algemeen was. In Uden was het grondgebruik door niet-landbouwers veel minder algemeen, waarschijnlijk ook omdat de mogelijkheden hiertoe geringer waren.

Het onderzoek onder de nevenberoepslandbouwers is verricht parallel aan een onderzoek onder de gewone landbouwers. Dit laatste was gericht op de factoren die van invloed zijn op de sociaal-economische differentiatie in de landbouw. De resultaten hiervan zijn gepubliceerd in Bulletin no. 35 van de Afdelingen voor Sociale Wetenschappen aan de Landbouwhogeschool onder de titel 'Sociaal-economische differentiatie in de landbouw'. Beide onderzoeken zijn vooraf gegaan door een breder opgezet oriënterend onderzoek in het ruilverkavelingsgebied de Bevermeer, waarin de gemeente Didam is gelegen. De opdracht hiertoe was, evenals die tot het voorliggende, uitgegaan van de Cultuurtechnische Dienst. De resultaten van het oriënterend onderzoek zijn vastgelegd in enkele niet gepubliceerde rapporten. Ze hebben ook bijgedragen tot de hypothesevorming voor dit onderzoek. Ook de keuze van de onderzoeksgemeenten is ten dele gebaseerd op het oriënterende onderzoek. De keuze van de gemeente Uden is gebaseerd op de veronderstelling dat een vergelijking van de ontwikkelingen in het oorspronkelijke onderzoeksgebied met die in een soortgelijk gebied, waar echter de ontwikkelingen enigszins anders verlopen, kan leiden tot inzichten in de aard en de achtergronden van de ontwikkelingen in beide gebieden en de verschillen die hierbij optreden. Is wat betreft de gewone landbouwers het kenmerkende van de verschillen tussen beide gebieden vooral gelegen in de mate waarin de bedrijven aangepast worden aan de veranderende omstandigheden, ten aanzien van de nevenberoepslandbouwers zijn de verschillen, voorzover geconcludeerd kan worden uit de beschikbare gegevens, vooral van kwantitatieve aard.

De gegevens die in verband met het onderzoek verzameld zijn, zijn voornamelijk afkomstig van met behulp van gestructureerde vragenlijsten gehouden vraaggesprekken. De vraaggesprekken zijn gehouden in de maanden februari en maart in 1968¹. Naast de vele gegevens die deze vraaggesprekken opgeleverd

¹ Hierbij is medewerking verleend door enkele studenten van de Landbouwhogeschool.

hebben kon over enige achtergrond- en basisgegevens beschikt worden. De voornaamste bronnen hiervan zijn streekkenners, landbouwtellingen, het voorafgaande oriënterende onderzoek en enkele rapporten. Van de in 1968 aanwezige nevenberoepslandbouwers, waarbij in eerste instantie is uitgegaan van de C.B.S.-criteria¹, is in Didam 60 % streekproefsgewijs in het onderzoek betrokken, terwijl in Uden alle aanwezige nevenberoepslandbouwers in het onderzoek zijn betrokken. Van de aldus voor het onderzoek in aanmerking komende grondgebruikers, in Didam 134 en in Uden 88, zijn uiteindelijk respectievelijk 109 en 67 voor verwerking bruikbare vragenlijsten beschikbaar gekomen. Dit aantal is als volgt tot stand gekomen:

TABEL 1. Aantallen in het onderzoek betrokken bedrijven:

	Steekproef	Onbereikbaar wegens ziekte, weigeringen e.d.	Niet van toe- passing	Onbruikbare vragenlijsten	Bruikbare vragenlijsten
Didam	134	14	3	8	109
Uden	88	16	2	3	67

De aantallen in het onderzoek betrokken nevenbedrijfjes zijn in beide gemeenten kleiner dan op grond van de in 8.2. vermelde aantallen verwacht zou kunnen worden. De verklaring hiervoor is dat wij in tegenstelling tot het L.E.I. en het C.B.S. 65 jaar als leeftijdsgrens aangehouden hebben.

Hoewel de oriëntatie in de literatuur grotendeels na de materiaalverzameling in het veld plaatsvond en ook na de eerste verslaggeving hiervan in Mededelingen 79 van de Cultuurtechnische Dienst, wordt in het volgende eerst een analyse gegeven van gegevens die de literatuuroriëntatie heeft opgeleverd. Deze literatuuranalyse beslaat de hoofdstukken 2 tot en met 4. In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op het kenmerkende van het agrarische nevenbedrijf. Hoofdstuk 3 geeft een overzicht van de implicaties van de nevenberoepslandbouw die in de literatuur genoemd worden. Hoofdstuk 4 richt de aandacht op de mens die zich met de nevenberoepslandbouw bezighoudt. In hoofdstuk 5 wordt nagegaan welke achtergronden en motivatie in het spel zijn, terwijl in het laatste literatuurhoofdstuk ingegaan wordt op de ontwikkelingen die optreden en de ontwikkelingen die mogelijk in de toekomst op zullen gaan treden. Hierna volgt in hoofdstuk 7 aan de hand van statistische gegevens en enkele onderzoeken een voornamelijk kwantitatieve analyse van de situatie in Nederland. In de laatste hoofdstukken worden de resultaten gepresenteerd van het veldonderzoek in Didam en Uden. Hoofdstuk 8 geeft een beschrijving van de nevenberoepslandbouw en zijn beoefenaars in beide gemeenten, terwijl in hoofdstuk 9 een poging gedaan wordt om de aard van de ontwikkelingen die met betrekking tot de nevenberoepslandbouw optreden te analyseren en daarmee de geformuleerde hypothese te toetsen. In een laatste hoofdstuk volgen een hoofdstuksgewijze samenvatting en een aantal conclusies.

¹ Volgens deze criteria zijn die grondgebruikers nevenberoepslandbouwer, die zelfstandig voor de markt produceren anders dan als hoofdberoep (zie 2.1.). Hiertoe behoren ook rustende boeren e.d. Deze laatsten blijven echter buiten het eigenlijke onderzoek.

NEVENBEROEPSLANDBOUW ALS INTERNATIONAAL VERSCHIJNSEL; EEN LITERATUURANALYSE

2. HET AGRARISCHE NEVENBEDRIJF

2.1. WAT IS NEVENBEROEPSLANDBOUW?

Soms spreekt men al van nevenberoepslandbouw wanneer het gezinsinkomen voor een deel van buiten het landbouwbedrijf afkomstig is. Doorgaans spreekt men echter pas van nevenberoepslandbouw indien het bedrijfshoofd meer dan één beroep heeft. Vaak rekent men hiertoe ook renteniers en anderen zonder beroep die (nog) iets aan landbouw doen. Veel van de vaagheid van het begrip verdwijnt als we ons beperken tot de categorie waarvoor het begrip meestal wordt gebruikt, namelijk de agrarische bedrijfshoofden voor wie het bedrijf geen hoofdberoep (meer) is. Deze categorie is ook in verband met ons probleem de meest relevante. Dit om verschillende redenen. De belangrijkste reden is gelegen in het feit dat de vragen die ten aanzien van de nevenberoepslandbouw rijzen vooral betrekking hebben op deze categorie. Hier is met name bedoeld op de vragen in hoeverre landbouw als nevenberoep aantrekkelijk is voor niet-landbouwers en wat hiervan de konsekventies zijn. Het deel van de onderzoeksopdracht dat op de nevenberoepslandbouw betrekking heeft vraagt ook expliciet naar de betekenis van 'de geneigdheid het landbouwbedrijf bij overgang naar een niet-agrarisch beroep te continueren'. Een andere reden is gelegen in het praktische vlak, namelijk dat de categorie boeren met een nevenberoep van geringe omvang moeilijker te onderscheiden is – zowel technisch als sociaal – van de full-time boeren dan de boeren van de niet-boeren. De niet-agrarische beroepsactiviteiten nemen bij de beide categorieën part-timers ook doorgaans een fundamenteel verschillende plaats in.

Alvorens nader te kunnen ingaan op de gegevens die de buitenlandse literatuur te bieden heeft zullen we nog iets meer moeten weten over wat men in de verschillende landen onder nevenberoepslandbouw verstaat. Lang niet in alle publicaties wordt een duidelijke definitie gegeven. Vergelijkingen blijken vaak niet goed mogelijk doordat elk land en soms ook de verschillende auteurs in een bepaald land hun eigen criteria hanteren.

Zojuist is gesteld dat als men spreekt van nevenberoepslandbouwers men meestal beoefenaars van twee of meer beroepen op het oog heeft, waarbij een van de beroepen bestaat uit het zelfstandig beoefenen van landbouw en het andere het hoofdberoep is. Hiermee is een globale bovengrens aangegeven, maar is nog weinig gezegd over de ondergrens.

Juist de gehanteerde ondergrens kan aanleiding geven tot uiteenlopende interpretaties ten aanzien van de frekwentie en het kwantitatieve gewicht van het verschijnsel. In ons land wordt als globale ondergrens bij de landbouwtellingen het al of niet voor de markt produceren aangehouden. Men gaat er hierbij vanuit

dat men voor de markt produceert indien men minstens 1 ha landbouwgrond heeft of 1 koe of 3 mestvarkens of 1 fokvarken of 50 kippen of tuinbouwgrond van enige betekenis. Ongetwijfeld worden er dan grondgebruikers tot de nevenberoepslandbouwers gerekend die nauwelijks aanspraak op deze betiteling kunnen maken, ook al omdat de activiteiten met betrekking tot het grondgebruik in feite in de hobbysfeer gelegen kunnen zijn. Anderzijds zullen grondgebruikers buiten de tellingen vallen die minder dan 1 ha cultuurgrond in gebruik hebben, maar hiermee toch commerciële doeleinden nastreven.

Ook de bovengrens is niet zonder problemen. Het C.B.S.-criterium dat iemand statistisch tot boer of niet-boer maakt is het beroep dat als hoofdberoep beschouwd moet worden. Als maatstaf hanteert men de bestede arbeidstijd. De toepassing ervan levert wel enige moeilijkheden op, vooral omdat deze in principe op mededelingen van de grondgebruiker zelf berust. Ook in West-Duitsland wordt als bovengrens het hoofdberoeps criterium gehanteerd. Hierbij wordt echter het inkomen als maatstaf aangehouden.

In vergelijking met ons land is de ondergrens in West-Duitsland en ook in België, vrij laag gesteld. Wellicht is dit een van de oorzaken van het feit dat de nevenberoepslandbouw in ons land in vergelijking met Duitsland als van weinig belang wordt beschouwd. Tot ca. 1950 werd echter in ons land een met West-Duitsland en België meer overeenkomende ondergrens aangehouden en toen gaven de tellingen ook een aanzienlijk groter aantal kleine grondgebruikers aan¹. In België worden bij de landbouwtellingen alle gebruikers van cultuurgrond geteld. Pas sinds 1959 wordt onderscheid gemaakt tussen grondgebruikers die slechts voor eigen consumptie produceren en 'verkoopactieve' bedrijven (HOYOIS en EVERAET, 1967, 33). In West-Duitsland wordt als ondergrens een bedrijfsoppervlakte van 0,5 ha aangehouden, terwijl veelvuldig onderzoek een nadere indeling naar de plaats van het nevenberoep in de beroepencombinatie mogelijk maakt en ook informatie geeft over de grondgebruikers met minder dan 0,5 ha cultuurgrond.

In Zwitserland wordt 1 ha als ondergrens aangehouden. Frankrijk hanteert ook 1 ha als ondergrens bij de landbouwtellingen, maar deze laten niet zonder meer een indeling naar hoofdberoep toe. In Engeland wordt niet uitgegaan van de bedrijfsoppervlakte maar van 'Standard labour requirements'. Als ondergrens hanteert men 25 'mandagen'. In de Verenigde Staten gaat men o.a. uit van de bedrijfsomzet. De verkopen moeten minstens een bepaald bedrag bereiken (in 1959: \$ 50,-) en mogen een bepaald bedrag niet te boven gaan (in 1959: \$ 2500,-). Dit geldt alleen voor de bedrijfs hoofden die jonger zijn dan 65 jaar. Een aanvullend criterium is dat de boer minstens 100 dagen per jaar buiten het bedrijf werkt of dat het bedrijfsinkomen minder dan de helft van het gezinsinkomen bedraagt.

¹ Dat nevenberoepslandbouw tegenwoordig in Nederland toch van minder betekenis is dan in de meeste andere landen kan geconcludeerd worden uit het aantal werknemers dat, blijkens een huishoudbudgetonderzoek in de EEG-landen, wat vee houdt of een moestuin bezit. In België is dit aantal 58%, in Frankrijk 47%, in West-Duitsland 45% en in Nederland slechts 21% (Bureau voor de Statistiek de Europese gemeenschappen, 1967).

In Japan wordt niet in de eerste plaats gekeken naar het bedrijfshoofd, maar naar het gezin. De gezinsstructuur is zodanig dat dit de meest praktische benadering is. Als het vaak grote gezin wat betreft het inkomen van alle gezinsleden samen voor meer dan de helft van inkomsten van buiten het bedrijf afkomstig is, dan pleegt men al van part-time farming te spreken.

Zeer belangrijk tenslotte is de nevenberoepslandbouw in verschillende landen in Oost Europa. In sommige landen doet zich nevenberoepslandbouw voor onder gecollectiviseerde boeren die een eigen stuk grond hebben (o.a. Rusland en Oost-Duitsland). In andere landen zijn zeer vele kleine boeren nevenberoepslandbouwer geworden door een ander beroep te aanvaarden zonder het bedrijfje op te geven (o.a. Joego-Slavië en Polen).

2.2. HET VOORKOMEN VAN LANDBOUWBEOEFENING ALS NEVENBEROEP

De omvang waarin nevenberoepslandbouw voorkomt is niet de enige en waarschijnlijk ook niet de belangrijkste indicatie voor de betekenis ervan. Strikt economisch gezien is dit misschien nog wel zo. Aangezien echter het agrarisch gebruik van grond door niet-landbouwers belangrijke consequenties kan hebben voor de landbouw of voor de samenleving zullen naast de kwantitatieve ook nog andere maatstaven gehanteerd moeten worden. De in Nederland veel voorkomende opvatting dat een agrarisch grondgebruiker òf wel òf geen agrariër is en als zodanig benaderd dient te worden door voorlichting en beleid lijkt dan ook een weinig reëel uitgangspunt. Met name in Duitsland en België, maar, in veel mindere mate weliswaar, ook in ons land, zijn er gebieden waar de nevenberoepslandbouw een dermate belangrijke plaats inneemt, dat de beroepsmatige landbouw er door bemoeilijkt wordt.

Het is echter ook voorstelbaar dat het voorkomen van nevenberoepslandbouwers van positieve betekenis is. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn indien zij optreden als intermediair ten aanzien van nieuwe opvattingen en methoden of als zij door hun aanwezigheid in een agrarisch gebied de leefbaarheid van dat gebied vergroten doordat zij voorkomen dat het gebied sterk ontvolkt raakt. Hieruit moge blijken dat het verschijnsel nevenberoepslandbouw niet afgedaan kan worden met te stellen dat het slechts een overgangsverschijnsel is of dat de economische betekenis of het aandeel in de productie of in het grondgebruik slechts gering is.

Als in het volgende aan de hand van onderzoeksgegevens wordt nagegaan welke plaats de nevenberoepslandbouw in de verschillende landen inneemt, dan gebeurt dat dan ook niet alleen om de kwantitatieve betekenis ervan te illustreren, maar tevens omdat deze kwantitatieve gegevens, geplaatst tegen de achtergrond van de sociaal-economische structuur en de veranderingen hierin, ook informatie kunnen geven over de functie van de nevenberoepslandbouw in de verschillende landen. In het volgende hoofdstuk wordt hierop nader ingegaan.

Het land waar naar verhouding de meeste aandacht wordt besteed aan de

nevenberoepslandbouw is West-Duitsland. Daar is ook wel enige reden toe, want hier treedt, maar vooral trad, de nevenberoepslandbouw meer dan in de meeste andere landen veelal concurrerend op met de gewone landbouw. In sommige gebieden is de gewone landbouw in het verleden nagenoeg verdreven door bedrijfjes van de 'Arbeiter-Bauer'.

Nevenberoepslandbouw is in West-Duitsland, evenals trouwens in de meeste andere landen, geen recent verschijnsel. Sinds 1955 neemt het aantal nevenberoepslandbouwers in Duitsland weliswaar geleidelijk af, maar ze is nog altijd van zeer veel betekenis. Hoe belangrijk de nevenberoepslandbouw in dat land is blijkt o.a. uit de cijfers die door het Groene Bericht gegeven worden (GRÜNER BERICHT, 1970). Van de bedrijven van 0,5 ha of groter bleek in 1969 slechts 36% (479.000) in bezit te zijn van echte boeren en tuinders. Zij hadden 72% van de cultuurgrond in gebruik. Er waren 270.000 boeren en tuinders (20%) die voor hun levensonderhoud voor een belangrijk deel afhankelijk waren van een nevenberoep. Zij hadden 15% van de cultuurgrond in gebruik. Er waren in dat jaar niet minder dan 595.000 bedrijven en bedrijfjes in het bezit van niet-landbouwers. Zij gebruikten 13% van de totale hoeveelheid cultuurgrond en exploiteerden niet minder dan 44% van het aantal bedrijven boven 0,5 ha.

Het aantal nevenbedrijven in West-Duitsland neemt weliswaar af, maar het aandeel in het totaal aantal agrarische bedrijven blijft ongeveer gelijk, terwijl de hoeveelheid gebruikte cultuurgrond iets afneemt. Op grond van de gegevens in het Groene Bericht kan geconcludeerd worden dat tot ca 1955 het aantal nevenberoepslandbouwers ongeveer gelijk bleef, maar dat het aandeel in het totaal aantal bedrijven tot die tijd steeg. Daarna is het aantal nevenbedrijven gaan afnemen, echter iets minder snel dan de afname van het totaal aantal bedrijven.

Hiermee is de kwantitatieve betekenis van de nevenberoepslandbouw in Duitsland nog niet volledig geïllustreerd. Er zijn nog talloze zeer kleine grondgebruikers met minder dan 0,5 ha cultuurgrond, de zgn. ländliche Heimstätte. Volgens de tellingen van 1961 waren er in dat jaar niet minder dan 5,5 miljoen. Hiervan produceerden er ca. 1 miljoen nog iets voor de markt. De overigen gebruikten de cultuurgrond uitsluitend voor zelfvoorziening. Inclusief deze zeer kleine producenten wordt het aandeel van de nevenberoepslandbouw in de totale produktie in het begin van de jaren 60 op ca 13% geschat (SCHOLZ, 1969).

De kwantitatieve betekenis van de nevenberoepslandbouw loopt per gebied sterk uiteen. In Saarland wordt niet minder dan 45% van de cultuurgrond door niet-landbouwers gebruikt. In Hessen, Rheinland-Pfalz en Baden Württemberg ca 20%, terwijl dit percentage in de overige Länder minder dan 12 bedraagt. Het aantal nevenbedrijven uitgedrukt in het totaal aantal landbouwbedrijven varieert van ca 40% in Noordwest-Duitsland tot ca 50% in Zuidwest-Duitsland. In Saarland bedraagt dit percentage zelfs ruim 80 (BRUNDKE, 1967, 7).

De tot nu toe opgesomde cijfers zijn gebaseerd op statistisch materiaal en de interpretatie daarvan door verschillende schrijvers. Er zijn echter auteurs die van mening zijn dat de werkelijke betekenis van de nevenberoepslandbouw veel groter is. WERSCHNITZKY (1966) is van mening dat het aantal nevenbedrijven op 60% van het totaal aantal te schatten is en dat deze ca 25% van de cultuur-

grond beslaan. De verschillen in opvatting over de betekenis van de nevenberoepslandbouw in West-Duitsland zijn voornamelijk terug te voeren op de gehanteerde criteria. In het laatste geval is uitgegaan van het gezinsinkomen.

Ook in België neemt de nevenberoepslandbouw een belangrijker plaats in dan in ons land, maar is waarschijnlijk minder belangrijk dan in West-Duitsland. Volgens de algemene landbouw telling van 1959 was toen ruim 35% van de 'verkoopactieve' bedrijven in handen van niet-landbouwers, zij hadden ca 8% van de cultuurgrond in gebruik (HOYOIS en EVERAET, 1967, 31). Behalve de voor de markt producerende grondgebruikers worden ook de grondgebruikers geteld die slechts voor eigen gebruik produceren. Deze laatste categorie gebruikt ca 3% van de grond, maar is zeer talrijk. Hun aantal bedroeg ca. 730.000, zij gebruikten gemiddeld 0,08 ha. Het aantal van deze grondgebruikers komt naar verhouding vrij goed overeen met het aantal ländliche Heimstätte in Duitsland. Vergelijkbare gegevens over het aantal van dit soort grondgebruikers in Nederland ontbreken na 1950. Zeer waarschijnlijk zal dit aantal weliswaar ook aanzienlijk zijn, maar veel lager dan bij onze ooster- en zuiderburen¹.

Ook in België zijn er regionaal vrij grote verschillen. Het sterkst is de nevenberoepslandbouw vertegenwoordigd in Midden-België en in het aan Nederland grenzende Kempenland, het laagst in het kustgebied en in de Ardennen.

België en West-Duitsland bieden in verband met de situatie in ons land de meest interessante vergelijkingsmogelijkheden. Echter ook de ontwikkelingen in andere landen kunnen voor ons van belang zijn. Zij kunnen iets zeggen over de algemeenheid van het verschijnsel en ook over de mogelijke (toekomstige) ontwikkelingen bij bijvoorbeeld een bepaald beleid. Ook kunnen de ontwikkelingen in andere landen interessant zijn in verband met de relatie tussen nevenberoepslandbouw en de fase waarin de industrie of de economie in het algemeen verkeert.

In het in bepaalde opzichten agrarisch voorlijke Engeland wijzen de beschikbare gegevens op een naar verhouding zeer groot aantal nevenberoepslandbouwers. In 1960 werd niet minder dan 49% van de 345.000 bedrijven (Engeland + Wales) met een arbeidsbehoefte van meer dan 25 mandagen tot de part-time bedrijven gerekend (O.E.C.D., 1964, 463). De bovengrens is echter zeer hoog gesteld. Alle bedrijven met een geringere arbeidsbehoefte dan 275 mandagen per jaar worden als part-time bedrijf beschouwd. HARVEY (1964) meent dat vele van de aldus tot de part-time farming gerekende bedrijven in feite full-time bedrijven zijn of in ieder geval voor de landbouwer de voornaamste inkomstenbron vormen. Ook volgens ASHTON and CROCKNELL (1961) is het aantal echte nevenberoepslandbouwers, dat wil zeggen volgens de in de meeste landen gehanteerde normen, veel lager dan formeel op grond van de arbeidsbehoefte aangenomen wordt. Het is volgens hen op ca de helft van het genoemde aantal te stellen, dus ca 25% van alle bedrijven met een arbeidsbehoefte van 25 of meer mandagen.

Hoewel de gemiddelde oppervlakte van de nevenbedrijven in Engeland iets

¹ Zie voetnoot, blz. 15

groter is dan in Duitsland en veel groter dan in België, nl. ca 3 ha, is het aandeel in het totale grondgebruik duidelijk lager, namelijk ca 3% (CLARKE, 1966). Ook in Engeland zijn er echter grote regionale verschillen. Vooral rond Londen en in de kleigebieden in het Zuiden en Oosten komen veel grote nevenbedrijven voor welke veelal gevoerd worden door kapitaalkrachtige ondernemers, die vaak uit de stedelijke sfeer of de agribusiness afkomstig zijn. Deze bedrijven worden echter voor zover ze een arbeidsbehoefte hebben van minstens 275 mandagen formeel niet tot de nevenbedrijven gerekend. In overig Engeland is het meest voorkomende nevenbedrijf meer vergelijkbaar met dat in ons land en onze buurlanden, maar het neemt er naar verhouding een minder belangrijke plaats in.

Over de situatie in Frankrijk zijn weinig vergelijkbare gegevens beschikbaar. Wel is het aantal boeren bekend dat aanzienlijke inkomsten van buiten het bedrijf heeft, namelijk 19% in 1955 (O.E.C.D., 1964, 179). Dit verschijnsel doet zich het frekwentst voor in de Elzas en is het minst verbreid in Bretagne en Centraal Frankrijk. Uit een andere bron blijkt echter dat in 1963 van alle in de landbouw werkzamen slechts 12% nog een tweede beroep had (F.A.O., 1968a, 3).

Over de overige landen in West Europa vermelden we nog de volgende gegevens. In Italië kan naar schatting ca 45% van de agrarische bedrijven tot de nevenbedrijven gerekend worden (KÖTTER, 1967, 23). In Zwitserland was aan het eind van de jaren vijftig 42% van de boeren met minstens 1 ha cultuurgrond voornamelijk afhankelijk van inkomsten van buiten het bedrijf (KRAŠOVIĆ, 1966, 251). Uit een onderzoek bleek dat in 1960/61 meer dan 90% van de boeren in Zwitserland over inkomsten van buiten het eigen bedrijf beschikte (O.E.C.D., 1964, 424). In Oostenrijk is 37% van de boeren met minstens 0,5 ha cultuurgrond volgens de meest gangbare normen nevenberoepslandbouwer (O.E.C.D., 1964, 79). In Denemarken had in 1961 slechts ca 8% van de boeren neveninkomsten (O.E.C.D., 1964, 142). In de andere Skandinavische landen zijn vele boeren tegelijkertijd bosbouwer. In Zweden was in 1961 ca 27% van het inkomen van de landbouwers met minstens 2 ha cultuurgrond afkomstig van buiten de land- en bosbouw (O.E.C.D., 1964, 383). In Noorwegen was in hetzelfde jaar het inkomen van de grondgebruikers met minstens 0,5 ha landbouwgrond voor 22% uit de bosbouw en voor 11% uit andere bronnen afkomstig (O.E.C.D., 1964, 334). Van het inkomen van de Finse boeren met 2 ha of meer cultuurgrond was in de periode 1958-1961 18% uit de bosbouw en 14% uit andere bronnen afkomstig (O.E.C.D., 1964, 158).

Als we de beschikbare gegevens voor Nederland bekijken en deze vergelijken met die voor de ons omringende landen dan moeten we concluderen dat de nevenberoepslandbouw in ons land een minder belangrijke plaats inneemt dan gemiddeld elders. Niettemin waren er in 1965 bijna 40.000 nevenbedrijven met minstens 1 ha cultuurgrond en bijna 28.000 met minder dan 1 ha. Het aantal nevenbedrijven met 1 ha of meer cultuurgrond maakt ca 20% uit van alle bedrijven. De niet-landbouwers hebben in totaal ca 7% van de cultuurgrond in gebruik.

In Oost Europa verschilt de economisch-politieke situatie zodanig van die in de rest van ons werelddeel dat vergelijking weinig waarde heeft. In landen waar de collectivisering niet of niet geheel is doorgevoerd is de nevenberoepslandbouw minstens even sterk verbreid als in West-Europa (KRAŠOVIC, 1966, 259). In de landen waar de collectivisering wel is doorgevoerd, wordt door zeer velen van de gecollectiviseerde boeren in de vrije tijd een stukje grond geëxploiteerd.

Buiten Europa noemen we nog twee landen waar de nevenberoepslandbouw van grote betekenis is en tevens enige vergelijkingswaarde heeft, nl. de Verenigde Staten en Japan. Over de nevenberoepslandbouw in Amerika is veel literatuur beschikbaar. Vergelijking met de situatie in andere landen is echter niet steeds mogelijk als gevolg van de gebruikte criteria. Gemiddeld was in 1959 ca 50% van de gezinsinkomens van de Amerikaanse boeren die minstens voor \$ 50,- verkochten afkomstig van buiten het landbouwbedrijf (O.E.C.D., 1964, 484). Van de agrarische gezinnen was niet minder dan 36% voornamelijk afhankelijk van inkomsten van buiten het bedrijf. Van de bedrijfshoofden werkte 30% minstens 100 dagen per jaar buiten het bedrijf, terwijl 24% minstens 200 dagen buiten het bedrijf werkte (LOOMIS, 1965). De laatste categorie had ca 6% van de cultuurgrond in gebruik, maar leverde slechts ca 3% van de totale agrarische productie.

In Japan tenslotte neemt de nevenberoepslandbouw de laatste jaren zeer sterk toe. In 1950 was nog maar 22% van de huishoudingen met een agrarisch bedrijf voornamelijk afhankelijk van andere inkomstenbronnen, in 1960 was dit percentage gestegen tot ruim 32 (O.E.C.D., 1964, 252), terwijl in 1965 dit aantal al gestegen was tot bijna 42% (MISAWA, 1968).

2.3. DE GROOTTE VAN HET AGRARISCHE NEVENBEDRIJF

In ons land zijn verreweg de meeste nevenbedrijven kleiner dan 5 ha. Voor zover ze binnen de tellingen vallen was in 1965 ca 90% kleiner dan 5 ha, terwijl 40% kleiner dan 1 ha was. Dit laatste percentage neemt de laatste jaren zeer snel af. Het aantal bedrijven van 1-5 ha nam tot 1965 toe¹, maar is sindsdien iets teruggelopen². Het aantal nevenbedrijven boven 5 ha neemt de laatste jaren vrij sterk toe (L.E.I./C.B.S., 1970).

Zoals al eerder is verondersteld zijn er in ons land, evenals in de ons omringende landen, waarschijnlijk nog vele zeer kleine grondgebruikers die niet bij de tellingen betrokken worden, maar voor wie de grond nog een voornamelijk agrarische functie heeft. Uit verschillende L.E.I.-studies blijkt namelijk dat de afname van het aantal geregistreerde kleine bedrijfjes veel vaker een gevolg is van het afstoten van vee, waardoor de registratieplicht vervalt, dan dat het grondgebruik volledig opgegeven wordt. Zoals eerder gezegd is er echter reden

¹ De toename in de periode 1950-1965 is waarschijnlijk ten dele toe te schrijven aan veranderingen van de statistische criteria. Hierop wordt in 7.1. terug gekomen.

² Waarschijnlijk geringere aanvulling vanuit de categorie van zelfstandige landbouwers i.v.m. voorwaarden O.-en S.-regeling.

om aan te nemen dat het aantal van deze grondgebruikers in Nederland naar verhouding aanzienlijk geringer is dan in de ons omringende landen¹.

De gemiddelde grootte van het nevenbedrijf neemt de laatste jaren iets toe. In 1958 was de gemiddelde bedrijfsoppervlakte ca. 1,8 ha. In 1965 was deze gestegen tot 2,5 ha (VAN DER LINDEN en DE NOORD 1969, 11). Deze ontwikkeling is echter voornamelijk een gevolg van het statistisch 'verdwijnen' van de kleinste bedrijfjes.

In onze buurlanden verloopt de ontwikkeling waarschijnlijk slechts schijnbaar geheel anders dan in ons land. In West-Duitsland neemt het aantal zeer kleine grondgebruikers geleidelijk toe als gevolg van verkleining van de wat grotere nevenbedrijven (WERSCHNITZKY, 1966; SCHOLZ, 1969). In België nam het aantal slechts voor eigen consumptie producerende grondgebruikers in de periode 1950-1959 met ca 6% toe (HOYOIS en EVERAET, 1967, 33).

De gemiddelde grootte van het nevenbedrijf is in België lager dan in Nederland, namelijk ca 1,5 ha. In Duitsland is het gemiddelde nevenbedrijf echter groter dan in ons land, namelijk ca 3 ha. Het verschil tussen Duitsland en Nederland wat betreft de bedrijfsgrootte blijkt ook uit het aandeel van de nevenbedrijven in de verschillende bedrijfsgrootteklassen van alle landbouwbedrijven. Van de in de tellingen opgenomen bedrijven beneden 2 ha was in 1965 in beide landen ca 60% in handen van nevenberoepslandbouwers. In de grootteklasse van 2-5 ha bedroeg dit percentage in Duitsland ook 60%, in Nederland echter slechts ca 35%. In de grootteklasse van 5-10 ha was het verschil nog groter, namelijk in Duitsland 19% en in Nederland 8% (KÖTTER, 1967, 23).

In Nederland, Duitsland en België wordt het beeld van de nevenberoepslandbouwer nog altijd in sterke mate bepaald door de arme kleine boer die er bij moet verdienen of door de laaggeschoolde arbeider of kleine zelfstandige voor wie een agrarisch nevenbedrijfje een welkome aanvulling levert op het inkomen uit het hoofdberoep. In Engeland komen we een geheel andere situatie tegen, althans in een deel van het land. Rondom Londen en de grote steden in de kleigebieden worden steeds meer zeer grote bedrijven door niet-landbouwers gerund. In een onderzoek in Zuid-Oost Engeland bleek dat bijna 50% van de bedrijven in handen van niet-landbouwers. Dit waren niet alleen, en zelfs niet in de eerste plaats, ex-boeren, maar voornamelijk beoefenaars van vrije beroepen en zakenlieden uit de grote steden. De helft van deze nevenbedrijven bleek groter te zijn dan 8 ha. Ca 20% van deze nevenberoepslandbouwers had zelfs meer dan 40 ha in gebruik (GASSON, 1966, 40). Deze laatste bedrijven kunnen echter nog nauwelijks nevenbedrijven genoemd worden, ook niet volgens de formele Engelse normen. De overeenkomst met het normale nevenbedrijf is, dat het bedrijfshoofd formeel geen landbouwer is. In feite zijn er echter vaak 1 of meer vaste arbeidskrachten op een dergelijk bedrijf aanwezig. In tegenstelling tot de zojuist genoemde gebieden zijn de nevenbedrijven in overig Engeland vrijwel alle kleiner dan 10 ha en verschillen qua grootte niet zo veel van die in ons land (CLARKE, 1966).

¹ Zie voetnoot, blz. 15

Ook in de Verenigde Staten zijn er met betrekking tot de nevenberoepslandbouw zeer grote verschillen. Nevenberoepslandbouw komt het frekwentst voor in de stedelijke gebieden aan de oostkust en in de 'low-income areas' in het zuiden. Evenals in Engeland zijn er groot opgezette commercial farms vanuit de stedelijke en agribusiness sfeer naast kleine boeren, in toenemende mate ook grotere, die hun bedrijf naast een niet-agrarisch hoofdberoep aangehouden hebben. De gemiddelde grootte van de nevenbedrijven in Amerika bedraagt ca 32 ha, slechts 15% van hen heeft minder dan 4 ha (LOOMIS, 1965).

In Japan zijn bijna alle nevenbedrijven kleiner dan 2 ha. Deze bedrijven worden evenals die van de gewone boeren zeer intensief bewerkt. De bedrijven van de volledige landbouwers in Japan zijn niet veel groter. Slechts 10% van alle landbouwbedrijven is groter dan 1,5 ha (MISSAWA, 1968).

2.4. HET BEDRIJFSTYPE

Als we nu onze blik richten op de aard van het bedrijf van de nevenberoepslandbouwer dan zijn er enkele aspecten die opvallen. In de eerste plaats valt er een zeer *grote verscheidenheid* waar te nemen, o.a. wat betreft de grootte van de bedrijven. Deze varieert van uitsluitend gericht op zelfverzorging – nog nauwelijks nevenbedrijf te noemen – tot commercieel opgezette bedrijven die zich met de gewone bedrijven kunnen meten. In ons land en de ons omringende landen domineert het kleine tot zeer kleine nevenbedrijf. In Engeland en Amerika nemen de commercieel opgezette nevenbedrijven een veel belangrijkere plaats in.

In de tweede plaats valt op dat het nevenbedrijf, hoewel qua omvang sterk variërend, meestal (nog) *een afspiegeling is van het gewone landbouwbedrijf*. Het is er uit voortgekomen of het is er een nabootsing van. Zo komen op de zeer kleine bedrijven in gebieden met gemengde bedrijven vaak alle produktietakken voor die ook op de gewone bedrijven voorkomen. Soms blijkt dat men zich in relatief sterke mate op bepaalde produktietakken richt. Zo worden in België en Duitsland, waarschijnlijk ook in Nederland, relatief veel groenten en fruit gekweekt, pluimvee wordt relatief veel gehouden in sommige gebieden in de Verenigde Staten en België, terwijl in Engeland en de Verenigde Staten op de grotere nevenbedrijven veel graan verbouwd wordt.

Een derde aspect dat kenmerkend is voor het nevenbedrijf is dat het, in tegenstelling tot enkele decennia geleden, relatief *extensief* gevoerd wordt.

Een vierde kenmerk is dat de meeste part-time bedrijven *geleidelijk verkleind* worden of van gelijke omvang blijven, terwijl de gewone boer er meestal naar streeft zijn bedrijf te vergroten.

Een vijfde kenmerk is tenslotte het sterk domineren van de *eigen grond boven pachtgrond*. Dit is misschien wel het meest symptomatische voor het kleine nevenbedrijf. Bij verkleining van het bedrijf wordt vrijwel altijd eerst de pachtgrond afgestoten, terwijl de eigen grond zo lang mogelijk vastgehouden wordt.

Als een van de kenmerken van het agrarische nevenbedrijf als verschijnsel is

de sterke heterogeniteit genoemd. Dit geldt niet alleen voor het bedrijf, dit geldt ook voor de nevenberoepslandbouwers zelf. We vinden er landarbeiders onder, maar vooral ook veel industrie- en bouwvakarbeiders, kleine zelfstandigen en, met name in de Verenigde Staten en Engeland, vrije beroepen, zakenlui en ambtenaren. Tot voor een aantal jaren was het merendeel van de nevenberoepslandbouwers nog met een enkel begrip aan te duiden. In Duitsland sprak men van 'Arbeiter-Bauer', in Frankrijk van 'ouvrier-paysan' en in de Engels sprekende landen van 'peasant-worker'. Ook het bedrijfje van deze part-time boeren was doorgaans gemakkelijk te typeren. Het was, evenals nu meestal nog, een verkleinde uitgave van het gangbare (meestal gemengde) bedrijf. Het nevenbedrijf is geëvolueerd met het gewone landbouwbedrijf. Waarschijnlijk is het echter de laatste jaren, als gevolg van de sterkere 'stedelijke' invloeden, wat sterker veranderd dan het gewone landbouwbedrijf.

Met het veranderen van de sociaal-economische positie van de part-time boer is ook geleidelijk de motivatie voor zijn nevenberoep veranderd. De motivatie werd van traditioneel meer persoonlijk, van economische noodzaak tot welstandsverhoging, van zelfverzorging tot vrijetijdsbesteding.

Wat betreft de *verschijningsvorm van het nevenbedrijf* in Nederland beschikken we hoofdzakelijk over gegevens omtrent de grootte ervan. Over de bedrijfsstructuur en de veranderingen hierin is weinig bekend. Met name weten we weinig over de wijze waarop en de mate waarin deze bedrijfjes verkleind worden en wat er mee gebeurt als ze in zodanige mate verkleind worden dat ze uit de registraties verdwijnen.

In West-Duitsland met name is men veel meer geïnformeerd. Op grond van statistische gegevens en verschillende onderzoeken is men gekomen tot een door RÖHM (1957) opgestelde typering van de niet-agrarische grondgebruikers, die enig inzicht geeft in de relatie tussen nevenbedrijf en hoofdberoep. We doelen hier op de eerder genoemde Nebenerwerbsbetriebe, de Freizeitbetriebe en de ländliche Heimstätten. Er bestaat een vrij goed inzicht in de frekwentie van deze bedrijfstypen (zie 2.2.).

In Engeland doen zich ten aanzien van de aard van de nevenberoepslandbouw ontwikkelingen voor die elders in Europa nog vrijwel onbekend zijn. Het betreft de eerder genoemde grote commercieel opgezette nevenbedrijven. In Zuidoost-Engeland heeft 60 à 70% van de part-timers een 'stedelijk' beroep. Dit weerspiegelt zich in de opzet van het bedrijf (GASSON, 1966, 22). De bedrijven zijn vaak zeer groot en onderscheiden zich van de full-time bedrijven door een wat extensiever bouwplan. Van de full-time bedrijven bleek in het onderzoek van GASSON (1966, 35) 28% van de akkerbouw-opbrengst van granen afkomstig te zijn. Voor de nevenberoepslandbouwers bedroeg dit percentage 46. De achtergrond hiervan is dat de part-timers vaker een bouwplan kiezen dat zo weinig mogelijk voortdurende aandacht vraagt.

In België beantwoorden de nevenberoepslandbouwers die voor de markt produceren wat betreft de produktiewijze nog in vrij sterke mate aan het traditionele beeld. Zij hebben nog een vrij intensief bouwplan. Van de totale hoeveelheid door niet-landbouwers gebruikte grond was in 1959 ruim 61% grasland, ruim

28 % bouwland en 7 % tuinbouwgrond. Voor de gewone landbouw bedragen deze percentages respectievelijk 47, 50 en 3 (HOYOIS en EVERAET, 1967, 53 e.v.).

De naar verhouding belangrijke plaats van het grasland op de nevenbedrijven duidt niet op een relatief sterke gerichtheid van de nevenberoepslandbouwers op het houden van rundvee. Het voorkomen van rundvee op de nevenbedrijven stemt namelijk ongeveer overeen met het aandeel van de nevenberoepslandbouwers in het totale grondgebruik. Het meergebruik van grasland houdt verband met het relatief veelvuldig houden van schapen. De Belgische nevenberoepslandbouwers hielden in 1959 niet minder dan 50 % van alle schapen in België. Het houden van schapen wijst, in tegenstelling tot enkele andere kenmerken van de belgische 'gelegenheidslandbouw' (relatief veel tuinbouw en 30 % van alle pluimvee), op het voorkomen van extensief grondgebruik.

In de Verenigde Staten is er tussen de verschillende auteurs weinig overeenstemming over de wijze waarop de nevenberoepslandbouwers getypeerd kunnen worden. Begrijpelijk overigens, gezien de sterk uiteenlopende omstandigheden in de verschillende staten. De door de U.S. Bureau of the Census gehanteerde telwijze laat een indeling in 'part-time farms' en 'residential-farms' toe (GOTTMANN, 1961, 277). Tot de laatste categorie rekent men de grondgebruikers die minder dan voor een bepaald bedrag aan producten verkopen (in 1964: \$ 250,-). De grootte van de nevenbedrijven varieert sterk en is in het Zuiden en Oosten aanzienlijk geringer dan in het Midden en het Westen. Afgezien van soms vrij grote pluimveefarms richten de part-timers zich relatief vaak op weinig arbeid vragende bedrijfstypen, met name vetweiderij en granen (LOOMIS, 1965, 15). De residential-farms onderscheiden zich van de part-time farms doordat ze gemiddeld kleiner zijn, ze nog extensiever worden geëxploiteerd, ze vaker echte hobby-bedrijfjes zijn en meer door renteniers worden bemand (GOTTMANN, 1961, 310).

In Amerika wordt soms nog een bedrijfstype onderscheiden, namelijk de 'estate farm'. De eigenaar van een dergelijke farm wordt doorgaans 'gentleman-farmer' genoemd. De naam 'farm' is hier nauwelijks op zijn plaats. Doorgaans wordt er, afgezien van het houden van paarden en ander luxe-vee, nauwelijks iets aan landbouw gedaan. Deze estates komen voornamelijk voor rondom de grote steden. De oppervlakte ervan wordt als gevolg van de hoge kosten (be-lasting) steeds kleiner (GOTTMANN, 1961, 314).

Een vergelijking tussen de in Duitsland gebezigde categorisering en de Amerikaanse dringt zich op. In beide gevallen onderscheidt men drie bedrijfstypen naar bedrijfsgrootte en/of naar mate van produktiegerichtheid. Toch zijn de bedrijven op zichzelf moeilijk vergelijkbaar, doordat ze op een verschillende agrarische structuur en welstandsniveau zijn gebaseerd. De ländliche Heimstätte is bijvoorbeeld meestal nog te herkennen als het residu van vroegere agrarische (neven) bedrijven. Mutatis mutandis geldt dit ook voor de Heimstättebe-zitter. De bewoner van een estate-farm is veel meer de welvarende stedeling, die zich een buiten heeft aangeschaft. We hebben hier te maken met een sociale categorie die zich in de toekomst ook in Europa zal kunnen laten gelden en wellicht de Heimstätten en andere nevenbedrijven van nu zullen gaan bevolken.

De Amerikaanse literatuur levert nog enkele typeringen die het vermelden waard zijn. DONOHUE (1957) kon op grond van een onderzoek in Minnesota een 3-tal categorieën onderscheiden. Hij onderscheidde namelijk nevenberoeps-landbouwers die er naar streefden geleidelijk volledig boer te worden ('expanding farms'), nevenberoepslandbouwers voor wie de traditionele levenswijze nog centraal staat ('farming-working') en tenslotte de 'hobby-farmers' voor wie het bedrijfje economisch gezien bijzaak is. In zijn onderzoeksgebied bleken deze categorieën zich kwantitatief te verhouden als 22:35:43.

In agrarische gebieden die binnen de invloedssfeer van de grote steden zijn gelegen is volgens HIGBEE (1967) nog een categorie boeren te onderscheiden die in vele opzichten tot de nevenberoepslandbouwers gerekend kan worden, namelijk de 'speculantboer'. Voor deze grondgebruikers is het boeren op zichzelf meestal bijzaak. Het vindt zijn rechtvaardiging voornamelijk in de waardevermeerdering van grond en gebouwen in verband met toekomstige niet-agrarische bestemmingen.

Het beeld dat dit overzicht van de bedrijfstypen in de verschillende landen geeft lijkt wat onsamenhangend. De verschillende indelingscriteria en de uiteenlopende omstandigheden maken het moeilijk om de nevenbedrijven in de verschillende landen in dit opzicht volledig met elkaar te vergelijken. De aard van de nevenberoepslandbouw en dus ook de bedrijfstypen kunnen slechts begrepen worden uit de agrarische structuur en de aard van de werkgelegenheid ter plaatse.

2.5. DE RELATIE TUSSEN HOOFDBEROEP EN NEVENBEROEP

In de literatuur wordt vaak gesteld dat nevenberoepslandbouw een marginaal verschijnsel is bij de overgang van een agrarische naar een industriële economie. Of hiermee de volledige achtergrond van het verschijnsel is aangeduid laten we hier in het midden. Het is echter wel zo, dat de nevenberoepslandbouwer veelal een tussenpositie inneemt tussen landbouwer en niet-landbouwer. Vaak heeft hij zowel de kenmerken van de kleine boer als die van de 'burger'. Enkele Amerikaanse auteurs kwamen tot de conclusie dat de nevenberoepslandbouwer gemiddeld hogere welstandsaspiraties heeft dan de kleine boer en meestal ook meer opleiding heeft genoten. Hij combineert deze kenmerken met een sterke arbeidzaamheid, een grote honkvastheid en het vasthouden aan bepaalde traditionele levensvormen (BERTRAND, 1967; LOOMIS, 1965).

De nevenberoepslandbouwer probeert naast een ander hoofdberoep ook nog landbouwer te blijven. Het is duidelijk dat een nevenberoep van enige omvang van invloed kan zijn op het hoofdberoep. Anderzijds zal ook het hoofdberoep beperkingen opleggen aan het nevenbedrijf. Een continueringsdrang brengt de gewezen boeren en meewerkende zoons ertoe de dingen zoveel mogelijk te houden en te doen zoals ze altijd geweest en gedaan zijn, maar vaak blijkt dat het combineren van het gangbare nevenbedrijf met een (bijna) volledig hoofdberoep te veel inspanning eist. Aanpassing van het nevenbedrijf aan het hoofdberoep vindt dan ook veelvuldig plaats. Een aanpassingswijze die erg voor de

hand ligt en ook meestal wordt toegepast is verkleining van het bedrijf. Geleidelijke verkleining wordt dan ook in vrijwel alle landen geconstateerd. Met name in Engeland wordt echter ook een neiging tot vergroting geconstateerd, namelijk bij de al eerder ter berde gebrachte grotere en rationeel opgezette nevenbedrijven. Toch is ook hier de neiging tot bedrijfsvergroting minder sterk dan onder de gewone boeren (GASSON, 1967).

BRUNDKE (1967) neemt in zijn onderzoek ook de neiging tot bedrijfsverkleining waar en hij spreekt er zijn verwondering over uit. Hij is van mening dat vele part-timers meer zouden profiteren van de beroepencombinatie, als ze hun specifieke agrarische vakkennis beter zouden benutten. Dit zou volgens hem beter kunnen door te rationaliseren dan door te verkleinen. Wellicht is bedrijfsverkleining voor de meesten als aanpassing aan het hoofdberoep echter gemakkelijker en goedkoper dan rationalisatie of wijziging van het bouwplan.

Er zijn onderzoeken waaruit blijkt dat de bedrijven van kleine boeren, die na de vestiging van een industrie het bedrijf als neveninkomstenbron voortgezet hebben, niet of nauwelijks veranderd zijn. Dit blijkt o.a. in agrarische gebieden met kleine bedrijven in Amerika, waar de nieuwgecreëerde werkgelegenheid in de eerste plaats beschouwd wordt als een mogelijkheid om de overvloedige arbeidstijd te benutten (KALDOR and BAUDER, 1963b). Ook in een Engels onderzoek bleek dat 10 jaar na de vestiging van een industrie in een agrarisch gebied, de bedrijven van de ex-boeren nog weinig veranderd waren (HARVEY, 1966).

Het is waarschijnlijk dat handhaving van het volledige bedrijf na beroepsverandering in het algemeen slechts mogelijk is bij bepaalde bedrijfstypen of bedrijven van geringe omvang. En dan nog gaat het vaak gepaard met een zwaardere belasting van vrouw en/of kinderen.

De geringe geneigdheid van de nevenberoepslandbouwers om een eigen bedrijfsvorm te ontwikkelen komt o.a. tot uiting in het vrijwel ontbreken van nieuw gecreëerde aangepaste bedrijfsuitrusting. Welke takken van landbouw beoefend worden hangt voornamelijk af van de al aanwezige bedrijfsuitrusting (BAUER, 1966). Niettemin zijn er wel aanwijzingen voor dat vele nevenberoepslandbouwers (geleidelijk) aan bepaalde dieren of gewassen de voorkeur geven. Uit het onderzoek van BRUNDKE (1967) bleek dat de belangstelling om grootvee te houden geleidelijk afnam, terwijl de 'Sonderkulturen' (voornamelijk tuinbouwgewassen) en ook de varkenshouderij meer belangstelling kregen. Ook schapen en geiten werden geleidelijk minder gehouden. Tot soortgelijke bevindingen komt WERSCHNITZKY (1966).

Wat betreft ons land blijkt uit LEI-onderzoeken dat er op de nevenbedrijven soms relatief veel en soms juist weinig grasland voorkomt. Ook blijkt dat op de nevenbedrijven vaak minder koeien per ha gehouden worden dan op de gewone bedrijven. Uit een op het verschijnsel van de nevenberoepslandbouw gericht LEI-onderzoek blijkt dat in een gebied met vrij veel tuinbouw de nevenberoepslandbouwers relatief veel bouwland en tuinbouwgrond hebben (Nederweert), terwijl in een ander gebied (Enter) zij juist veel grasland hebben (VAN DER LINDEN en DE NOORD, 1969). Dit stemt dus overeen met de eerder genoemde LEI-bevindingen.

Het uiteenlopende aandeel van het grasland op de nevenbedrijven blijkt niet alleen in Nederland, maar ook in Duitsland. TER HAAR (1961) concludeert aan de hand van een aantal Duitse onderzoeken dat het relatief frekwente grasland op de nevenbedrijven als een van de kenmerken van het nevenbedrijf beschouwd mag worden. MULLER-MINY (1964) komt echter tot de bevinding dat part-timers in een Duits weidegebied zich in relatief sterke mate op akkerbouw richten. Als verklaring noemt hij dat akkerbouw meer mogelijkheden biedt om de bedrijfsvoering te vereenvoudigen.

De tot nu toe besproken verandering van het nevenbedrijf onder invloed van het hoofdberoep heeft betrekking op de bedrijven die voornamelijk voor de markt produceren. Er zijn echter ook zeer veel kleine grondgebruikers die in toenemende mate als zodanig hun eigen weg gaan. Gewassen en vee hebben hier grotendeels hun productiefunctie verloren. De motivatie ligt meer in het recreatieve vlak. Het is waarschijnlijk dat hier de combinatie met het hoofdberoep in het algemeen geen problemen zal opleveren.

2.6. GRONDEIGENDOM, PACTH EN SOCIALE BRAAK

Er is nog een vorm van aanpassing van het nevenbedrijf, die in vrijwel alle landen aangetroffen wordt en die verwijst naar een zeer belangrijke achtergrond van de nevenberoepslandbouw. Dit betreft het verschijnsel dat bij verkleining van het bedrijf de pachtgrond afgestoten wordt, terwijl de eigen grond zo veel mogelijk vastgehouden wordt. Dit kwam zeer duidelijk naar voren in een groot onderzoek in West-Duitsland naar de wijze waarop de kleine bedrijven 'aufgelöst' werden (RIEMANN, 1962). Uit een ander onderzoek blijkt bovendien dat er een duidelijke relatie bestaat tussen het percentage gepachte grond en het bedrijfstype. De Freizeitbetriebe hadden nog maar 10% van de gebruikte grond in pacht, de Nebenerwerbsbetriebe 35% en de gewone bedrijven 50%. Daarentegen verpachtten de Freizeitlandwirte 13% van de eigen grond, de Nebenerwerbslandwirte 8% en de gewone boeren 3% (WERSCHNITZKY, 1965, 48).

Door de neiging om de eigen grond vast te houden is het grondbezit zeer versnipperd. Dit wordt echter in West-Duitsland lang niet altijd als een negatief punt beschouwd. Als mogelijk nadeel ziet men wel het gevaar dat bij een eventuele economische crisis de grond door de eigenaren weer in gebruik genomen zou kunnen worden.

De sterke voorkeur voor eigen grond komt in vele onderzoeken naar voren. In de Verenigde Staten blijken de part-time en de residential farmers een significant groter deel van de gebruikte grond in eigendom te hebben dan de full-time boeren (SKROBANEK, 1954; LOOMIS, 1965). In het meermalen genoemde onderzoek van GASSON (1966, 83) in Engeland blijkt 86% van de part-time boeren meer dan 2/3 van de gebruikte grond in eigendom te hebben tegen slechts 53% van de gewone boeren. HOYOIS en EVERAET (1967, 49) vermelden dat in België 53% van de door de part-timers gebruikte grond in eigendom is tegen slechts 31% van de door de full-timers gebruikte grond. Ook uit onderzoek in

Frankrijk blijkt dat de nevenberoepslandbouwers relatief veel grond in eigendom hebben (DAUCÉ et JEGOUZO, 1969).

Volledig in overeenstemming met de bevindingen in het buitenland zijn de gegevens met betrekking tot de pacht-eigendom verhouding in ons land. In 1960 had 63% van de grondgebruikers die de grond niet vanwege hun hoofdberoep gebruikten alle gebruikte grond in eigendom, terwijl dit voor de gewone landbouwers slechts 29% bedroeg (C.B.S., 1960). De landarbeiders met een eigen bedrijfje bleken echter wèl veel pachtgrond te hebben. Hoe sterk de voorkeur voor eigen grond is blijkt uit de gegevens die de L.E.I.-schets van De Bevermeer over dit gebied geeft. Uit deze gegevens kan berekend worden dat in 1964/1965 de pachtgrond bij de part-timers ca 20 keer mobieler was dan de eigen grond. Bij de gewone boeren was de pachtgrond 'slechts' 6 keer mobieler dan de eigen grond.

De sterke voorkeur van de part-timers voor de eigen grond ligt grotendeels in de emotionele sfeer. De grond is vaak al generaties lang in bezit van de familie en die geeft men niet zo maar af. Zou de nevenberoepslandbouwer er naar streven op volledig rationele wijze landbouw te bedrijven, dan zou de voorkeur in de meeste landen naar pacht uitgaan.

Het relatief grote aandeel van de eigen grond op de nevenbedrijven is echter niet volledig te verklaren uit de emotionele relatie met de grond. Er zijn nog zeker twee deelverklaringen te noemen. De eerste is dat de kleine landbouwbedrijven waar de nevenbedrijven veelal uit ontstaan al relatief veel eigen grond hebben. Dit is in vele landen het geval. Een tweede deelverklaring is dat de gewone boeren bij bedrijfsvergroting niet zelden de voorkeur geven aan pachtgrond. Hierdoor neemt het percentage pachtgrond op deze bedrijven vaak toe en wordt het verschil met de kleine (neven) bedrijven vergroot.

Een zeer belangrijk verschijnsel dat nauw samenhangt met de nevenberoepslandbouw is het verschijnsel van de sociale braak. Het betreft cultuurgrond die door de eigenaar niet langer gebruikt wordt en/of niet verkocht of verpacht kan worden. Dit komt vooral in het zuiden van West-Duitsland veelvuldig voor, maar is ook in Frankrijk niet onbekend. In de meeste gevallen betreft het weinig vruchtbare en/of ongunstig gelegen grond van nevenberoepslandbouwers. Het komt vooral voor in gebieden waar veel alternatieve werkgelegenheid is en waar nog maar weinig gewone boeren zijn die belangstelling kunnen hebben voor de grond. Over het algemeen is de sociale braak het sterkst waar de nevenberoepslandbouw het meest domineert. In sommige gebieden, m.n. in Saarland, blijft meer dan 40% van de cultuurgrond ongebruikt (KOLT, 1969).

Er zitten verschillende kanten aan het verschijnsel van de sociale braak. Economisch gezien is de grond onproductief, landbouwkundig levert verwaarloosde grond gevaren op in verband met vervuiling en ziekte, terwijl psychologisch de betekenis van cultuurgrond voor de niet-landbouwer beïnvloed wordt. KÖTTER (1967, 125) wijst op het laatste door te stellen dat de zekerheidsfunctie van de cultuurgrond door de sociale braak ondergraven wordt.

Hoewel het braken van grond van enige omvang in ons land nog niet gesigna-

leerd is, is het zeker niet denkbeeldig dat in sterk versnipperde gebieden met vele kleine grondgebruikers dit in de toekomst een rol kan gaan spelen. Herstructurering in ruilverkavelingsverband kan ten aanzien van dit punt preventief werken, zoals KÖTTER (1955) in een ander artikel op grond van onderzoek concludeert.

2.7. NEVENBEROEPSLANDBOUW EN MECHANISATIE

Vaak wordt als een van de nadelen van het agrarische nevenberoep gezien dat de part-timer en zijn gezin te zwaar belast worden. Een middel om de lasten van het nevenberoep te verkleinen is gelegen in mechanisatie. Veelal neemt men in eerste instantie een ander beroep om in het bedrijf te kunnen investeren, ten einde later weer volledig op de landbouw te kunnen terugvallen. Ook om voldoende tijd voor het hoofdberoep te kunnen vrijmaken wordt dan sterk gemechaniseerd.

In de literatuur komt het mechanisatieaspect vaak aan de orde. Niet zelden blijkt dat de nevenberoepslandbouwer gemiddeld over een betere bedrijfsuitrusting beschikt dan de gewone kleine boer. Zowel de noodzaak om tijd te besparen als een betere financiële positie liggen hieraan ten grondslag.

In Frankrijk is het part-time bedrijf gemiddeld meer gemechaniseerd dan het gewone landbouwbedrijf. Dit blijkt zowel uit het artikel van DAUCÉ en JEGOUZO (1969) als uit het FAO-rapport (1968a). Ook in de Verenigde Staten blijken de nevenberoepslandbouwers gemiddeld veel per acre te investeren. LOOMIS (1965, 16) ziet de motivatie tot deze investering niet alleen gelegen in tijdsbesparing en de financiële situatie, maar ook in het aan machines verbonden sociale prestige.

Een sterke neiging om in het nevenbedrijf te investeren wordt ook geconstateerd in West-Duitsland. Niet alleen wordt hieraan een deel van het inkomen uit het hoofdberoep besteed, maar vaak ook de opbrengst van het bij verkleining verkochte vee. In Duitsland wordt vaak gesteld dat voorlichting en industrie moeten zoeken naar voor part-timers geëigende bedrijfstvormen. Een bijdrage van de industrie zou gelegen kunnen zijn in het op de markt brengen van aangepaste apparatuur. Hierdoor zou het mogelijk zijn dat de part-time boer onafhankelijk wordt van de op grotere bedrijven afgestemde diensten en voorzieningen. Hij zou hierdoor ook in staat gesteld worden om wat betreft het bedrijfstype een meer eigen weg te gaan. Als een eerste stap in die richting ziet PREUSCHEN (1956) de introductie van de 'Einachs-Schlepper' (trekker met twee wielen).

De mechanisatie van de nevenbedrijven is echter niet zonder problemen. Sinds enkele jaren heeft de handel in Duitsland ontdekt dat er geld zit onder de part-time boeren. Men speelt hierbij in op de meestal geringe bereidheid om zich coöperatief te organiseren en de geringe kansen die de part-timer heeft om te participeren in de bestaande machine-ringen. Er worden hierdoor machines aangeschaft die men niet nodig heeft of die men beter tesamen kan kopen (GEIERSBERGER, 1969). Omdat de investeringen veelal onverantwoord zijn wordt het doel van de beroepencombinatie, namelijk een hoger inkomen, vaak niet

bereikt (MÜNSTERER, 1969). Bovendien zit men als men het bedrijf later wil weg doen of drastisch verkleinen met desinvesteringproblemen.

Overigens zijn de conclusies ten aanzien van de mechanisatie van de nevenbedrijven in Duitsland niet steeds eensluidend. Tegenover de bovengenoemde, voornamelijk uit tijdschriftartikelen geputte gegevens en een overeenkomende op andere bronnen gebaseerde conclusie van KRAŠOVEC (1966, 255) staat de conclusie in een FAO-rapport dat de mechanisatiegraad van de nevenbedrijven relatief laag en de bereidheid om met anderen samen te werken hoog is (F.A.O., 1968b, 10). In dit rapport wordt hetzelfde gesteld voor België. Uit de studie van HOYOIS en EVERAET (1967, 59) blijkt dit echter alleen te gelden voor de bedrijfjes beneden 2 ha. De grotere nevenbedrijven zijn juist beter geëquipeerd dan de gewone bedrijven.

Een hoge mechanisatiegraad van de (grotere) nevenbedrijven lijkt overigens zeer aannemelijk. Niet alleen vanwege de beschikbare middelen en de noodzaak tijd te besparen, maar ook doordat het al of niet rendabel zijn van de investeringen niet altijd doorslaggevend zal zijn. Voor de part-timer zal vaak niet zozeer de economische optimaliteit als wel de technische optimaliteit primair zijn.

Over de stand van de mechanisatie in Nederland is weinig bekend. Het is waarschijnlijk dat de in het buitenland gesignaleerde geneigdheid van de part-timer om te mechaniseren hier minder naar voren komt. Loonwerk neemt in de Nederlandse landbouw een belangrijke plaats in en hiervan wordt door de kleine boer, en waarschijnlijk ook door de part-timer, veelvuldig gebruik gemaakt.

2.8. NEVENBEROEPSLANDBOUW EN EFFICIËNCY

Hoewel de waarnemingen wat betreft de mechanisatiegraad niet eensluidend zijn, mag toch wel geconcludeerd worden dat een zeer groot aantal nevenberoepslandbouwers er toe geneigd is om in hun bedrijf te investeren. De motivering om dit te doen is meestal meer van persoonlijke dan van economische aard.

Ware de motivering economisch of waren althans de economische overwegingen doorslaggevend dan zou de bedrijfsvoering vaker intensief moeten zijn en de investeringen zouden ook bedrijfseconomisch meer verantwoord moeten zijn. Veelvuldig zijn echter de bevindingen van onderzoekers dat de bedrijfsvoering extensief en weinig efficiënt is en, rekening gehouden met de arbeidskosten, meestal nauwelijks rendement oplevert. Dit is niet alleen een gevolg van de relatief hoge investeringen maar ook, althans blijktens het onderzoek van BRUNDKE (1967, 102), van het feit dat relatief veel arbeid geïnvesteerd wordt, met name bij de verzorging van het vee. BRUNDKE heeft gedurende acht jaar van een aantal bedrijven in Rheinland-Pfalz door middel van tijdschrijven de arbeid per productie-eenheid berekend. Het bleek dat op 16 van de 19 bedrijfjes waarop vee aanwezig was aan het vee 150% of meer van de normale hoeveelheid arbeid besteed werd. Op de bedrijfjes met bouwland werd in 6 van de 20 gevallen het-

zelfde geconstateerd met betrekking tot het bouwland. De onderlinge verschillen bleken hierbij zeer groot te zijn.

Uit Engeland komen wat de arbeidsproductiviteit betreft verschillende geluiden. WALLACE (1964) betoogt dat de meeste part-time boeren inefficient werken overeenkomend met de image die zij in de Engelse agrarische wereld hebben. GASSON (1966, 51) komt in haar onderzoek in Z.O.-Engeland tot de conclusie dat de verschillen tussen part-timers en full-timers wat betreft efficiency zeer gering zijn. In 1964 zijn in FARMERS WEEKLY een aantal nevenberoeps-landbouwers met zeer uiteenlopende beroepen ten tonele gevoerd, die in de meeste gevallen zeer efficiënt werkende bedrijven exploiteerden.

In Amerika blijken part-timers na aanvaarding van een ander hoofdberoep veelal aanzienlijk efficiënter te gaan werken doordat door rationalisatie tijd vrijgemaakt wordt voor het hoofdberoep, veelal zonder het bedrijf in te krimpen (KALDOR and BAUDER, 1963b).

De indruk die de literatuur over de efficiency van de bedrijfsvoering geeft is dat de traditionele kleine nevenbedrijven over het algemeen inefficiënt gevoerd worden, uitgezonderd daar waar voldoende vakkennis gepaard gaat met financiële mogelijkheden en bereidheid tot rationalisatie. Grotere nevenbedrijven hoeven qua efficiëntie niet voor de gewone bedrijven onder te doen.

Uit verschillende punten die in dit hoofdstuk aan de orde gekomen zijn blijkt dat de economische motivatie voor de part-timer in feite meestal niet de meest belangrijke is. Er is een sterke voorkeur voor eigen grond, de mechanisatiegraad is relatief hoog, de bedrijfsvoering is extensief en in het algemeen zal men dan ook met minder inspanning en minder risico meer kunnen verdienen door overwerk en/of meer scholing in het hoofdberoep.

Op deze punten handelt de nevenberoepslandbouwer dus, uit financieel gezichtspunt, irrationeel. Maar het is ook niet op deze wijze dat de nevenberoepslandbouw uitsluitend benaderd dient te worden. Sommige auteurs zijn dan ook van mening dat we geheel andere maatstaven moeten hanteren. KUHNEN (1960) meent bijvoorbeeld dat grondoppervlakte irrelevant is zolang deze slechts dient om in de eigen behoeften te voorzien. Arbeidsproductiviteit is ook meestal een irrelevante maatstaf omdat arbeid, recreatie, vrijetijdsbesteding en 'Ausgleich' niet te scheiden aspecten zijn van de betreffende bezigheid. Het is duidelijk dat nevenberoepslandbouw qua motivatie, maar ook qua maatschappelijke betekenis dermate sterk kan afwijken van die van de gewone landbouw dat een beoordeling van de produktiviteit slechts één aspect en wellicht slechts een onbelangrijk aspect van het verschijnsel is.

3 DE BETEKENIS VAN DE NEVENBEROEPSLANDBOUW

3.1. DE POSITIE VAN DE NEVENBEROEPSLANDBOUW IN DE AGRARISCHE STRUCTUUR

In het voorgaande hoofdstuk is al iets gezegd over de betekenis van de nevenberoepslandbouw voor de landbouw in het algemeen toen ingegaan werd op de frekwentie van het grondgebruik door niet-landbouwers in de verschillende landen (2.2). In deze eerste paragraaf van dit hoofdstuk zal nader ingegaan worden op dit aspect, voor zover het de positie van de nevenberoepslandbouw in de agrarische structuur en het aandeel in de agrarische produktie betreft. Ten dele zal hierbij het eerder in 2.2. gestelde opnieuw aan de orde komen.

In Nederland maakte het aantal geregistreerde nevenberoepslandbouwers in 1965 ca 26% van alle geregistreerde grondgebruikers uit. Voor de bedrijven met minstens 1 ha cultuurgrond bedroeg dit percentage ca 20. Het aantal nevenberoepslandbouwers is in ons land naar verhouding iets lager dan in de ons omringende landen. Ook het aandeel in het grondgebruik is wat lager, namelijk ca 7%. Het aandeel in de produktie komt hiermee waarschijnlijk overeen. Weliswaar is de produktiewijze op de nevenbedrijven extensiever dan op de kleine gewone bedrijven, maar deze is waarschijnlijk intensiever dan op de grotere.

In West-Duitsland is, zoals in het voorgaande al duidelijk gebleken is, de nevenberoepslandbouw aanzienlijk belangrijker dan in ons land. Het aandeel in het grondgebruik wordt meestal geschat op 12%, terwijl de schattingen van het aandeel in de agrarische produktie variëren van 10 tot 15%. Dit en het grote aantal zeer kleine grondgebruikers met minder dan 0,5 ha illustreren de sterke verwevenheid van de landbouw met andere economische sectoren via beoefenaars van dubbele beroepen en niet-landbouwers met enige cultuurgrond. RÖHM schatte in 1959 dat ca 40% van de Duitse gezinnen nog op een of andere wijze betrokken waren op het agrarische grondgebruik. Dit aantal zal sindsdien wel enigszins zijn gedaald.

In Engeland neemt de part-time farming een minder belangrijke plaats in. Naar schatting gebruikten de part-timers in 1963 ca 3% van de cultuurgrond. De regionale verschillen zijn echter zeer groot. In het onderzoeksgebied (Z.O.-Engeland) van GASSON (1966) blijken de niet-landbouwers niet minder dan ca 35% van de grond in gebruik te hebben. Er is in dit gebied een geleidelijke stijging waar te nemen. Hetzelfde blijkt uit een onderzoek van HARRISON (1966) in Buckinghamshire. Een soortgelijke situatie, maar minder uitgesproken, doet zich voor in Cambridgeshire (CLARKE, 1966). Zoals al eerder gezegd zijn de nevenbedrijven in deze gebieden niet vergelijkbaar met die in ons land. Ze zijn ook niet begrepen in de eerder genoemde 3% door nevenberoepslandbouwers gebruikte cultuurgrond. De zeer grote regionale verschillen houden niet alleen verband met de sociaal-culturele sfeer (nabijheid grote steden), maar ook met de agrarische structuur (bedrijfs grootte en bedrijfstype).

Evenals in Duitsland is in België de spreiding van de werkgelegenheid vrij groot en ook hier zien we vele zeer kleine grondgebruikers. Deze categorie die uitsluitend produceert voor eigen consumptie gebruikt 3% van de cultuurgrond. De nevenberoepslandbouwers die voor de markt produceren gebruiken 8% van de cultuurgrond.

In een groot land als dat van de Verenigde Staten is het vanzelfsprekend dat er grote verschillen voorkomen. In sommige Staten komen nevenbedrijven voor van 400 acres en meer, maar in andere Staten, met name in de zuidelijke, zijn de nevenbedrijven vergelijkbaar met die in West Europa. Volgens de U.S. BUREAU OF CENSUS, namen de nevenberoepslandbouwers in 1959 30% van de bedrijven voor hun rekening, 6% van de grond en 3% van de totale produktie (LOOMIS, 1965, 10). In de sterk geïndustrialiseerde staten Rhode Island, Connecticut, Massachusetts en Virginia is het aandeel dat de niet-landbouwers hebben in het gebruik van cultuurgrond zeer veel hoger dan in de agrarische staten. In de eerst genoemde varieert dit aandeel van 20% tot 30%, in agrarische staten als Iowa en Illinois bedraagt dit slechts respectievelijk 1,5% en 3%.

Deze cijfers zijn gebaseerd op statistische gegevens. Evenals in enkele andere landen zijn er echter auteurs die menen dat in werkelijkheid het aantal nevenberoepslandbouwers veel groter is dan de tellingen aangeven. HIGBEE (1967, 63) schat het aantal boeren dat meer buiten het bedrijf dan op het bedrijf verdient op niet minder dan 60%. Deze schatting komt ongeveer overeen met die WERSCHNITZKY (1966) voor West-Duitsland maakte.

Ook in Japan neemt de part-time farming een belangrijke plaats in. Bijna 80% van de agrarische gezinnen is ten dele van niet-agrarische inkomsten afhankelijk. Voor de helft daarvan is dit voor 50% of meer het geval (MISAWA, 1968). Als we echter kijken naar het aantal werkzamen dan blijkt de situatie in Japan toch niet zo heel veel anders te zijn dan in Europa. Het aantal in de landbouw werkzamen, dat dit doet naast een ander hoofdberoep, was in 1965 namelijk nog geen 30%.

In het algemeen kan gesteld worden dat de omvang van de nevenberoepslandbouw afhankelijk is van de agrarische structuur en de werkgelegenheid. Sociaal-historische achtergronden zijn echter ongetwijfeld ook van grote betekenis. Deze condities kunnen zeer uiteenlopend van aard zijn. Op het Europese vasteland hebben ze er toe geleid dat we vrijwel uitsluitend (nog) te maken hebben met nevenberoepslandbouw die te beschouwen is als een nevenverschijnsel van de ontwikkelingen in de landbouw. In Engeland en de Verenigde Staten spelen naast deze achtergronden ook invloeden vanuit de stedelijke sfeer mee. De nevenberoepslandbouw vanuit de stedelijke sfeer is niet alleen gekenmerkt door een andere ontstaanswijze, maar ook door een andere opzet. Naar verhouding is deze opzet namelijk veel meer ofwel uitgesproken commercieel ofwel uitgesproken recreatief. Toekomstige ontwikkelingen in deze richting houden de mogelijkheid in zich, getuige de ontwikkelingen rond Londen en rond de grote steden aan de Amerikaanse oostkust, de gewone landbouw in sommige gebieden te beconcurreren of zelfs te overheersen.

Zoals eerder opgemerkt is, wat betreft de kwantitatieve betekenis, is misschien

vol te houden dat het verschijnsel van de nevenberoepslandbouw niet van veel belang is, uitgezonderd in enkele landen. Het hangt er overigens ook vanaf welke criteria worden gehanteerd. De door ons gehanteerde normen sluiten een belangrijke categorie uit, de bedrijfshoofden namelijk die volgens de bij de tellingen gebruikte normen of volgens eigen opgave nog hoofdzakelijk boer zijn, maar die in werkelijkheid in vele gevallen primair, en dit in toenemende mate, van inkomsten van buiten het bedrijf afhankelijk zijn. Als in de volgende paragraaf wordt ingegaan op de functies van de nevenberoepslandbouw voor de gewone landbouw dan is dat ten dele ook op deze categorie van toepassing.

Echter ook de betekenis van de nevenberoepslandbouw zoals wij die gedefinieerd hebben reikt meestal veel verder dan het aandeel in het grondgebruik of de produktie. Het grondgebruik door niet-landbouwers kan namelijk van betekenis zijn voor de ontwikkelingen in de landbouw en het kan ook konsekwenties hebben voor de economie en de sociale structuur. Ook de betekenis van het nevenbedrijf voor de part-timer zelf kan veel belangrijker zijn dan de grootte van zijn bedrijf zou doen vermoeden. In het vervolg van dit hoofdstuk komen deze aspecten aan de orde.

3.2. DE IMPLICATIES VOOR DE PROFESSIONELE LANDBOUW

In vele publicaties over nevenberoepslandbouw wordt een evaluatie gegeven van dit verschijnsel. Voor- en nadelen en andere implicaties worden tegen elkaar afgewogen. In de meeste gevallen komt men uiteindelijk tot een positieve waardering. Hierop worden dan vaak verwachtingen ten aanzien van toekomstige ontwikkelingen gebaseerd. Verschillende auteurs zien de nevenberoepslandbouw een grote toekomst beschoren. Dat statistische gegevens de laatste jaren vaak anders doen vermoeden, doet deze verwachtingen niet geheel verstommen. Hierop gaan we in hoofdstuk 6 nader in.

Hoewel, zoals gezegd, aan de voordelen van de nevenberoepslandbouw vaak een zwaarder gewicht wordt toegekend dan aan de nadelen, zijn er enkele aspecten ten aanzien waarvan de waardering negatief uitvalt. Deze aspecten betreffen meestal implicaties van de nevenberoepslandbouw voor de landbouw in het algemeen. Hierover vinden we echter in de Nederlandse literatuur weinig. De houding van bedrijfsleven, beleid, voorlichting en ook onderzoekers ten aanzien van nevenberoepslandbouw wordt in ons land gekenmerkt door een zekere indifferentie. Een oordeel over de implicaties van de nevenberoepslandbouw in ons land, die toch wel eens gegeven wordt, is dan ook meestal sterk speculatief.

Wellicht is het toch mogelijk iets te zeggen over de implicaties voor de landbouw in Nederland door kennis te nemen van de buitenlandse literatuur op dit punt. Het is ondoenlijk de vele publicaties, vooral van Duitse origine, te noemen waarin ingegaan wordt op dit aspect. Veelal worden slechts enkele implicaties centraal gesteld, al naar gelang de visie van de schrijver of de sociale categorie of de regio waar de beschouwing betrekking op heeft. Meer generaliserende beschouwingen zijn o.a. te vinden bij RÖHM (1959) voor West-Duitsland,

HOYOIS en EVERAET (1967) voor België en LOOMIS (1965) voor de Verenigde Staten.

Met name in Duitsland wordt aan de nevenberoepslandbouw vaak ook een positieve functie toegeschreven ten aanzien van de veranderingen in de landbouw. Inkomsten van buiten het bedrijf maken een zinvolle en aanvaardbare oplossing van de agrarische problemen mogelijk, zo wordt gesteld. Het voorkomt een al te sterke ontwikkeling van de veredelingsproductie, het handhaaft een gezonde (gedifferentieerde) bedrijfs-groottestructuur, maakt afvloeiing aanvaardbaar en voorziet in een soort gronddepôt, waaruit geleidelijk grond vrijkomt, die anders ôf niet ôf in één keer zou vrijkomen zonder dat deze altijd door blijvende bedrijven opgevangen zou kunnen worden.

Ook uit andere landen komen positieve waarderingen, maar deze hebben vaak betrekking op andere aspecten. Part-time farming wordt soms nog gezien als een mogelijkheid voor jonge mensen om zich geleidelijk tot boer op te werken. Deze geluiden komen voornamelijk nog uit Engeland en de Verenigde Staten. Vroeger was dit echter ook in ons land een vrij normale weg naar het landbouwerschap. In feite is de situatie nu veeleer zo dat het nevenberoep een overgangssituatie is naar een volledig ander beroep.

Positief wordt ook vaak gewaardeerd de relatief lage produktiviteit van de nevenberoepslandbouw omdat het de overproduktie verkleint. In hetzelfde vlak ligt het advies van VAN DEN BAN (1965) om het aanvaarden van nevenfuncties te bevorderen, omdat dit beter in een gezonde ontwikkeling past dan bedrijfsvergroting.

De nadelen van de nevenberoepslandbouw zijn van uiteenlopende aard. Vaak worden genoemd: belemmering van de aanpassing van de gewone bedrijven, verhoging van de grondprijzen, geringe belangstelling voor structuurhervormende maatregelen en concurrentievervalsing. Negatieve geluiden zijn ook in Nederlandse publicaties te vernemen. In ruilverkavelingsgebieden ziet men vaak node dat grond door niet-boeren wordt vastgehouden, die men graag zou willen gebruiken om de gewone bedrijven te vergroten, zo bijvoorbeeld in 'De Vossebelt' (L.E.I., 1962). Meer in algemene termen uit zich het rapport van het Provinciaal Bestuur van Gelderland (1963, 68) naar aanleiding van de ontwikkelingen op het Gelderse platteland. In dit rapport wordt het ontstaan van 'landelijke buurtjes en halfagrariërs' als nadelig beschouwd voor de ontwikkeling van de landbouw.

In de literatuur worden behalve voor- en nadelen ook nog implicaties van de nevenberoepslandbouw voor de gewone landbouw genoemd, zonder dat deze direkt tot de voor- of nadelen gerekend kunnen worden. Genoemd worden onder meer: verandering van produktiepatroon, zwak reageren op de marktsituatie en instandhouding van economisch onrendabele bedrijven.

Om een indruk te krijgen van de implicaties van de nevenberoepslandbouw die in verband met de professionele landbouw genoemd worden, wordt in tabel 2 een overzicht gegeven van de voor- en nadelen en de meer neutrale implicaties zoals we die in de bestudeerde literatuur zijn tegengekomen. Dit overzicht is natuurlijk niet volledig. Het geeft slechts een beeld voor zover dat uit de door-gewerkte literatuur, een 120-tal publicaties van uiteenlopende aard, afgeleid kon

TABEL 2. Overzicht van de in de literatuur genoemde implicaties van de nevenberoepslandbouw voor de professionele landbouw.

	Neder- land	West- Duits- land	Bel- gië	Enge- land	Ver.- Staten	overige landen
<i>Voordelen</i>						
1. Bevordert oplossing van agrarische problemen i.h.a.	x	x			x	
2. Bevordert afvloeiing van arb. krachten		x		x		
3. Verkleint de overproductie		x		x		
4. Bevordert geleidelijk vrij komen van de grond (gronddepôt)		x		x		
5. Mogelijkheid om (weer) boer te worden				x	x	
6. Handhaaft (gewenste) gedifferentieerde agrarische structuur		x				
7. Versterkt de maatschappelijke positie van de landbouw (meer landbouwendenden)		x				
8. Maakt sanering van de landbouw goedkoper		x				
<i>Nadelen</i>						
1. Belemmert aanpassing in de landbouw, houdt grond vast	x	x	x	x	x	x
2. Belemmert aanpassing, geen interesse		x		x		
3. Belemmert aanpassing, verspreide bebouwing	x					
4. Negatieve invloed op de landbouwstructuur			x			
5. Verhoogt de grondprijs			x		x	
6. Lage produktiviteit (van investeringen)		x			x	
7. Concurrentievervalsing (kan tegen lage prijzen produceren)	x	x	x		x	x
8. Gevaar voor vervuiling en ziekte (bij verwaarlozing en braak)		x	x			x
<i>Overige implicaties</i>						
1. Bij laag rendement in de landbouw kunnen nevenberoepslandbouwers zich handhaven		x		x		
2. Verschuiving van het productiepatroon (geringe reactie op de markt)			x	x	x	
3. Bij economische teruggang kan produktie van de nevenberoepslandbouw (weer) toenemen		x	x			
4. Houdt veel mensen in de landbouw		x				
5. Nevenberoepslandbouw kan gezicht van de landbouw mede gaan bepalen		x				

worden. Omdat de omstandigheden in de verschillende landen zeer uiteenlopend kunnen zijn en ook verschillend gewaardeerd kunnen worden is in de tabel tevens aangegeven met betrekking tot welke landen de verschillende implicaties genoemd zijn. Dit kan mogelijk informatie geven over de implicaties van de nevenberoepslandbouw in ons land.

Als bepaalde implicaties in sommige landen in de literatuur niet zijn aange troffen wil dat niet zeggen dat ze niet aanwezig zijn. We mogen slechts aannemen dat de vermelde implicaties voor de betreffende landen het meest typerend zijn, en dan nog met de restrictie dat de betekenis van deze implicaties regionaal sterk kan variëren. Ook de stellingname van de auteurs van de betreffende publicaties kan van invloed zijn geweest.

De voordelen die we hebben kunnen registreren zijn, zoals uit de tabel blijkt voornamelijk afkomstig uit Duitse en Engelse literatuur. In Nederland zijn we alleen de eerder genoemde veronderstelling van VAN DEN BAN tegengekomen dat het aanvaarden van nevenfuncties door zelfstandige landbouwers kan passen in een gezonde agrarische ontwikkeling. De meeste van de genoemde voordelen hebben betrekking op de agrarische structuur, die door de nevenberoepslandbouw positief beïnvloed zou kunnen worden.

Uit de tabel blijkt dat de veelal bestaande overtuiging dat de nevenberoepslandbouw voor de gewone landbouw voornamelijk als nadelig gezien moet worden, ondersteund wordt door het aantal in de literatuur genoemde nadelen dat voor de meeste landen groter is dan het aantal (veronderstelde) voordelen. Engeland vormt hierop een uitzondering. Wellicht houdt dit verband met de agrarische structuur in Engeland die nogal afwijkt van die in Nederland, België en Duitsland.

Nadelige implicaties worden vooral gezien in de gevolgen van de nevenberoepslandbouw voor de agrarische structuur, waar echter ook de meeste positieve implicaties gezien worden.

De gevolgen van de nevenberoepslandbouw die genoemd worden zonder dat er een positieve of negatieve betekenis aan wordt toegekend zijn gevarieerder. Slechts één implicatie wordt relatief vaak genoemd. Het betreft de invloed die de nevenberoepslandbouw kan hebben op het produktiepatroon, als gevolg van het geconstateerde verschijnsel dat nevenberoepslandbouwers minder sterk op de marktsituatie plegen te reageren dan de gewone boeren.

3.3. DE IMPLICATIES VOOR DE SAMENLEVING

Ook de implicaties van de nevenberoepslandbouw voor de samenleving in het algemeen worden door vele auteurs breed uitgemeten. Ook ten aanzien hiervan worden vele voor- en nadelen genoemd. Anders dan met betrekking tot de implicaties voor de landbouw blijken hier de voordelen te overwegen, althans kwantitatief. De meeste auteurs zijn het er over eens dat nevenberoepslandbouw de leefbaarheid van het platteland, de sociale structuur en de relatie stad-platteland in positieve zin beïnvloedt.

Minder eensluidend is men ten aanzien van de maatschappelijke participatie van de nevenberoepslandbouwer en de consequenties voor de sociale en politieke stabiliteit. In de Verenigde Staten komen bijvoorbeeld verschillende auteurs tot de conclusie dat de part-timers de instabiliteit van de sociale structuur bevorderen en dat zij relatief weinig in het sociale leven participeren. Andere auteurs echter zien deze conclusies door eigen onderzoeksbevindingen niet bevestigd. In Japan en West-Duitsland ziet men juist een positieve invloed op de sociale stabiliteit omdat het de mensen vasthoudt op het platteland, het de leefbaarheid van het platteland bevordert en het de mensen meer zekerheid geeft. RÖHM (1959) is er echter niet zo zeker van dat nevenberoepslandbouw de sociale stabiliteit bevordert omdat er ook gebieden zijn met veel nevenberoepslandbouwers waar de stabiliteit niet groot is. Hij is van mening dat de oorzaak van de maatschappelijke stabiliteit in Zuid-Duitsland, welke als voorbeeld geldt van de heilzame invloed van de nevenberoepslandbouw, evengoed veroorzaakt kan zijn door de min of meer patriarchale relatie tussen werkgever en werknemer. Ook de, in verhouding tot de economische ontwikkelingen, grote stabiliteit van de sociale structuur in Japan wordt wel aan een dergelijke, waarschijnlijk nog veel sterkere, relatie toegeschreven.

Het lijkt voor de hand liggend dat grondbezit een stabiliserende functie kan hebben. De grondbezitter heeft immers bij sociale veranderingen als grondbezitter meestal weinig te winnen. In de Duitse literatuur wordt deze stabiliserende functie dan ook veelvuldig genoemd en meestal ook positief gewaardeerd. Of en in welke mate de functie van het grondbezit stabiliserend zal zijn lijkt echter afhankelijk van de sociale structuur. In de Griekse Oudheid bijvoorbeeld bleven boeren die hun toevlucht hadden gezocht in de steden, na door oorlogen van het platteland verdreven te zijn, ook vaak een stukje grond gebruiken net als vele ex-boeren nu doen. Zij vormden echter verre van een stabiliserende factor in de samenleving omdat zij zich moeilijk in het bestaande systeem, waarvoor de vrije-slaaf relatie typerend was, lieten inpassen (NIELSON, 1968).

De sociale stabiliteit en de maatschappelijke participatie zijn niet de enige factoren in het maatschappelijke vlak die door de nevenberoepslandbouw beïnvloed kunnen worden. Tabel 3 laat zien dat we een zeer gevarieerde scala van implicaties in de literatuur aangetroffen hebben. In tegenstelling tot de implicaties met betrekking tot de landbouw bestaat er ten aanzien van de maatschappelijke implicaties weinig overeenstemming tussen de verschillende landen en ook tussen de verschillende auteurs in hetzelfde land. Sommige implicaties echter worden steeds weer genoemd, vaak ook doordat men elkaar citeert. Soms ook worden bepaalde implicaties verschillend beoordeeld. De een waardeert bijvoorbeeld de verspreide bebouwing die met nevenberoepslandbouw gepaard gaat positief, vanwege de leefbaarheid van het platteland, terwijl de ander hier landbouwkundige of planologische bezwaren ziet. Beide opvattingen zijn we in de Nederlandse literatuur tegengekomen (KALSHOVEN, 1959; PROVINCIAAL BESTUUR VAN GELDERLAND, 1963; LANGMAN, 1966).

Uit de tabel blijkt dat het aantal geregistreerde voordelen in vergelijking tot

TABEL 3. Overzicht van de in de literatuur genoemde maatschappelijke implicaties van de nevenberoepslandbouw.

	Neder- land	West- Duits- land	Bel- gië	Eng- land	Ver.- Staten	overige landen
<i>Voordelen</i>						
1. Houdt sociale structuur gezond		x		x		
2. Bevordert oplossing maatschappelijke problemen				x		
3. Maakt industrialisatie van het platteland mogelijk		x				x
4. Oplossing van na-oorlogse problemen (ex-militairen, vluchtelingen)		x		x	x	
5. Synthese in overgang van agrarische naar industriële economie		x				
6. Bevordert spreiding van de bevolking	x	x				
7. Bevordert een gezonde relatie tussen stad en platteland		x	x			
8. Innerlijke vernieuwing van de agrarische bevolking		x	x			
9. Verkleint de maatschappelijke tegenstellingen		x				
10. Houdt een latente voorraad alternatief aanwendbare arbeid in stand		x				
11. Kweekt mensen die hard werken en weinig eisen stellen		x				
12. Geeft platteland crisisweerstand		x	x			
13. Werkt politiek matigend		x				
14. In tijden van oorlog een fysiek weinig kwetsbare bevolkingsgroep					x	
15. Verhoogt welvaart van het platteland					x	
16. Houdt landschap in stand in landbouwkundig marginale gebieden		x				
17. Biedt alternatief voor stedelijke leefwijze					x	
18. Relatie met grond blijft gehandhaafd		x				
19. Bevordert spreiding van bezit		x				
20. Biedt levensvulling voor ouderen		x				
<i>Nadelen</i>						
1. Onproductieve arbeid		x		x		
2. Kan eventueel gewenste mobiliteit belemmeren		x				
3. Planologisch bezwaarlijk	x					
4. Bevordert sociaal isolement, geringe participatie			x		x	
5. Bevordert groepsdesintegratie					x	

(Vervolg tabel 3)

	Neder- land	West- Duits- land	Bel- gië	Eng- land	Ver.- Staten	overige landen
6. Geringe belangstelling voor sociale stijging			x			
7. Aanpassing aan hoofdberoep blijft oppervlakkig			x			
<i>Overige implicaties</i>						
1. Bevordert binding aan streek		x				
2. Beïnvloedt landschap					x	
3. Beïnvloedt plattelandscultuur	x				x	
4. Bevordert in standhouding van het gezinsbedrijf		x				

het aantal nadelen zeer groot is, veel groter dan ten aanzien van de implicaties voor de landbouw. Hieruit kan natuurlijk niet zonder meer geconcludeerd worden dat de nevenberoepslandbouw uit algemeen maatschappelijk oogpunt positief gewaardeerd moet worden. De implicaties kunnen immers van zeer verschillend gewicht zijn. Er zijn bovendien een aantal aspecten genoemd die elkaar ten dele overlappen en/of afzonderlijke vermelding ten dele te danken hebben aan een andere formulering of een verschillende sociale context. Dit neemt niet weg dat, met name in de Duitse literatuur, de positieve kanten meestal hoger aangeslagen worden dan de negatieve. Onder de als positief beschouwde implicaties zijn er echter die tegenwoordig nog nauwelijks betekenis hebben.

Waarschijnlijk meer dan ten aanzien van de implicaties voor de landbouw is het als positief of negatief beoordelen van een bepaald effect voor de samenleving afhankelijk van de maatschappijbeschouwing van de auteur. Zeker geldt dit voor de effecten met betrekking tot de sociale en politieke stabiliteit. Het is overigens opvallend dat in de rubriek 'voordelen' Duitsland sterk overweegt, terwijl dit in de beide andere rubrieken juist niet het geval is. Weliswaar is relatief veel Duitse literatuur doorgenomen, maar dit kan niet verklaren dat bijna 60% van de geregistreerde voordelen van Duitse auteurs afkomstig zijn en nog geen 30% van de geregistreerde overige implicaties. Hoewel de Duitse situatie natuurlijk een eigen beoordeling toe kan laten, lijkt het aannemelijk te veronderstellen dat hier in een aantal gevallen een bepaalde maatschappijbeschouwing een rol heeft gespeeld.

De voor Nederland vermelde implicatie met betrekking tot de plattelandscultuur betreft de verwachting van DE VRIES REILINGH (1967) dat de toenemende spreiding van het grondbezit (eigen huis met tuin buiten de verstedelijkte gebieden) de levenswijze diepgaand zal beïnvloeden en uiteindelijk een nieuwe versie van het oude traditionele agrarische platteland zal doen ontstaan.

3.4. DE IMPLICATIES VOOR DE BETROKKENEN

Na de implicaties voor de landbouw en voor de samenleving gezien te hebben zullen we in deze paragraaf nagaan hoe in de literatuur geoordeeld wordt over de implicaties voor de nevenberoepslandbouwer zelf en zijn gezin. We beperken ons hierbij tot de beoordelingen en meningen van derden, dus 'men' of de auteurs, over het voor en tegen van de nevenberoepslandbouw voor de betrok-

TABEL 4. Overzicht van de in de literatuur genoemde implicaties van de nevenberoepslandbouw voor de betrokkenen.

	Neder- land	West- Duits- land	Bel- gië	Enge- land	Ver.- Staten	overige landen
<i>Voordelen</i>						
1. Extra inkomsten		x			x	
2. Lage kosten levensonderhoud	x	x	x		x	
3. Handhaving relatie met dorpsge- meenschap					x	
4. Handhaving contact met plant en dier		x	x			
5. Voortzetting 'rural way of life' is mogelijk		x		x	x	
6. Goede besteding overtollige vrije tijd		x	x			x
7. Geeft zekerheid		x			x	
8. Geeft onafhankelijkheid en ver- antwoordelijkheid		x	x	x	x	
9. Maakt vooruitgang door eigen in- spanning mogelijk				x		
10. Voor sommige functies is beroep- combinatie uitkomst		x				x
11. Biedt goede compensatie voor eenzijdig hoofdberoep		x	x	x		
12. Biedt arbeidsvreugde en psychi- sche compensatie		x				
13. Outlet voor agrarische interesses				x		
14. Belastingvoordelen ('estate duty' korting)				x		
15. Belegging				x	x	
16. Gezond woon- en leefklimaat		x		x	x	
<i>Nadelen</i>						
1. Belasting voor de vrouw		x	x		x	
2. Ongunstige arbeidsomstandig- heden, lange dagen e.d.			x			
3. Bevordert isolement					x	
4. Weinig tijd voor sociale contacten					x	
5. Gaat ten koste van gezin			x		x	
6. Gaat ten koste van gezondheid, vakantie e.d.			x			
7. Belemmert aanpassing (migratie)	x	x			x	

kenen. Het oordeel over voor of tegen van de nevenberoepslandbouwer zelf komt later aan de orde in verband met de motivering (5.6.). Het onderscheid tussen beide is zeer vaag. Verschillende aspecten die hier als voordelen aan de orde komen zullen daarom later weer als motieven genoemd worden.

In tabel 4 is weer een overzicht gegeven van de geregistreerde implicaties. Ook hier weer is het aantal geregistreerde implicaties zo groot, dat verwijzing naar de afzonderlijke publicaties achterwege blijft.

Ook in tabel 4 zien we dat veel meer voordelen dan nadelen genoemd worden. Neutrale implicaties werden in het geheel niet expliciet genoemd. Anders dan ten aanzien van de maatschappelijke implicaties neemt Duitsland nu geen bijzondere positie in. Weliswaar zijn voor Duitsland bijna alleen maar voordelen geregistreerd, maar dat geldt ook voor Engeland. Bovendien zijn er een aantal voor- en nadelen die, hoewel ze in de geraadpleegde literatuur niet genoemd worden, zonder meer ook voor andere landen ingevuld zouden kunnen worden. Wat betreft de nadelen geldt dit bijvoorbeeld voor de belasting van de vrouw en het gebrek aan vrije tijd. Wat betreft de voordelen geldt dit vooral voor de lage kosten van levensonderhoud, de voortzetting van een rural way of life en outlet voor agrarische interesses. In hoofdstuk 5 wordt nader ingegaan op de implicaties voor de betrokkenen zoals ze deze zelf ervaren.

3.5. BALANS DER IMPLICATIES

Het beeld dat de voorgaande paragrafen gegeven hebben met betrekking tot de implicaties van de nevenberoepslandbouw voor de verschillende sectoren – landbouw, samenleving en betrokkenen – zal in het volgende nog wat verscherpt worden door de waarderingen van de implicaties naar aantal en sektor te vergelijken. Hiertoe is in tabel 5 voor de drie onderscheiden sectoren de kwantitatieve verhouding gegeven tussen de positieve, negatieve en neutrale beoordelingen.

TABEL 5. De kwantitatieve verhoudingen tussen de als positief, neutraal en negatief beoordeelde implicaties, per sektor.

Aantal implicaties:	Landbouw		Samenleving		Betrokkenen	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Positief	14	31	28	67	35	74
Neutraal	9	20	5	12	0	0
Negatief	22	49	9	21	12	26
Totaal	45	100	42	100	47	100

Duidelijk blijkt uit de tabel dat men ten aanzien van de implicaties voor de landbouw het meest gereserveerd is. Het verschil met de beide andere sectoren is zeer groot. Het is misschien niet overbodig nog eens te stellen dat de aantallen

positieve of negatieve beoordelingen geen exacte maatstaf leveren voor de werkelijke waardering van het verschijnsel nevenberoepslandbouw en nog minder voor de werkelijke betekenis ervan voor de afzonderlijke sectoren. In principe kan één negatieve implicatie meer gewicht hebben dan alle positieve implicaties samen. Niettemin is de tendens zo duidelijk dat we menen te mogen concluderen dat in de literatuur ten aanzien van de implicaties voor de landbouw de nevenberoepslandbouw voornamelijk negatief, maar ten aanzien van de implicaties voor de samenleving en de betrokkenen voornamelijk positief wordt geoordeeld.

Al eerder is gewezen op de verschillen tussen Duitsland enerzijds en de meeste andere landen anderzijds. Als de andere landen hierbij samen genoemd worden en vergeleken worden met West-Duitsland, wil dat niet zeggen dat de situatie en de beoordeling ervan in deze landen in sterke mate overeenkomt. Dit is bepaald niet het geval. Engeland en Amerika verschillen op de meeste punten meer van bijvoorbeeld België en Nederland dan deze beide laatste landen van Duitsland. Het stellen van Duitsland tegenover de overige landen biedt echter wellicht een mogelijkheid om de beperkte kennis over de Nederlandse situatie aan te vullen door na te gaan welke betekenis de nevenberoepslandbouw in een ons min of meer bekend en verwant land heeft in vergelijking met 'gemiddeld' elders.

Erg veel informatie kan een dergelijke benaderingswijze ook weer niet bieden, te meer daar het waarschijnlijk is dat sociaal-historische achtergronden juist in Duitsland vaak nog van invloed zijn op de beoordeling van de huidige situatie. Tabel 6 laat zien hoe de beoordelingen van de implicaties van de nevenberoepslandbouw in Duitsland zijn in vergelijking met die in de andere landen.

TABEL 6. De kwantitatieve verhoudingen tussen de positieve, neutrale en negatieve implicaties van de nevenberoepslandbouw per sektor respectievelijk voor West-Duitsland en de andere landen samengenomen.

	Landbouw		Samenleving		Betrokkenen	
	Duits-land	andere landen	Duits-land	andere landen	Duits-land	andere landen
Positief	44	24	80	55	85	71
Neutraal	25	17	10	13	0	0
Negatief	31	59	10	32	15	29
Totaal	100	100	100	100	100	100
Abs. aantal	16	29	20	22	13	34

Het blijkt dat het beeld voor beide onderscheiden regio's enerzijds duidelijke overeenkomsten vertoont, maar anderzijds toch ook een opvallend verschil laat zien. Het overeenkomende is dat in beide gevallen, dus in Duitsland en de andere landen, het aantal positief beoordeelde implicaties toeneemt in de volgorde waarin de sectoren vermeld zijn, dus respectievelijk landbouw, samenleving en

betrokkenen. Het verschil is dat in alle sectoren de Duitse beoordeling positiever uitvalt dan gemiddeld in andere landen. Gemiddeld zijn de Duitse auteurs dus in mindere mate van mening dat de part-time farming ongunstig is voor de beroepslandbouw en er meer van overtuigd dat ze positief is voor de samenleving en de betrokkenen.

De specifieke plaats die de nevenberoepslandbouw in Duitsland inneemt of toegedacht wordt blijkt ook als we de landen waarover de meeste gegevens beschikbaar zijn nog nader vergelijken. Om voldoende beoordelingen te krijgen zijn Nederland en België respectievelijk Engeland en de Verenigde Staten samengenomen en ter vergelijking naast Duitsland gesteld. Er is geen onderscheid naar sektor gemaakt (tabel 7).

TABEL 7. De aard van de beoordelingen van de implicaties van de nevenberoepslandbouw in enkele landen

	West-Duitsland	Engeland + Ver. Staten	Nederland + België.
Positief	70	61	35
Neutraal	12	10	10
Negatief	18	29	55
Totaal	100	100	100
Abs. aantal	49	48	31

Ook op deze wijze blijkt de score in West-Duitsland weer het meest positief uit te vallen. In Nederland en België blijken de negatieve beoordelingen zelfs groter in aantal te zijn dan de positieve. Het aantal beschikbare Nederlandse en Belgische publicaties is echter slechts klein, eenzijdigheid is hier dus niet uitgesloten. In Engeland en Amerika is de waardering evenals in Duitsland, maar minder uitgesproken, overwegend positief. Enkele beoordelingen in Engeland en Amerika hebben echter betrekking op een ander soort part-time farmer dan waar de Duitse bijna uitsluitend betrekking op hebben, nl. de moderne hobby-farms en de grote commercieel opgezette nevenbedrijven.

Een ander interessant aspect dat bij de bestudering van de implicaties van de nevenberoepslandbouw opvalt is de mate waarin de beoordelingen tussen de verschillende landen overeenstemmen. Met andere woorden de mate waarin de implicaties die in het ene land genoemd worden ook in andere landen onderkend worden. Dit kan informatie geven over de betekenis van de nevenberoepslandbouw in een bepaald land vergeleken met andere landen. In tabel 8 is Duitsland op deze wijze weer vergeleken met de andere landen.

Uit tabel 8 kan het volgende geconcludeerd worden:

- De meningen in de verschillende landen ten aanzien van de implicaties voor de professionele landbouw zijn betrekkelijk eensluidend. De helft van de geregistreerde implicaties worden zowel in Duitsland als elders genoemd. In Duitsland zijn echter enkele positieve en in de andere landen enkele negatieve

TABEL 8. De relatie tussen de beoordelingen van de implicaties van de nevenberoepslandbouw ten aanzien van West-Duitsland enerzijds en de andere landen anderzijds (absolute aantallen).

	Alleen t.a.v. Duitsland genoemd	Alleen t.a.v. de andere landen genoemd	T.a.v. beide genoemd
<i>M.b.t. de landbouw</i>			
Positief	3	1	4
Neutraal	2	1	2
Negatief	0	3	5
<i>M.b.t. de samenleving</i>			
Positief	9	4	7
Neutraal	2	2	0
Negatief	1	5	1
<i>M.b.t. de betrokkenen</i>			
Positief	1	5	10
Neutraal	0	0	0
Negatief	0	5	2

beoordelingen geregistreerd die we respectievelijk in de andere landen en in Duitsland niet tegengekomen zijn.

– Ten aanzien van de maatschappelijke implicaties is er minder overeenstemming. In Duitsland worden vele positieve implicaties genoemd die elders niet aangetroffen zijn. Van de 20 geregistreerde positieve implicaties worden er slechts 7 zowel in Duitsland als elders genoemd en niet minder dan 9 uitsluitend in Duitsland. Negatieve implicaties ten aanzien van de samenleving worden bijna uitsluitend buiten Duitsland genoemd.

– Ten aanzien van de implicaties voor de betrokkenen bestaat er weer wat meer overeenstemming. Van de 16 genoemde positieve implicaties worden er 10 zowel in Duitsland als elders genoemd, slechts 1 wordt er alleen in Duitsland genoemd en 5 alleen in andere landen. Negatieve implicaties worden bijna uitsluitend buiten Duitsland genoemd.

Hoewel er steeds rekening mee zal moeten worden gehouden dat, behalve voor Duitsland en de Verenigde Staten, de beschikbare literatuur beperkt is en derhalve enkele publikaties in relatief sterke mate het beeld kunnen hebben beïnvloed, kunnen aan bovenstaande toch minstens indicaties worden ontleend voor de (er aan toegekende) betekenis van de nevenberoepslandbouw in de verschillende landen. Naast de al eerder genoemde indicaties blijkt bijvoorbeeld dat in Duitsland relatief veel aandacht wordt besteed aan de implicaties van de nevenberoepslandbouw voor de samenleving, dat deze naar verhouding positief gewaardeerd worden en dat in de andere landen naar verhouding meer aandacht

wordt besteed aan de implicaties voor de betrokkenen zelf en dat deze relatief vaak negatief gewaardeerd worden. Een verklaring zou kunnen zijn dat men in Duitsland geneigd is in de eerste plaats te letten op de maatschappelijke consequenties en deze zo positief te achten – meestal ontbreekt hiervoor een empirische basis – dat men er licht toe komt om aan de implicaties voor de betrokkenen, die wel eens nadelig zouden kunnen zijn, minder zwaar te tillen.

De meeste van de maatschappelijke voordelen die in de Duitse literatuur wel, maar elders niet genoemd worden, hebben betrekking op aspecten als goedkope, alternatief aanwendbare arbeidsreserve, werklust en verantwoordelijkheidsgevoel, spreiding van eigendom en instandhouding van het gezinsbedrijf. Deze factoren zouden vanuit een ander gezichtspunt evengoed negatief gewaardeerd kunnen worden. Ten aanzien van enkele van deze factoren zijn in de meer recente literatuur dan ook wel andere geluiden waar te nemen.

De in de andere landen relatief vaak genoemde persoonlijke nadelen hebben vooral betrekking op de belasting van het gezin. Dit aspect krijgt in Duitsland weinig aandacht. Waarschijnlijk houdt dit verband met de lange traditie van de nevenberoepslandbouw in Duitsland. Meer dan in de meeste andere landen was het in Duitsland altijd gewoon dat de vrouw en de overige gezinsleden een belangrijk aandeel hadden in de verzorging van het bedrijf. De huidige situatie is voor de vrouw van de part-timer dan ook meestal niet ongunstiger dan vroeger, vooral niet sinds de koe als trekdier vervangen is door mechanische trekkracht die meestal door de man bediend wordt. In de meeste andere landen was het minder gewoon dat de vrouw geheel of grotendeels het bedrijf verzorgde. In deze landen wordt de part-time situatie, die de taak van de ex-boer en zijn gezin niet zelden verzwaart, vaak als bezwaarlijk voor de vrouw gezien.

De vergelijking tussen Duitsland en de andere landen heeft weinig bruikbare informatie opgeleverd voor de situatie in ons land. De Duitse omstandigheden en de interpretatie hiervan door de meeste auteurs zijn daarvoor kennelijk te specifiek. Wellicht zijn bruikbare indicaties voor het gewicht van de verschillende implicaties van de nevenberoepslandbouw in ons land niet zo zeer te ontleen aan een analyse van de implicaties in een bepaald land alswel aan informatie over het aantal landen waarin de afzonderlijke implicaties genoemd worden en kennelijk enige betekenis hebben. Met andere woorden de kans dat een bepaalde implicatie ook voor Nederland gelding heeft is waarschijnlijk groter naarmate deze in meer landen genoemd wordt.

4 DE NEVENBEROEPSLANDBOUWER

4.1. DE NEVENBEROEPSLANDBOUWERS ALS SOCIALE CATEGORIE

In de voorgaande hoofdstukken zijn respectievelijk het bedrijf van de nevenberoepslandbouwer en de implicaties van de nevenberoepslandbouw voor de professionele landbouw, voor de samenleving en voor de betrokkenen zelf, voor zover de geraadpleegde literatuur hierover informatie verschaft, de revue gepasseerd. De nevenberoepslandbouwer zelf is tot nu toe wat op de achtergrond gebleven. Nu we iets weten over zijn activiteiten als grondgebruiker en/of veehouder en de implicaties daarvan, dringt de vraag naar de mens waarmee we hierbij te maken hebben, zich des te meer op. We weten iets over zijn agrarische activiteiten en de resultaten en effecten daarvan, maar nog weinig over zijn levensomstandigheden en achtergronden, zijn positie en strevingen. In dit hoofdstuk zullen we op enkele van deze aspecten ingaan. Achtergronden van en motieven voor nevenberoepslandbouw zullen echter pas in het volgende hoofdstuk nader belicht worden.

Een van de eerste dingen die opvallen als we statistieken of andersoortige publicaties over nevenberoepslandbouw raadplegen is dat we met een zeer heterogene categorie te maken hebben. Ook de landbouwers vormen weliswaar niet steeds een homogene categorie, maar één ding hebben zij gemeen: hun landbouwbedrijf is voor allen het voornaamste middel van bestaan en het is ook in hoge mate bepalend voor hun identiteit. Uit dien hoofde weet men zich, nog afgezien van sociaal-culturele en situationele verwantschap, met elkaar verbonden en komt men ook tot het vormen van belangengemeenschappen e.d.. Bij de nevenberoepslandbouwers is bijna niets van dit alles terug te vinden. Men heeft als nevenberoepslandbouwer niet zo iets wat men een eigen identiteit zou kunnen noemen. Men rekent zich tot de boeren of tot een andere beroepsgroep. Elke feitelijke of geaspireerde relatie met een of andere beroepsgroep of sociale categorie wordt echter doorkruist of afgezwakt door de marginale beroepspositie waarin men verkeert.

De belangrijkste overeenkomst tussen de nevenberoepslandbouwers onderling is gelegen in het feit dat men twee soorten beroepsactiviteiten combineert, waarvan het ene een zelfstandig agrarisch beroep is en het andere het hoofdberoep vormt. De aard van het hoofdberoep van de nevenberoepslandbouwers kan zeer verschillend zijn. Sociaal-economisch kan de samenstelling van de nevenberoepslandbouwers als categorie dus zeer heterogeen zijn. Deze heterogeniteit wordt nog versterkt door de uiteenlopende aspiraties met betrekking tot het grondgebruik. Deze kunnen parallel zijn aan die van de gewone landbouwers, maar kunnen ook gelegen zijn in de behoefte om de vrije tijd, die men na beroepsverandering plotseling in ruime mate heeft, op een vertrouwde wijze te besteden of om de vertrouwde levenswijze zo veel mogelijk voort te zetten. Ook kan men het doen vanwege de zekerheid die een eigen bedrijf geeft, of om er (het

agrarische milieu) bij te blijven horen of om later (weer) volledig boer te kunnen worden. De aspiraties met betrekking tot het grondgebruik kunnen echter ook komen vanuit een geheel andere levenshouding en positie en gelegen zijn in de luxe-sfeer van hobby, belegging e.d. In 5.6 gaan we uitvoerig op de motivering in.

Toch is de categorie nevenberoepslandbouwers in Nederland en de ons omringende landen homogener dan zo juist gesuggereerd. In de overgrote meerderheid van de gevallen van nevenberoepslandbouw hebben we namelijk te maken met een 'tussensituatie', in West-Duitsland wel 'Bruchenexistenz' genoemd. Onder de gegeven omstandigheden wil dit zeggen dat de nevenberoepslandbouwers in de meeste gevallen mensen zijn die in de landbouw hun hoofdberoep gehad hebben of ooit dachten te zoeken, daarin niet zijn geslaagd of daarvan hebben afgezien, maar toch zo gehecht zijn aan 'het agrarische' dat zij er hun nevenberoep van hebben gemaakt.

Het voorgaande geeft een beeld van de nevenberoepslandbouwers die naar schatting de laatste 10 à 15 jaar tot deze categorie togetreden zijn. Voordien waren er nog geheel andere achtergronden en motieven voor nevenberoepslandbouw. De lage inkomens in sommige beroepsgroepen en het vaak nog ontbreken van sociale voorzieningen maakten het in vele gevallen noodzakelijk dat over aanvullende inkomsten of eigen voedselvoorziening beschikt kon worden. De belangstelling vanuit deze sociale categorieën voor de nevenberoepslandbouw neemt nu snel in betekenis af, terwijl de toevloed van ex-boeren en secundair afgevloeide boerenzoons nog steeds aanhoudt. Omdat de agrarische structuur hierbij een belangrijke rol speelt kan de ontwikkeling van het aantal nevenberoepslandbouwers regionaal zeer sterk variëren. Dit is waarschijnlijk de belangrijkste oorzaak van het feit dat sommige auteurs tot een toename en anderen tot een afname van het aantal part-timers concluderen.

Bovenstaande duidt reeds op twee belangrijke kenmerken van de nevenberoepslandbouwers als sociale categorie: Zij is weinig uniform en zij verandert van samenstelling. Die verandering van samenstelling leidt vooralsnog tot een nog grotere heterogeniteit. Hoe groot die heterogeniteit kan zijn bleek uit een onderzoek van FUGUITT (1961) in Wisconsin. Alleen rekening houdend met sociale aspecten als de verhouding tussen de beroepen, al of niet seizoenwerk, achtergronden en aspiraties kwam hij tot niet minder dan 24 significant verschillende subcategorieën. Over de achtergronden van die heterogeniteit en van de aspiraties die aan de verschillende bedrijfstypen ten grondslag liggen is weinig bekend. Enerzijds blijkt uit onderzoek dat de nevenberoepslandbouwer zich doorgaans sterk spiegelt aan het gangbare bedrijfstype, zodat zijn bedrijf vaak een verkleinde uitgave is van het gewone landbouwbedrijf ter plaatse, anderzijds blijken ook velen het bedrijfje te vereenvoudigen. Dat het nevenbedrijf meestal zeer klein is of verkleind wordt, wordt min of meer als vanzelfsprekend beschouwd. Er zijn echter ook nevenbedrijven die zich qua omvang en opzet kunnen meten met de meeste gewone bedrijven. Deze laatste komen echter nog bijna uitsluitend voor in landen als de Verenigde Staten, Engeland en Australië.

Hoewel er dus blijkbaar sprake is van een aanpassing van het nevenbedrijf aan de situatie van de niet-boer, vormt de meestal nog betrekkelijk geringe mate van deze aanpassing volgens velen de voornaamste bron van de nadelen die het nevenbedrijf voor de ondernemer en zijn gezin kan opleveren. Vaak wordt ook betoogd, o.a. in de eerder genoemde artikelenreeks in *FARMERS WEEKLY* in 1964, dat bij voldoende aanpassing een agrarisch nevenbedrijf goed te combineren is met een ander hoofdberoep.

Verschillende auteurs wijzen erop dat de nevenberoepslandbouwer behalve op sociaal-economisch gebied zich ook nog op andere wijze onderscheidt van de boer en van de niet-agrarische bevolking. Een van de bekendste pleitbezorgers van de nevenberoepslandbouw, de Westduitser Priebe, schrijft de nevenberoepslandbouwer een reeks van eigenschappen toe, die hem in positieve zin doen onderscheiden van zijn omgeving. De nevenberoepslandbouwer is volgens PRIEBE (1955) beweeglijker dan de boer, stabielere dan de arbeider, als dorpsbewoner drager van verschillende opvattingen ('Anschauungen') en in zijn hoofdberoep een zelfbewust en volhardend element. Het is duidelijk dat die kwalificatie uiterst subjectief is. Stabiliteit kan in onze beweeglijke samenleving tot starheid worden en het dragen van uiteenlopende opvattingen kan tot desoriëntatie leiden. Een minder subjectieve, maar te sterk generaliserende, positieve beoordeling van de nevenberoepslandbouwer is te vinden bij BLOHM (1959), die stelt dat de part-timers (en de boeren) niet alleen op geld verdienen uit zijn, maar ook nog arbeidsvreugde kennen en voor wie de zin en het doel van de arbeid in de arbeid zelf besloten liggen. Er bestaan ook nog geheel andere opvattingen over de nevenberoepslandbouwer. Deze betreffen echter vooral de sociaal-economische positie van de nevenberoepslandbouwer. Hierop wordt in paragraaf 7 van dit hoofdstuk ingegaan.

4.2. DE LEEFTIJD VAN DE NEVENBEROEPSLANDBOUWER

Een belangrijk aspect voor het inzicht in de betekenis en de plaats van de nevenberoepslandbouw is de relatie tussen de voorkeur voor nevenberoepslandbouw en de leeftijd. Het is waarschijnlijk dat de leeftijdssamenstelling van de nevenberoepslandbouwers als categorie anders zal zijn dan die van de gewone boeren. Bij de laatste categorie tendeert enerzijds de leeftijdsopbouw tot een gelijkmatige verdeling over de verschillende leeftijdscategorieën als gevolg van opvolging op de door beroeps-carrièrebeëindiging vrijkomende bedrijven, anderzijds treedt er echter veelal een veroudering op doordat vaak opvolging achterwege blijft.

De leeftijdssamenstelling van de nevenberoepslandbouwers als categorie wordt door geheel andere factoren bepaald. Veroudering treedt op bij de 'vroeger' part-timers, doordat het aantal landarbeiders, ongeschoolden en dorpsgebonden ambachten afneemt als gevolg van een geringe toeloop van jongeren. Deze veroudering wordt nog versterkt door het feit dat een beroepencombinatie door jongeren steeds minder gezien wordt als een middel om later volledig boer

te worden en derhalve om deze reden door jongeren niet vaak meer wordt geambieerd. Hier staan echter tegengestelde invloeden tegenover. In de eerste plaats komt de toeloop naar de categorie nevenberoepslandbouwers vanuit de landbouw vaak vooral uit de jongere leeftijdscategorieën, i.c. jongere boeren die een ander beroep kiezen en wat aan landbouw blijven doen en zoons die weliswaar als opvolger op het ouderlijke bedrijf optreden, maar dit als part-timer doen. Hier komt bij dat van de zoons die lang thuis meegewerkt hebben, maar geen kans hebben om door opvolging of op andere wijze zelfstandig boer te worden, vaak wat grond blijven gebruiken als ze uiteindelijk een ander beroep kiezen. Een geheel andere factor die invloed heeft op de leeftijdsopbouw van de nevenberoepslandbouwers is de omstandigheid dat extra inkomensbehoefte vaak het grootst is in de eerste huwelijksfase. Op latere leeftijd worden de inkomsten vaak hoger en de inkomensbehoefte lager.

Aan de toetreding vanuit andere sociale categorieën (beroepsgroepen) is waarschijnlijk een niet al te grote invloed toe te kennen op de leeftijdsopbouw, behalve wellicht in gebieden waar ten gevolge van vroege pensionering (mijnbouw, steenhouwerij) een relatief grote groep zich aangetrokken voelt tot een landbouwbedrijfje om er de levensavond mee te vullen.

De factoren die van invloed kunnen zijn op de leeftijdssamenstelling zijn zo verschillend van aard, dat niet zonder meer in het algemeen gezegd kan worden of deze leiden tot een relatieve veroudering of verjonging, zoals ten aanzien van de gewone boeren wel het geval is. Het is waarschijnlijk dat de verschillende invloeden regionaal sterk variëren. Dit moet de voornaamste verklaring zijn voor het feit dat de gegevens in de literatuur over de relatie tussen leeftijd en nevenberoepslandbouw allesbehalve eensluidend zijn.

In West-Duitsland blijken de jongeren relatief sterk vertegenwoordigd te zijn onder de nevenberoepslandbouwers. In een recent onderzoek van de 'Agrar-Soziale Gesellschaft' (1970) bleek van de nevenberoepslandbouwers ruim 45% jonger te zijn dan 45 jaar, terwijl dit percentage bij de boeren ca 25 bedraagt. Dat dit niet zonder meer als een aanwijzing voor een grote toekomst voor de nevenberoepslandbouw gezien mag worden blijkt uit enkele andere bevindingen. Verschillende auteurs komen namelijk tot de bevinding dat de jongste generatie weinig belangstelling heeft voor een agrarisch nevenbedrijf. DREWS (1965) geeft als verklaring hiervoor dat het 'soziale Leitbild' voor de part-timer niet meer die van de boer, maar die van de geschoolde arbeider is.

Die verandering van het 'soziale Leitbild' is van zeer grote, want waarschijnlijk blijvende, betekenis. Ook als de interesse bij de jongeren zich weer meer op het grondgebruik zou gaan richten, dan zal dat op allerlei belemmeringen stuiten. Uit onderzoek blijkt namelijk dat de jongeren nog maar zelden de kunst van het 'maaien en zaaien' machtig zijn. Een terugkeer naar de landbouw zal daarom, als deze al kan plaats vinden, waarschijnlijk geen terugkeer naar de bestaande vorm van nevenberoepslandbouw zijn. Deze zal dan òf in sterke mate amateuristisch-hobbyistisch zijn, òf juist technologisch geavanceerd.

Wat betreft de relatie tussen leeftijd en geneigdheid het nevenbedrijf te beëindigen of vergaand te verkleinen zijn weer andere factoren in het spel. Som-

mige onderzoeken wijzen uit dat ouderen meer bereid zijn te verkleinen of te beëindigen dan de jongeren, anderen konden geen relatie tussen leeftijd en beëindigingsbereidheid aantonen. Het onderzoek van WERSCHNITZKY (1965) laat zien dat van degenen die het bedrijfje als zodanig beëindigen, de jongeren sterker dan de ouderen geneigd zijn te blijven wonen en een stukje grond te blijven gebruiken als ländliche Heimstätte. Hierbij sluit de stelling van KUHNEN (1960) aan dat jongeren niet zo zeer tegen nevenberoepslandbouw zijn alswel tegen de lasten die het traditionele landbouwbedrijf met zich meebrengt, terwijl men vaak niet weet hoe het dan wel in te richten.

Volgens LOOMIS (1965) zijn in de Verenigde Staten de part-timers aanzienlijk jonger dan de full-timers. Zich baserend op de telling van 1959 stelt hij de gemiddelde leeftijd van de part-timers op 46,4 jaar en die van de gewone boeren op 50,5 jaar. SKROBANEK (1954) komt echter op grond van de telling van 1950 tot een geheel andere conclusie. Volgens hem zijn de part-timers gemiddeld even oud als de gewone boeren, maar zijn de bezitters van residential farms gemiddeld ouder. Er zou dus tussen 1950 en 1959 een aanzienlijke verjonging hebben plaatsgevonden.

In Engeland is de leeftijdsverhouding anders dan in de beide voorgaande landen, althans als we af gaan op HARVEY (1964) in een artikel in 'Agriculture'. Volgens de berekening van HARVEY is de gemiddelde leeftijd van de nevenberoepslandbouwers in Engeland veel hoger dan die van de gewone boeren, deze bedragen respectievelijk ca 52 en ca 47 jaar. Niet minder dan 28% van de part-timers is ouder dan 60 jaar. HARVEY wijt dit voornamelijk aan de aantrekkelijkheid van de nevenberoepslandbouw voor ouderen, vooral voor rustende boeren. Als de bedrijfsoverdracht onder boeren in Engeland relatief vroeg plaatsvindt dan verklaart dit al voor een groot deel de leeftijdsverschillen.

Hoe belangrijk de criteria zijn, welke men hanteert ten aanzien van het al of niet boer zijn, voor de leeftijdsopbouw van de categorie part-time boeren, blijkt uit de gegevens die HOYOIS en EVERAET (1967) voor België noemen. De leeftijds-categorieën tot 65 jaar zijn voor boeren en part-timers naar verhouding vrijwel gelijk. Boven 65 jaar zijn er echter veel part-timers (rustenden). Deze maken de gemiddelde leeftijd van de part-timers iets hoger dan die van de gewone boeren.

Anders dan ten aanzien van de meeste andere aspecten is over de leeftijd van de nevenberoepslandbouwer in Nederland relatief veel bekend. In het LEI-onderzoek in Nederweert en Wierden/Enter bleek de leeftijdsopbouw van de nevenberoepslandbouwers in Nederweert vrijwel identiek te zijn aan die van de gewone landbouwers. Dit in tegenstelling tot in Enter waar relatief veel nevenberoepslandbouwers beneden 45 jaar aangetroffen werden.

Een mogelijke aanwijzing voor een toch relatief sterke vertegenwoordiging van de ouderen (inclusief rustenden) onder de niet-landbouwers met een agrarisch nevenbedrijf is te vinden in de arbeidskrachtentellingen. In 1965 was van de volledig in de landbouw werkzamen 73% 40 jaar of ouder. Van de werkzamen die geen volledige dagtaak in de landbouw hadden was 84% 40 jaar of ouder. Dit is echter een zeer globale maatstaf. Er zullen zeker ook ouderen zijn die geen volledige dagtaak meer op zich nemen, maar niettemin tot de gewone boeren

gerekend moeten worden. Dit is bijvoorbeeld het geval indien het bedrijf geleidelijk overgedragen wordt aan een opvolger.

Uit LEI-onderzoek (1968; 1969) blijkt verder nog, dat van de boeren die een ander beroep kiezen de jongeren meer geneigd zijn een groter of kleiner deel van het bedrijf aan te houden dan de ouderen. Dit is ook in andere landen geconstateerd.

De leeftijd waarop een nevenbedrijf beëindigd of overgedragen wordt is, blijkens een omvangrijk LEI-onderzoek (1962) waarin naast ca. 11.000 gewone boeren ook ca. 2000 part-time boeren en ca. 1000 gepensioneerden met een landbouwbedrijfje zijn betrokken, duidelijk lager dan die bij de gewone boeren. In dit onderzoek is nagegaan welke mutaties in de periode 1956-1959 opgetreden zijn. Het bleek dat bij bedrijfsoverdracht de gemiddelde leeftijd van de part-timers 53,5 jaar was. De gewone landbouwbedrijven werden overgedragen bij een gemiddelde leeftijd van het bedrijfshoofd van 62,5 jaar. De rustende boeren, die nog wat grond gebruikten droegen hun vaak sterk gereduceerde bedrijven over op gemiddeld 70,5-jarige leeftijd.

Ook indien het bedrijf beëindigd wordt, zonder overdracht aan een opvolger, gebeurt dit onder de nevenberoepslandbouwers relatief vroeg. In het LEI-onderzoek bleken zij gemiddeld op 51-jarige leeftijd te beëindigen, de gewone boeren deden dit op gemiddeld 54-jarige leeftijd en de gepensioneerden op 71-jarige leeftijd.

Ondanks de gedetailleerde gegevens over de leeftijdsstructuur in de Nederlandse landbouw is geen duidelijk beeld hiervan te geven met betrekking tot de categorie nevenberoepslandbouwers afzonderlijk. Dit geldt ook voor de meeste andere landen. De tegenstrijdige conclusies waartoe men komt zijn echter mede toe te schrijven aan de gehanteerde criteria, zowel met betrekking tot de grens tussen part-timer en full-timer als met betrekking tot het al of niet onderscheiden van in een beroep actieve personen enerzijds en niet meer actieven anderzijds.

Een andere oorzaak van het uiteenlopen van de conclusies kan gelegen zijn in de uiteenlopende situatie waarin de landbouw zelf verkeert. Is bijvoorbeeld betrekkelijk plotseling het voortzetten of overnemen van een betrekkelijk klein bedrijf als hoofdberoep voor de jongeren minder aantrekkelijk geworden dan gaan vaak zeer velen van hen tot nevenberoepslandbouw over. Vooral in West-Duitsland, maar ook in Nederland is dit te constateren. Is de agrarische structuur zodanig dat aanpassing aan de veranderende omstandigheden voornamelijk plaatsvindt door besparing van vreemde arbeid dan zal de part-timersgroep die dan grotendeels uit landarbeiders zal bestaan, ten gevolge van het uitblijven van toestroming van jongeren, geleidelijk verouderen. Deze situatie doet zich waarschijnlijk in het noorden van ons land voor.

4.3. DE NEVENBEROEPSLANDBOUWER EN ZIJN GEZIN

Voor iemand die de landbouw als hoofdberoep verlaat of dit juist ambieert, kan de combinatie van een niet-agrarisch hoofdberoep met een agrarisch nevenberoep weliswaar aantrekkelijk zijn als overgangssituatie, maar het heeft belangrijke konsekwenties voor het gezin. Met name de vrouw kan voor een zware taak gesteld worden als zij naast haar gezin, dat naar verhouding meestal groot is, nog een belangrijke taak heeft in het bedrijf. In de meeste publicaties, waarin dit aspect wordt aangeroerd, wordt dan ook gewezen op de relatief grote belasting van de vrouw. Opvallend is dat maar zelden gewag wordt gemaakt van grote ontevredenheid van haar kant. De soms vergaande verkleiningen van het bedrijf worden ook meestal niet aan haar invloed toegeschreven, althans niet expliciet.

De oorzaak hiervan kan van verschillende aard zijn. Wat betreft Duitsland kan bijvoorbeeld, meer dan ten aanzien van ons land, enerzijds gesteld worden dat de vrouw op het platteland altijd al veel heeft mee moeten werken en anderzijds dat de wooncultuur in vele gebieden weinig ontwikkeld is. Iets hiervan vinden we ook in delen van ons land, met name in het oosten. Hier staat echter tegenover dat de gezinnen vaak groot zijn en derhalve veel aandacht vragen. In een latere gezinsfase kan een groot gezin de taak van de vrouw in het gezin echter juist verlichten.

Dat de positie van de vrouw doorgaans slechts terloops onderzocht en besproken wordt is wellicht ook te wijten aan de vaak nog afhankelijke positie van de vrouw op het platteland. Hoewel zij vaak het leeuwendeel van de verzorging van het landbouwbedrijf op zich neemt, blijft de man het bedrijfshoofd en zijn onderzoek en publikatie voornamelijk op zijn positie gericht. Als de vrouw al aan het woord gelaten wordt dan is zij doorgaans geneigd mening en oordeel van de man te onderstrepen. Dat in werkelijkheid haar invloed toch niet te verwaarlozen zal zijn kan zonder meer aangenomen worden. Slechts enkele onderzoeken geven voldoende aandacht aan dit aspect. Zo toonde het onderzoek van BRUNDKE (1967, 88) aan dat een van de belangrijkste oorzaken van verkleining van het nevenbedrijf gelegen was in de belasting van de vrouw.

Evenmin als ten aanzien van de mannen als part-timers het geval is kunnen de vrouwen van de part-timers als zodanig over één kam geschoren worden. Niet alleen kunnen het bedrijf en het hoofdberoep van de man en de gezinsomstandigheden sterk verschillen en de taak van de vrouw mede bepalen, ook haar eigen aspiraties en kwaliteiten spelen hierbij een belangrijke rol. Voor een vrouw die in het boerenmilieu is opgegroeid, zich er mee vereenzelvt en voor wie het werken op het bedrijf gewoon is zal, mits de omstandigheden dit toelaten, een groot aandeel in het bedrijfsgebeuren minder bezwaren opleveren dan voor de vrouw die het huishouden als haar exclusieve domein ziet en het bedrijf dat van haar echtgenoot.

De bereidheid van de vrouw al of niet een groot aandeel van het werk op het bedrijf op zich te nemen wordt mede bepaald door enkele algemene ontwikkelingen die een conclusie, dat een dergelijke taak meestal op bezwaren moet stui-

ten, niet zonder meer voor de handliggend maken. Enerzijds is het proces van de gezinsindividualisering en de daarbij behorende ontwikkeling van de wooncultuur, waardoor verzwaring van de taak van de huisvrouw, op het platteland nog in volle gang, anderzijds zien we dat de huishoudelijke taak van de vrouw verlicht wordt door verkleining van de gezinnen en de beschikbaarheid van huishoudelijke apparatuur. Deze laatste ontwikkelingen maken het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw in de meeste sociale lagen steeds meer algemeen. Of dit voor de vrouw van de nevenberoepslandbouwer leidt of zal leiden tot een blijvende of nog toenemende bereidheid om mee te werken is moeilijk te zeggen. In de literatuur is over deze relatie vrijwel niets te vinden. Uit onderzoeken in Zweden en Amerika blijkt wèl dat sommige vrouwen van boeren liever buitenshuis in een ander beroep gaan werken dan dat zij het landbouwbedrijf helpen verzorgen.

POTTHOFF (1969) heeft aan de hand van onderzoeksgegevens de echtgenoten van nevenberoepslandbouwers, ten aanzien van haar betrokkenheid op werken buiten de huishouding, in 5 categorieën kunnen indelen:

- vrouwen die op het nevenbedrijf meewerken uit economische noodzaak;
- vrouwen die spontaan en met plezier meewerken en het huishouden er bij aanpassen of andersom (waarschijnlijk de grootste categorie);
- vrouwen die meewerken omdat het traditie is, gesanctioneerd door de 'Umwelt';
- vrouwen die uitsluitend het huishouden doen;
- vrouwen die buiten de landbouw werkzaam zijn of dit in de toekomst zullen gaan doen (o.h.a. hebben zij een gekwalificeerde opleiding).

Deze categorieën zullen ook in ons land wel te herkennen zijn. Gedetailleerde gegevens hieromtrent zijn echter niet beschikbaar. Uit een onderzoek blijkt wel dat meer dan de helft van de vrouwen regelmatig op het bedrijf meewerkt (VAN DER LINDEN en DE NOORD, 1969, 45).

Hoewel zoals gezegd verschillende auteurs tot de conclusie komen dat de taak van de vrouw van de nevenberoepslandbouwer relatief zwaar is, is het niet zeker dat dit altijd en overal het geval is. De voor Nederland beschikbare gegevens geven hier geen uitsluitsel over. De Duitse tellingen wijzen er wel op dat de taak van de vrouw op het agrarische bedrijf de laatste jaren is verzwaard. Uit het GROENE BERICHT van 1968 blijkt dat de 'Mitarbeit' van de vrouwen sinds 1958 is gestegen. Wellicht is deze gemiddelde stijging te wijten aan de taakverzwaring van de boerinnen wier man beroepsactiviteiten buiten het bedrijf heeft aanvaard ('Nebenerwerbslandwirte' en 'Zuerwerbslandwirte').

Uit onderzoek in Engeland en Amerika blijkt dat de verzwaring van de taak van de vrouw van een ex-boer meestal tijdelijk is, namelijk kort na de aanvaarding van een ander hoofdberoep door het bedrijfshoofd. Daarna wordt het bedrijf veelal gemechaniseerd en de taak van de vrouw verlicht. In andere gevallen wordt hetzelfde bereikt door verkleining van het bedrijf. Niettemin kan veelal gesproken worden van een verzwaring van de taak van de vrouw, juist omdat haar positie in dit opzicht in vergelijking met haar sexe-genoten in het niet-agrarische milieu een beperking van vrijheid en vrije tijd inhoudt. HARTICK

(1962, 37) wijst er op dat de echtgenotes van de gewone arbeider, die vroeger tegen de (nevenberoeps) boerin opzagen, nu als 'dames' hun leven kunnen leiden en soms op de boerin neerzien.

Hoe de gezinsleden de arbeid op het bedrijf verrichten en hoeveel hangt natuurlijk af van de omstandigheden. Met name de fase waarin het gezin verkeert en de grootte van het gezin zijn van belang. De grootste behoefte aan extra inkomsten bestaat in de gezinsfase, waarin er opgroeiende kinderen zijn. Er is dan echter relatief weinig arbeid beschikbaar. Meer arbeid komt er beschikbaar als de kinderen (bijna) volwassen zijn. De behoefte aan extra inkomsten daalt dan echter. Het komt dan ook vaak voor dat jonge gezinnen een bedrijfje beginnen en dit later, als de kinderen uitvliegen, weer afstoten (BERTRAND, 1967).

Ook de invloed van de gezinsgrootte op de beschikbare of de bestede arbeid op het nevenbedrijf lijkt groot te kunnen zijn. Hierover is echter niet meer bekend dan de gegevens over de grootte van de gezinnen van de nevenberoepslandbouwers. Deze leveren bij vergelijking met die van de gewone boeren en/of met de landelijke situatie wel enig inzicht op. Het is merkwaardig dat de nevenberoepslandbouwer ten aanzien van de gezinsgrootte niet steeds dezelfde positie inneemt. In België en Duitsland zijn de gezinnen van de nevenberoepslandbouwers gemiddeld kleiner dan die van de gewone boeren. WERSCHNITZKY (1965, 57) vermeldt een gemiddelde gezinsgrootte van 3,5 voor de Freizeitlandwirte, 4,3 voor de Nebenerwerbslandwirte en 5,1 voor de Vollerwerbslandwirte. HOYOIS en EVERAET (1967, 42) vermelden voor België 3,47 voor de nevenberoepslandbouwers en 4,05 voor de gewone boeren. Ook in een andere publicatie noemt EVERAET (1964, 37) cijfers die in dezelfde richting wijzen, namelijk resp. 2,5 en 3,9. Hier betreft het respectievelijk de gezinnen van in het onderzoek betrokken boeren die een ander beroep gekozen hebben en het gemiddelde landbouwersgezin in België.

In onderzoeken in Frankrijk en de Verenigde Staten wordt echter het tegenovergesteldeesignaleerd. In het Franse onderzoek bleek dat de beroepsveranderaars meer kinderen hadden dan de gewone boeren en dat van de beroepsveranderaars juist degenen die een agrarisch nevenberoep aanhielden gemiddeld de grootste gezinnen hadden (DAUCÉ et JEGOUZO, 1969). Het Amerikaanse onderzoek betreft een onderzoek in Iowa. In dit onderzoek bleken de boeren die na vestiging van industrie naar de fabriek overstapten gemiddeld grotere gezinnen te hebben dan de blijvende boeren (KALDOR and BAUDER, 1963a).

Over de relatie tussen gezinsgrootte en nevenberoepslandbouw in ons land zijn geen gegevens beschikbaar. Wellicht zijn de relatief kleine gezinnen in Noord-Nederland er mede oorzaak van dat de nevenberoepslandbouw daar van minder betekenis is dan in het zuiden en oosten van het land.

Het kan haast niet anders of een nevenbedrijf van enige omvang brengt gevolgen met zich mee voor het gezin. Omgekeerd zal, zoals eerder betoogd, natuurlijk ook de gezinssituatie invloed op het nevenbedrijf hebben. Zowel de

betrokkenen zelf als auteurs zijn meestal van mening dat de invloeden van een nevenbedrijf op het gezin voornamelijk positief zijn. Het bevordert de omgang met plant en dier, het kweekt creativiteit en verantwoordelijkheidsgevoel, het biedt de kinderen een 'good environment' en het vergroot de gezinsband.

Zolang alle gezinsleden meewerken zal een nevenbedrijf wellicht een functie kunnen vervullen ten aanzien van de gezinsband en de saamhorigheid. Een en ander lijkt echter moeilijk in overeenstemming te brengen met de ook in agrarische gezinnen tegenwoordig vroege individualisering van de gezinsleden. Het blijkt dan ook wel dat kinderen loon willen ontvangen voor hun aandeel in het werk. Er ontstaan dan vaak conflicten (POTTHOFF, 1969).

De snel belangrijker wordende plaats van de nevenberoepslandbouw in Japan kan niet los gezien worden van de sterke familierelaties in dit land. Ook de in sommige onderzoeken in andere landen gebleken sterke gehechtheid aan het bedrijf van gezinnen die uit drie generaties bestaan kan hiermee in verband worden gebracht.

4.4. DE ARBEID OP HET NEVENBEDRIJF

De hoeveelheid arbeid waarover men voor het nevenbedrijf kan beschikken hangt van verschillende factoren af. Het hangt natuurlijk af van het hoofdberoep, van de gezinsfase, van de gezinsgrootte en van de bereidheid van de echtgenote om mee te werken, maar het hangt ook af van de levenswijze. Zo vond *BENVENUTI* (1961) in Winterswijk dat de echtgenotes van de minst moderne boeren gemiddeld weinig aandacht besteedden aan het gezin, terwijl zij veel op het bedrijf meewerkten. Bij een sterk op huiselijkheid gerichte levenswijze als in ons land, zal de vrouw over het algemeen minder tijd beschikbaar hebben dan bijvoorbeeld in Zuid-Duitsland of Italië. Ook gewoontes met betrekking tot lezen, radio, t.v., bezoek e.d. kunnen van betekenis zijn.

Naast de vraag over hoeveelheid arbeidstijd men kan beschikken doet zich de vraag voor hoeveel tijd een nevenbedrijf vereist. Ook ten aanzien hiervan zijn de verschillen zeer groot. Niet alleen wordt dit bepaald door de grootte en de aard van de produktie, maar ook door de wijze van bedrijfsvoering. Eerder is gebleken dat nevenberoepslandbouwers in vele gevallen relatief sterk mechaniseren (2.7.). Dit wil echter lang niet altijd zeggen dat daarmee de arbeidstijd evenredig wordt gereduceerd. Enkele auteurs wijzen er op dat van de mechanisatie en rationalisatiemogelijkheden onvoldoende gebruik wordt gemaakt, waardoor vaak nog relatief veel arbeid wordt geïnvesteerd (2.8.).

Van voorlichtingszijde wordt in West-Duitsland meer aandacht besteed aan de nevenberoepslandbouw dan in ons land. Velen zijn van mening dat men de mensen moet helpen bij het kiezen van een bij hun situatie passend nevenbedrijf. Hierbij is natuurlijk het punt van de beschikbare arbeid van zeer veel gewicht. *BRUNDKE* (1968) komt in zijn onderzoek aan de hand van dagboeken tot de conclusie dat ca. 50% van de vrije tijd van man en vrouw zonder bezwaar aan het nevenbedrijf besteed kan worden. Gemiddeld hebben zij samen dan ca 1500 uur

per jaar beschikbaar. Als er meer tijd nodig was werd het bedrijf meestal aangepast. BAUER (1966) noemt in een artikel als vuistregel dat de vrouw maximaal 0,5 arbeidsjaar kan opbrengen en de man maximaal 0,2 arbeidsjaar. BAUER stelt een arbeidsjaar op 2400 uur. Er is dus $0,7 \times 2400 = 1680$ arbeidsuur op te brengen. Dit lijkt rijkelijk hoog in vergelijking met de berekening van BRUNDKE en vooral ook in vergelijking met de werkelijk bestede arbeid in Brundke's onderzoek. Op de 20 in dit onderzoek betrokken bedrijven werd in totaal gemiddeld 1516 uur per jaar per bedrijf besteed in de periode 1957-1964. Man en vrouw namen daarvan samen gemiddeld 1280 uur (84%) voor hun rekening (BRUNDKE, 1967, 33). Dit is dus aanzienlijk minder dan de door BRUNDKE zelf en BAUER berekende gemiddeld beschikbare hoeveelheid arbeid. Slechts op 4 van de 20 bedrijven in Brundke's onderzoek presteerde man en vrouw samen de door BAUER haalbaar geachte 1680 uur en slechts in 7 gevallen werd de volgens BRUNDKE zelf haalbare 1500 uur bereikt. In slechts één geval werd de 1500 en 1680 uur bereikt in de veronderstelde verhouding van 5/7 door de vrouw en 2/7 door de man. In de andere gevallen waarin het totaal aantal arbeidsuren relatief groot is, was het aandeel van de man veel groter en had hij waarschijnlijk geen volledig hoofdberoep. De door de gewone part-timer en zijn vrouw op te brengen arbeid blijkt dus ook voor de Duitse situatie in werkelijkheid doorgaans minder te zijn dan de door BRUNDKE en BAUER als haalbaar geschatte aantal arbeidsuren.

Het lijkt er dus op dat de normen ten aanzien van het maximum aantal arbeidsuren nogal hoog gesteld zijn. Dit geldt met name ten aanzien van de door de vrouw op te brengen uren. Weliswaar levert de vrouw van de nevenberoeps-landbouwer in het onderzoek van BRUNDKE meestal meer arbeid op het bedrijf dan de man, maar beslist niet in de verhouding die BAUER veronderstelt. Hiervoor zijn nog andere aanwijzingen. Blijkens de in het GROENE BERICHT van 1968 vermelde gegevens wordt ca. 50% van de arbeid op de nevenbedrijven door vrouwen geleverd (in slechts 10% van de gevallen werkt de vrouw niet mee). Dit komt goed overeen met de bevindingen van BRUNDKE. In zijn onderzoek blijkt namelijk 46% van de arbeid door vrouwen geleverd te worden, waarvan 45% door de echtgenoten en 1% door overige vrouwelijke gezinsleden. De man leverde 39% van de arbeid en de overige mannelijke gezinsleden 15%. Interessant is nog te vermelden dat op 14 van de 20 bedrijven de echtgenote van alle gezinsleden het grootste aandeel in het werk leverde. Op de helft van de bedrijven leverde de vrouw meer dan 50% van de arbeid, de man slechts in 4 gevallen. In de overige gevallen was het aandeel van man en vrouw vrijwel gelijk.

Vergelijkbare cijfers over andere landen zijn niet beschikbaar. Het is waarschijnlijk dat de situatie in de meeste andere landen anders is, m.n. wat betreft de positie van de vrouw. In ons land werkt de vrouw waarschijnlijk minder vaak en langdurig mee, zoals dat ook voor de gewone landbouwers het geval is. Uit het onderzoek van VAN DER LINDEN en DE NOORD (1969, 45) blijkt dat in Nederweert op ca. 65% van de bedrijven de vrouw meewerkt, in Enter op ca. 50%. De kinderen en overige gezinsleden werkten respectievelijk in 30% en 35% van de gevallen mee. Het aandeel van de man in het werk op het nevenbedrijf is duide-

lijk hoger dan in Duitsland. In Nederweert neemt 58% van de mannen minstens 50% van het werk voor hun rekening, in Enter 65%.

De vuistregel van BRUNDKE dat 50% van de vrije tijd beschikbaar is voor het nevenbedrijf zal waarschijnlijk slechts gelden voor de Duitse situatie en dan nog slechts onder bepaalde omstandigheden. Voor algemene toepassing, bij voorlichting bijvoorbeeld, lijkt ze niet geschikt. Niet alleen is het zeer moeilijk uit te maken wat onder vrijetijd verstaan moet worden, de vuistregel lijkt ook niet hanteerbaar in de gevallen dat men relatief veel of juist weinig vrije tijd heeft. Indien men zeer veel vrije tijd heeft zal meer dan 50% beschikbaar kunnen zijn. Bij weinig vrijetijd zal redelijkerwijs minder dan 50% te reserveren zijn, omdat enkele vrijetijdsbezigheden voor de meeste mensen 'er bij' horen, zoals t.v., krant en rusten. Deze vrijwel vaste bezigheden nemen bij weinig vrije tijd een groot deel van die tijd in beslag, bij veel vrijetijd echter juist een klein deel.

Het is waarschijnlijk dat in de gevallen waar het nevenbedrijf een relatief grote aanspraak doet op de vrije tijd van de gezinsleden, dit ten koste zal gaan van gezin en huishouding. Zoals eerder gezegd, is hierover echter weinig bekend. De betrokkenen zelf zullen niet gauw toegeven dat het gezin onder dergelijke bezigheden te lijden heeft. Dat er toch wel aanleiding is te veronderstellen dat het gezinsleven door het nevenberoep van het gezinshoofd beïnvloed wordt, kan geconcludeerd worden uit het breed opgezette onderzoek van WERSCHNITZKY (1965, 59). Het bleek dat van de totale door het gezin geleverde arbeid van de Nebenerwerbslandwirte slechts 23% aan het huishouden besteed werd, tegen 28% van de gewone boeren en 30% van de Freizeitlandwirte. De laatste categorie, voor wie het bedrijfje voornamelijk een hobby is, besteedt dus naar verhouding de meeste tijd aan het huishouden. In hoeverre hier een relatie aanwezig is met de mate van moderniteit is moeilijk te zeggen. Uit het onderzoek van WERSCHNITZKY blijkt echter wel dat de Freizeitlandwirte naar verhouding meer in hogere sociale klassen voorkomen en gemiddeld aanzienlijk kleinere gezinnen hebben. Het is echter niet waarschijnlijk dat de gezinsgrootte zelf een belangrijke rol speelt in het aandeel van het huishouden in de gezinsarbeid. Dit kan geconcludeerd worden uit het feit dat het gezin van de gewone boer groter is dan dat van de Nebenerwerbslandwirte, terwijl toch een groter deel van de gezinsarbeid aan het huishouden wordt besteed.

Het aandeel van de kinderen in de arbeid op het nevenbedrijf is meestal niet groot. In het onderzoek van BRUNDKE bleek dit, inclusief de eventuele overige gezinsleden, ca 16% te bedragen. Het is wel zo, dat in vrijwel alle gevallen dat er kinderen aanwezig waren zij ook meewerkten. In het algemeen zal dit echter slechts incidenteel gebeuren, voornamelijk in de oogsttijd en in de vakanties. In Nederland is waarschijnlijk de betrokkenheid van de kinderen op het nevenbedrijf geringer dan in West-Duitsland. Het onderzoek van VAN DER LINDEN en DEN NOORD (1969) wijst ook in die richting.

Hoewel de meeste gezinnen minder arbeid in het nevenbedrijf investeren dan volgens bepaalde normen maximaal aanvaardbaar wordt geacht, wordt toch door verschillende auteurs de belasting voor het gezin te zwaar geacht. Hierover

zijn echter weinig empirisch gebaseerde aanwijzingen voorhanden. Sommige auteurs zijn van mening dat er verschillende mogelijkheden zijn om deze belasting te verlagen zonder het bedrijf te verkleinen. Die mogelijkheden zijn zowel gelegen in verandering van de aard van het nevenbedrijf (bijv. akkerbouw i.p.v. rundvee) als in de wijze van bedrijfsvoering. Soms worden, zoals al in 2.7. vermeld, nevenberoepslandbouwers ook aangemoedigd tot samenwerking over te gaan of deel te nemen in machine-ringen (GEIERSBERGER, 1969).

4.5. HET HOOFDBEROEP

Het combineren van twee beroepen wordt op zichzelf in de literatuur meestal positief gewaardeerd (3.4). Men geeft aan een beroepencombinatie vaak de betekenis van een wederzijdse aanvulling. Het niet-agrarische beroep voorziet hierbij in de financiële-economische behoeften en het agrarische nevenberoep komt tegemoet aan de emotioneel-affectieve relatie met het 'het agrarische', terwijl er ten aanzien van het hoofdberoep ook een compenserende functie aan toegeschreven wordt. Inderdaad blijken de nevenberoepslandbouwers hun positie in vergelijking met zowel hun collega's als met de boeren meestal positief te waarderen.

Er zijn weinig aanwijzingen die grond bieden voor de veronderstelling dat bepaalde beroepen op zichzelf tot een agrarisch nevenberoep 'predestineren', zoals HARTICK (1962) het uitdrukt. Het is echter in de meeste gevallen wel zo dat degenen die de landbouw verlaten bepaalde beroepsvoorkeuren hebben. Deze voorkeuren zijn soms min of meer toevallig als het toevallig in de omgeving vertrouwde beroepen betreft, maar ze zijn meestal te begrijpen vanuit de leef- en werkwijze van de landbouwers en de verwante beroepsgroepen. Over het algemeen gaat de voorkeur uit naar beroepen met veel buitenwerk, waar men relatief zelfstandig is en/of waar men enigszins in een vertrouwd milieu kan blijven (dorpsgebonden beroepen, agrarisch verwante beroepen). Dit geldt vooral voor diegenen, die hun beroeps carrière in de landbouw begonnen zijn. Het is ook opvallend dat zowel uit onderzoek in Duitsland, Frankrijk, Zweden als in Nederland blijkt dat er relatief zeer veel nevenberoepslandbouwers in de bouwvakberoepen werkzaam zijn. Uit het oogpunt van de in totaal voor werk en reizen benodigde tijd, gezien de vaak wisselende standplaats, lijkt dit beroep niet het meest geëigende. Toch is dit van de 'stedelijke' beroepen vaak het meest gekozen beroep. Een ander beroep dat door ex-landbouwers en secundair afgevoelde boerenzoons relatief vaak wordt gekozen is dat van chauffeur.

Opvallend is de geringe voorkeur voor de industrie in verschillende landen. In Duitsland werd vroeger de Nebenerwerbslandwirt min of meer vereenzelvigd met de laaggeschoolde industriearbeider die er iets bij deed. Dit dateert wellicht voornamelijk uit de tijd dat de huisnijverheid op het platteland overgeheveld werd naar fabrieken. Ook in Duitsland zijn nu naar verhouding de bouwvakberoepen onder de nevenberoepslandbouwers sterk vertegenwoordigd. Dit bleek o.a. uit het recente onderzoek van de AGRAR-SOZIALE GESELLSCHAFT

(1970). 'De fabriek' is voor de afvloeiende landbouwers kennelijk niet aantrekkelijk als hoofdberoep. Het is ook waarschijnlijk dat de industriearbeider-boer er relatief snel toe komt het nevenbedrijf te beëindigen of tot een minimum te reduceren.

De afkeer voor de industriearbeid onder de agrarische bevolking is waarschijnlijk nergens zo groot als in Nederland. In de ons omringende landen is ondanks de vaak lage waardering toch nog 40 à 50% van de nevenberoepslandbouwers in de industrie werkzaam (F.A.O., 1968b). Het aantal industriearbeiders onder de nevenberoepslandbouwers is slechts laag in relatieve zin, i.c. in vergelijking tot de werkgelegenheid voor laag geschoolde arbeidskrachten. In Nederland is het aantal fabrieksarbeiders onder de nevenberoepslandbouwers ook in absolute zin laag. Het F.A.O.-rapport noemt voor Nederland 15%. Het onderzoek van VAN DER LINDEN en DEN NOORD (1969) geeft voor Nederweert 14% en voor Enter 41%. De percentages die genoemd worden in de verschillende L.E.I.-studies variëren meestal tussen 10% en 30%. Waarschijnlijk is de in het F.A.O.-rapport genoemde 15% wat aan de lage kant, maar het is duidelijk dat de combinatie industrie-landbouw in Nederland niet erg populair is. Naast de werksituatie, de aard en de image van de industrie zullen waarschijnlijk ook de houding en de opvattingen van de gewone industriearbeider hierbij een rol spelen.

Hoe het zij het is duidelijk dat de industriearbeider relatief weinig in een landbouwbedrijfje als nevenberoep is geïnteresseerd. Zo bleek in het onderzoek van KALSHOVEN (1959, 22) in Nijkerkerveen dat, gevraagd naar welk van de twee uitgeoefende beroepen de voorkeur had, de fabrieksarbeiders meestal de voorkeur uitspraken voor hun hoofdberoep, terwijl de overigen in meerderheid te kennen gaven de landbouw te prefereren. Iets soortgelijks bleek in een L.E.I.-onderzoek in het ruilverkavelingsgebied 'De Morige' (1962). Hier waren de industriearbeiders aanzienlijk minder vaak geneigd grond te blijven gebruiken dan de overige beroepsgroepen.

Andere factoren die aanleiding kunnen zijn om bepaalde beroepen wel of niet te kiezen zijn gelegen in de aard van de werkgelegenheid in de omgeving, de ontsluiting van het gebied, de image van bepaalde beroepen, de er aan verbonden status, de relaties die men in bepaalde beroepsgroepen heeft en de genoten opleiding. Opleiding en de genoemde omstandigheden zijn er mede oorzaak van dat de 'white-collar' beroepen onder de nevenberoepslandbouwers niet vaak voorkomen. Dit geldt voor Nederland en de omringende landen. Echter niet of in geringere mate voor de Angelsaksische landen. In deze landen zijn de white-collar beroepen onder de nevenberoepslandbouwers, met name op de zeer kleine 'residential-farms' en de grote commerciële opgezette nevenbedrijven, geen zeldzaamheid. Uit de onderzoekingen van GASSON (1966) en HARRISON (1966) respectievelijk in Kent/Sussex en Buckinghamshire blijkt zelfs dat daar 60% à 70% van de part-timers een white-collar beroep te hebben. Deze belangstelling vanuit de niet-agrarische sfeer voor de landbouw wordt aan de invloed van Londen toegeschreven. Van soortgelijke invloeden rond andere grote steden in Europa is weinig bekend, maar deze zullen waarschijnlijk niet van grote bete-

kenis zijn. Een ontwikkeling van enige betekenis in die richting kan zich in de toekomst zeker voor gaan doen, maar waarschijnlijk niet op korte termijn. De image van de nevenberoepslandbouwer en de agrarische structuur zijn zodanig dat het agrarische nevenberoep nog weinig aantrekkelijk is, respectievelijk meestal niet gemakkelijk op 'stedelijke leest' gerealiseerd kan worden.

4.6. DE SCHOLING

De meeste auteurs komen tot de conclusie dat de nevenberoepslandbouwers over het algemeen laag geschoolde beroepen hebben. Dit zal meestal vooral gelden voor diegenen die op latere leeftijd het agrarische beroep verwisseld hebben voor een ander hoofdberoep. De cijfers die genoemd worden wanneer de scholing ter sprake komt zijn meestal niet gemakkelijk te interpreteren, omdat maar zelden expliciete criteria genoemd worden, terwijl ook vrijwel nooit vergelijkbare gegevens voor andere beroepsgroepen er bij vermeld worden.

De boer die van beroep verandert kiest vaak meer een aanvullend inkomen dan een ander beroep en laat zich daarbij leiden door zijn positie als landbouwer. Dit wijst er al op dat men geen carrière in het nieuwe beroep ambieert. Het onderzoek van DAUCÈ en JEGOUZO (1969) in Frankrijk laat zelfs zien dat, in een gebied in Bretagne, niet minder dan 68 % van de boeren die voor een bepaald beroep omgeschoold waren, toch een ander hoofdberoep gekozen hadden dan waarvoor zij omgeschoold waren. Zij waren in feite als ongeschoolden werkzaam, voornamelijk in de bouw.

Over de scholing van de nevenberoepslandbouwers blijken de beoordelingen positiever uit te vallen indien men in plaats van alleen de ex-boeren, de nevenberoepslandbouwers als categorie in zijn geheel in beschouwing neemt. Zo zegt LOOMIS (1965) van de Amerikaanse part-timers dat de meerderheid half geschoold is en heeft – blijkens het onderzoek van de AGRAR-SOZIALE GESELLSCHAFT (1970) – ca. 40 % van de Duitse part-timers een vakopleiding.

Deze gegevens zeggen op zichzelf te weinig om een meer algemeen beeld over de scholing van de nevenberoepslandbouwers te kunnen vormen. Zij laten in ieder geval niet de conclusie toe, dat aan de vaak voorkomende opvatting, dat de nevenberoepslandbouwers relatief laag geschoold zijn, een algemene geldigheid mag worden toegekend. Dit geldt ook met betrekking tot de gegevens die voor Nederland beschikbaar zijn. In Nederweert en Enter maken de vakarbeiders, de hoofdarbeiders en de zelfstandigen samen respectievelijk 22 % en 48 % van de nevenberoepslandbouwers uit. De overigen zijn vrijwel alle als ongeschoold te beschouwen. Ook in Nijkerkerveen blijkt de meerderheid ongeschoold te zijn.

Dat in de meeste landen de meerderheid van de nevenberoepslandbouwers ongeschoold of halfgeschoold is, is zeer waarschijnlijk meer een gevolg van de geringe scholing van de recruiteringscategorieën en/of van een selectie daarbinnen dan van de – in vele gevallen toch waarschijnlijk wel aanwezige – onverenigbaarheid van het agrarische nevenberoep met een hoger gekwalificeerd hoofd-

beroep. Er zijn althans verschillende aanwijzingen dat een dergelijke beroepencombinatie zeer wel mogelijk is. Een zwakke aanwijzing vond TER HAAR (1961) in Kempfeld. Hij kon namelijk geen samenhang vinden tussen scholingsgraad en gehechtheid aan het nevenbedrijf. Een veel duidelijker aanwijzing is de constatering van GASSON (1966) in Engeland dat binnen de categorie nevenberoepslandbouwers sinds de National Farm Survey in 1941 een verschuiving naar hogere beroepen is opgetreden. In West-Duitsland wordt de laatste jaren gewag gemaakt van een toenemende belangstelling voor het agrarische nevenberoep bij jonge gezinnen die het snel tot 'iets' gebracht hebben (AGRARPOLITISCHE REVUE, 1969; DEUTSCHE BAUERNZEITUNG, 1969). Verondersteld wordt dat we hier te maken hebben met het begin van een nieuwe ontwikkeling in de landbouw (zie hierover 6.5.). Deze 'nieuwe ontwikkeling' is waarschijnlijk van dezelfde aard als de eerder besproken al sinds een aantal jaren optredende ontwikkelingen in Engeland en de Verenigde Staten.

Tot nu toe is slechts de relatie tussen aard en niveau van het hoofdberoep enerzijds en het agrarische nevenberoep anderzijds ter sprake gekomen. Dat hier meestal geen directe relatie aangewezen kon worden, wil niet zeggen dat een dergelijke relatie er niet is. Er is waarschijnlijk wel een zekere relatie. In de sterk verstedelijkte gebieden in Amerika en Engeland hebben de kleine vrijetijdsbedrijfjes bijvoorbeeld minder een 'subsistence'-karakter dan elders in deze landen en ook minder in ons land. De grotere nevenbedrijven in deze verstedelijkte gebieden hebben een minder traditioneel en een meer commerciële karakter dan de grotere nevenbedrijven gemiddeld elders in Engeland en de Verenigde Staten en de landen in Europa. Zeer waarschijnlijk zal een dergelijke relatie met betrekking tot de stedelijke of verstedelijkte nevenberoepslandbouwers ook in ons land en de ons omringende landen aan te treffen zijn. De consequenties hiervan zijn echter minder duidelijk aanwijsbaar als gevolg van de geringe belangstelling voor nevenberoepslandbouw in een of andere vorm vanuit de stedelijke sfeer. WERSCHNITZKY (1965) heeft niettemin het bestaan van een dergelijke relatie kunnen aanwijzen door de Nebenerwerbslandwirte wat betreft het hoofdberoep te vergelijken met de Freizeitlandwirte. Het bleek dat voor zover het de niet-zelfstandigen betreft de geschoolde beroepen en de witte boord-beroepen naar verhouding onder de Freizeitlandwirte veel vaker voorkomen dan onder de Nebenerwerbslandwirte. Van de nog in een beroep werkzame personen behoorden 64% van de Freizeitlandwirte en 40% van de Nebenerwerbslandwirte tot deze beroepsgroepen. Er is dus kennelijk bij de hoger geschoolden veelal een neiging om het nevenbedrijf te reduceren of te vereenvoudigen of om slechts een klein bedrijfje te beginnen.

Eerder is al gewezen op enkele andere kenmerken van de Freizeitlandwirte in West-Duitsland. Deze zijn van het hier besprokene waarschijnlijk niet los te zien, namelijk de geringere gezinsgrootte en het aandeel van de huishouding in de totale gezinsarbeid (4.4). Ook uit andere onderzoekingen blijkt een meer resolute keuze voor het hoofdberoep naarmate men meer geschoold is, namelijk uit het onderzoek van DAUCÉ en JEGOUZO (1969) in Frankrijk en in ons land,

minder duidelijk, uit een skriptieonderzoek van KNOOK (1966) in de Achterhoek.

In het voorgaande is weliswaar niet duidelijk gebleken dat er steeds een directe oorzakelijke relatie is tussen aard en niveau van het hoofdberoep enerzijds en het agrarische nevenberoep anderzijds, maar ook is gebleken dat er wel een bepaalde relatie aanwijsbaar is. Inkomensniveau, levenswijze en maatschappelijke achtergronden hebben tot gevolg dat hogere beroepsgroepen andere aspiraties hebben ten aanzien van het grondgebruik dan de lagere beroepsgroepen. Een factor die hierbij waarschijnlijk een zeer belangrijke rol speelt is de genoten schoolopleiding. In onze sociaal-economische structuur is het gevolgd hebben van een bepaalde opleiding, en vooral de opleiding die men in een vroege leeftijd heeft gevolgd, van zeer veel belang voor het toegankelijk zijn van bepaalde beroepen en sociale categorieën. Een boer met een middelbare schoolopleiding die een ander beroep kiest heeft meer mogelijkheden dan zijn collega zonder voortgezette schoolopleiding. Voor de eerste staan vaak tal van beroepsmogelijkheden open. Dikwijls zijn dit beroepen die moeilijk combineerbaar zijn met een agrarisch nevenberoep of die neveninkomsten niet noodzakelijk maken of die de ex-boer voldoende mogelijkheden bieden zich te ontplooiën. Ook is het waarschijnlijk dat ex-boeren en secundair afgevoerde boerenzonen met een goede opleiding zich relatief gemakkelijk in het nieuwe beroep zullen kunnen aanpassen.

De situatie is nu meestal zo, dat de wijkers uit de landbouw in overgrote meerderheid laag geschoold zijn. Ook degenen die van oudsher aan nevenberoepslandbouw gedaan hebben, hebben over het algemeen weinig schoolopleiding. De directe invloed van de schoolopleiding op de nevenberoepslandbouw zal daardoor moeilijk zijn vast te stellen. Dit zal er ook wel de oorzaak van zijn dat er in de literatuur ten aanzien van de relatie tussen opleidingsniveau en nevenberoepslandbouw verschillende conclusies zijn aan te treffen. Zo concludeert LOOMIS (1965, 12) op grond van statistische gegevens dat de part-timers in de Verenigde Staten meer opleiding hebben dan de full-timers. Dit verschil wordt echter ten dele verklaard door de gemiddeld lagere leeftijd van de part-timers. In een county in Louisiana, waar de categorie part-timers overwegend bestaat uit ex-boeren, bleken deze juist overwegend minder opleiding te hebben dan de gewone boeren (BERTRAND and OSBORNE, 1959, 16). In een onderzoek in Oost Kentucky bleek echter weer dat de part-timers meer schoolopleiding hadden dan zowel de boeren als de andere beroepsgroepen. (GALLOWAY, 1956). Het bleek echter dat deze opleiding zelden gericht was op het hoofdberoep. Iets dergelijks bleek uit het onderzoek van KALDOR en BAUDER (1963a) in Iowa. In dit onderzoek bleken de nevenberoepslandbouwers zowel relatief veel agrarisch als niet-agrarisch onderwijs te hebben genoten.

Het is opvallend dat er in de Duitse literatuur vrijwel niets te vinden is over de basisopleiding van de nevenberoepslandbouwers. Ook van de Nederlandse nevenberoepslandbouwers valt hieromtrent weinig te melden. Het is echter waarschijnlijk dat voor Nederland en West-Duitsland hetzelfde geldt als wat HOYOIS en EVERAET (1967, 40) voor België vermelden, namelijk dat de part-

timers minder basisopleiding hebben dan zowel de boeren als de niet-boeren. Hoewel er dus buiten de Verenigde Staten weinig gegevens beschikbaar zijn omtrent de basisopleiding van de nevenberoepslandbouwers is er naar alle waarschijnlijkheid een groot verschil tussen het opleidingsniveau in de verstedelijkte gebieden in Engeland en Amerika enerzijds en het Europese vasteland anderzijds.

4.7. DE SOCIAAL-ECONOMISCHE POSITIE

Met betrekking tot de nevenberoepslandbouw bestaat nog vrij algemeen de opvatting dat we te maken hebben met een van de meest gedepriveerde categorieën in onze samenleving. In het verleden – in sommige landen nu nog, – is dit ook zeker het geval geweest. Dit heeft in belangrijke mate de image van de nevenberoepslandbouw bepaald. De vroeger ongunstige positie van de nevenberoepslandbouwer blijkt ook uit een uitspraak van WEBER (1893). 'Der schrecklichste der Schrecken ist ein Grundbesitzendes Proletariat, dem die ererbte Heimstätte zum Fluch wird' stelde WEBER driekwart eeuw geleden. Hij doelde hier met name op de kleine grondbezitters in Noord-Oost Duitsland, die enerzijds geen bestaan konden vinden op hun bedrijfje en anderzijds, aan de grond gebonden als zij waren, genoeg namen met de laagste lonen als landarbeider.

Zo negatief ziet men de positie van de nevenberoepslandbouwer niet meer, maar naast de vele in 3.4 genoemde positieve beoordelingen met betrekking tot inkomen, levenswijze en gezondheid, zijn er toch ook auteurs die de streekgehechtheid, die met het grondgebruik samengaat, nadelig achten. Dit nadeel wordt dan voornamelijk in verband gebracht met de geringe mobiliteit die zowel voor de betrokkenen als voor de economie schadelijk kan zijn.

De inkomenspositie van de nevenberoepslandbouwer staat in een directe relatie met de in de voorgaande paragrafen besproken hoofdberoep en opleiding. Als, zoals vaak verondersteld wordt, het nevenbedrijf in de eerste plaats dient om over de noodzakelijke neveninkomsten te kunnen beschikken dan veronderstelt men tevens dat de part-timer òf een zeer laag inkomen heeft òf de kosten van levensonderhoud relatief hoog zijn. Dit laatste is waarschijnlijk meestal niet het geval. De part-timer en zijn gezin leiden over het algemeen een vrij sobere levenswijze, meer overeenkomend met dat van de kleine boer dan met dat van de niet-agrarische bevolking. Hier staat echter tegenover dat de nevenberoepslandbouwers in vergelijking met de overige beroepsgroepen gemiddeld grote gezinnen hebben. Een eventuele grote inkomensbehoefte zal dan echter slechts voornamelijk gelden in een bepaalde gezinsfase. Het blijkt inderdaad dat vele nevenbedrijven na deze veel kosten met zich meebrengende gezinsfase beëindigd of drastisch verkleind worden. Toch gebeurt dit ook weer niet zo opvallend vaak dat zonder meer aangenomen kan worden dat de kosten van levensonderhoud de voornaamste drijfveer vormen voor het aanhouden van een nevenberoep.

Bij het bespreken van de inkomenspositie van de nevenberoepslandbouwer

moet weer onderscheid gemaakt worden tussen de plattelandsgebieden onder sterke stedelijke invloeden in Engeland en Amerika enerzijds en de rest van de westerse wereld anderzijds. In de laatst bedoelde gebieden is het agrarische inkomen gemiddeld meestal laag en is het onder de landbouwers niet ongewoon het inkomen uit het bedrijf aan te vullen. Met name in delen van Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk en Italië is dat het geval. Nevenberoepslandbouw ligt vaak in het verlengde hiervan.

Het combineren van twee beroepen is in vele streken altijd heel gewoon geweest. Hierin is geleidelijk verandering gekomen sinds elk beroep afzonderlijk steeds meer specialisatie en kennis vraagt en vooral ook sinds het inkomensniveau in het niet-agrarische hoofdberoep zodanig is, dat het vaak niet meer nodig is om bij te verdienen.

Het inkomensniveau is in de meeste landen de laatste jaren weliswaar aanzienlijk gestegen, maar het inkomen van de meeste part-timers in het hoofdberoep blijft toch naar verhouding laag als gevolg van de meestal lage scholing. Bovendien stijgen de inkomensbehoeften steeds meer als gevolg van de geleidelijke aanvaarding van het stedelijke leefpatroon nog versterkt door een toenemende consumptiegerichtheid hierin.

In West-Duitsland blijken de nevenberoepslandbouwers wat betreft het inkomen uit het hoofdberoep tot de laagste inkomensgroepen te behoren. Hun totale inkomen gaat echter vaak dat van de gewone boer te boven, en vrijwel steeds dat van de kleine boeren. Uit een inkomensvergelijking in een gemeente in Nord-baden in 1963 blijkt het gemiddelde gezinsinkomen van de part-timers hoger te zijn dan dat van de gewone boeren (WERSCHNITZKY, 1965, 72). Het bedroeg gemiddeld respectievelijk bijna 16.000 en ruim 14.000 D.M.. Het verschil bleek echter aanzienlijk groter indien het gezinsinkomen omgerekend werd per gezinslid of per inkomensstrekkende. Op deze wijze naast elkaar gesteld bleek het verschil ca 35 % te bedragen.

SCHMITT (1969) vermeldt andere in 1966 door WERSCHNITZKY verzamelde gegevens omtrent de inkomenspositie van de nevenberoepslandbouwers. Hieruit blijkt dat de gemiddelde inkomenspositie van de nevenberoepslandbouwers ongunstiger is dan die van de gemiddelde werknemer. Het totale inkomen van de part-timer bedroeg ca. 12.600 D.M. Het totale inkomen van een 4-persoons arbeidersgezin bedroeg dat jaar bijna 14.200 D.M. Deze inkomens lijken laag in vergelijking met de zojuist genoemde in Nord-baden. De oorzaak hiervan is dat in de Nordbadense gezinnen geen en in de in 1966 onderzochte gezinnen wel gepensioneerden begrepen zijn. In het laatste onderzoek blijkt van de 12.600 D.M. ca 59 % afkomstig te zijn van het hoofdberoep, ca 24 % van het nevenbedrijf en ca 17 % van overige bronnen. In Nordbaden was 73 % van het inkomen afkomstig van het hoofdberoep, 16 % van het nevenberoep en 11 % van andere bronnen.

De meeste auteurs zijn het er over eens dat de nevenberoepslandbouwers wat betreft het hoofdberoep tot de laagste inkomensgroepen behoren. Een uitzondering hierop vormen, althans volgens het FAO-rapport (1968,a) de part-timers in Frankrijk. Het rapport stelt, zonder dit aan te tonen, dat de lonen van

de part-timers in Frankrijk niet lager zijn dan die van vergelijkbare groepen zonder neveninkomsten. Als er aan toegevoegd zou zijn 'bij gelijke scholingsgraad en zonder aanvullende inkomsten' dan lijkt de juistheid van deze bewering zonder meer aannemelijk en zelfs min of meer vanzelfsprekend. De rapporteur stelt echter ook dat het totale inkomen van de Franse part-timer hoger is dan dat van de werknemer in het algemeen. Ook hiervoor worden geen nadere indicaties genoemd. Wat betreft de verklaring van de gunstige inkomenspositie van de Franse nevenberoepslandbouwer beperkt de rapporteur zich eigenlijk tot 'het moet wel, anders zouden ze het niet doen'.

De mening dat het totale inkomen van de nevenberoepslandbouwers hoger is dan dat van de meeste andere beroepsgroepen blijkt overigens door verschillende auteurs gedeeld te worden. Voor de landen met een lage welstand lijkt dit min of meer vanzelfsprekend. Indien de kosten voor voeding nog een aanzienlijk deel van het inkomen opeisen, is zelfs iemand met een klein stukje grond voor eigen gebruik vaak al beter af dan anderen. Maar ook in de Verenigde Staten, waar de kosten voor voeding meestal minder dan 20% van het inkomen bedragen, wordt in verschillende artikelen nog gemeld dat de nevenberoepslandbouwers een relatief hoog inkomen hebben. De nevenbedrijven zijn hier echter vaak van relatief grote omvang.

Hoe het zij, de tijd dat de nevenberoepslandbouwers tot de meest gedepriiveerde sociale categorieën (landarbeiders, losse arbeiders en werklozen) behoorden lijkt nu wel voorbij.

De vraag kan gesteld worden of met het stijgen van de lonen de behoefte aan extra inkomsten uit een nevenberoep niet geleidelijk zal verdwijnen en daarmee ook het verschijnsel van de nevenberoepslandbouw. Ook als de motivering nu nog voornamelijk in de financieel-economische sfeer gelegen zou zijn, zal deze vraag niet zonder meer met ja beantwoord kunnen worden. Dit blijkt o.a. al uit het feit dat het nevenbedrijf meestal niet beëindigd wordt als het inkomen op een relatief hoog peil ligt. Hier komt bij dat ook de inkomensbehoeften geleidelijk toenemen.

Ook op het sociaal-psychologische vlak kunnen motieven gelegen zijn. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat de 'kleine man' geneigd is sterk te hechten aan een relatief hoog inkomen, omdat dit een van de peilers is van het 'burgerlijk zelfrespect' (HAVEMAN, 1952, 177). Andere peilers als prestige en macht zijn voor hem toch onbereikbaar.

Het inkomen uit het hoofdberoep kan wel mede bepalend zijn voor de grootte van het nevenbedrijf. Dit blijkt uit het feit dat er vaak een negatieve relatie is tussen inkomen en bedrijfsgrootte. In Nederland bleek dit in de Morige (gemeente Wedde) het geval te zijn. Een andere aanwijzing voor de relatief zwakker wordende economische betekenis van het nevenbedrijf wordt geleverd door het onderzoek van BRUNDKE (1967). Uit dit onderzoek bleek dat het inkomen uit het nevenbedrijf in de periode 1957-1964 gemiddeld nominaal gelijk bleef, terwijl het inkomen uit het hoofdberoep aanzienlijk steeg.

Dat de zogenaamde economische motieven meer financieel of huishoudbud-

gettair zijn dan strikt economisch blijkt uit het feit dat tal van onderzoeken laten zien dat de meeste nevenbedrijven economisch gezien weinig rendabel zijn (2.8.). Veelal blijkt dat indien de arbeid meegerekend wordt er niet van winst gesproken kan worden. Of er al of niet winst gemaakt wordt hangt ook af van de aard van de produktie. HARTICK (1962) komt voor zijn onderzoeksgebied tot de conclusie dat akkerbouwgewassen vrijwel steeds de kosten dekken, dat varkens en rundvee dit meestal doen, maar dat geiten en pluimvee dit meestal niet doen.

4.8. DE BEOORDELING VAN DE EIGEN POSITIE

In de arbeidssociologie wordt vaak gesteld dat op lagere functieniveau's de arbeid op zichzelf meestal geen belangrijke satisfactiebron is. We hebben gezien dat de meeste nevenberoepslandbouwers laag geschoold zijn. Het hoofdberoep zal hen dus over het algemeen niet veel arbeidssatisfactie opleveren. De waardering van het beroep wordt echter ook vaak beïnvloed door de context waarin de arbeid plaatsvindt. Maar ook de arbeidsomstandigheden bieden de nevenberoepslandbouwer meestal weinig bevrediging, o.a. door de vaak moeilijk tot stand komende persoonlijke relaties in het werkmilieu als gevolg van verschillen in maatschappelijke achtergronden, interesses en aspiraties.

De geringe beroepssatisfactie kan een van de redenen zijn waarom men een agrarisch nevenbedrijf naast het hoofdberoep heeft. De aantrekkelijkheden van het hoofdberoep zijn meestal vooral gelegen in de beloning, de korte werkdagen en de promotiekansen. Dit laatste is voor de meeste part-timers echter nauwelijks een punt. De ambities zijn hierop meestal niet gericht. De part-timer verkeert echter in de omstandigheid enkele van de voordelen van het hoofdberoep te combineren met de aantrekkelijkheden van het agrarische beroep. Zo althans ervaren velen het en zo wordt het ook vaak door anderen gezien.

In de meeste onderzoeken waarin men de mate van tevredenheid met de eigen positie probeerde te peilen komt naar voren dat de nevenberoepslandbouwer zijn positie, zowel ten opzichte van de landbouwers als ten opzichte van zijn collega's zonder nevenbedrijf, zeker niet negatief waardeert. De ex-boeren voelen zich ook in vergelijking met vroeger meestal in een betere positie. Vaak ook geeft men te kennen dat men niet terug zou willen naar de landbouw, ook als het inkomen in de landbouw zou verbeteren. De verklaring hiervoor wordt meestal gezocht in het feit dat ondanks dat men aanleunt tegen de landbouw of er zich in sterke mate mee identificeert men ervaart dat zijn maatschappelijke positie is vooruitgegaan. Ook blijkt veelal dat men na verloop van tijd het hoofdberoep op zichzelf meer gaat waarderen. Van de in een onderzoek van BULTENA (1969) in Wisconsin betrokken ex-boeren gaf 72% te kennen na enkele jaren evenveel plezier in het werk te hebben als vroeger als boer. Het betreft hier echter mensen die voor het grootste deel vòòr de beroepsverandering al ervaring met niet-agrarisch werk hadden.

Indien de landbouwer maatschappelijk of economisch een ongunstige positie inneemt is het ook om deze reden begrijpelijk dat de nieuwe positie van de ex-

boer positief gewaardeerd wordt. Dit bleek het geval te zijn in het onderzoek van EVERAET (1964, 62) onder afgevoelde boeren in België. De meeste ex-boeren bleken van mening te zijn dat ze gestegen waren op de maatschappelijke ladder. Ook in een Amerikaans onderzoek naar de invloed van part-time farming op jonge gezinnen bleek dat men over het algemeen tevreden was over de maatschappelijke en economische positie (HILLMAN, 1956). In het onderzoek van KALSHOVEN (1959, 23) in Nijkerkerveen blijken de beoordelingen van de eigen positie minder gunstig te zijn. De part-timers met een laag geschoold of een aan de landbouw verwant beroep gaven in grote meerderheid te kennen liever volledig boer te zijn. Van de ex-boeren in het onderzoek van EVERAET bleek slechts 30% zo mogelijk weer terug te willen. Ook BERTRAND en OSBORNE (1959, 27) stelden aan ex-boeren de vraag aan welk van de beroepen zij de voorkeur gaven. Het hoofdberoep kreeg van 60% van de ondervraagden de voorkeur, voornamelijk vanwege het loon en het regelmatige werk. De overigen prefereerden de landbouw, waarbij buitenwerk en zelfstandig werk genoemd werden als voornaamste satisfactiefactoren.

Als globale conclusie zou men kunnen stellen dat de nevenberoepslandbouwer enerzijds zijn positie, en mede daardoor ook zijn hoofdberoep, positief waardeert, maar dat anderzijds enkele werkintrinsieke aspecten van het hoofdberoep het beleven van voldoende arbeidsvreugde belemmeren. Deze arbeidsvreugde is meestal onvoldoende om beëindiging van het nevenberoep en/of het streven naar positieverbetering in het hoofdberoep door middel van scholing of carrière te bevorderen.

Wat betreft de ex-boeren onder de part-timers is de houding tegenover het hoofdberoep als volgt te formuleren. Zij blijven het agrarische beroep op zichzelf aantrekkelijker vinden dan het hoofdberoep, maar geleidelijk gaan velen de voordelen van het nieuwe beroep zo groot vinden dat zij niet zouden terug willen.

Er zijn ontwikkelingen in welvaart, opvattingen, gedrag en aspiraties ten aanzien van beroep en sociale positie, die de positie van de nevenberoepslandbouwer als zodanig minder aantrekkelijk kunnen maken. Deze ontwikkelingen vatten we in de volgende punten samen:

- In de meeste landen *stijgt het inkomen uit het hoofdberoep* voortdurend. Doorgaans is het inkomen in de lagere sociale klassen nu zodanig dat een aanvulling op dat inkomen niet meer noodzakelijk lijkt.
- Een tweede punt is dat de *sociale positie* van de werknemer, dus niet alleen het inkomen, maar ook status en sociale zekerheid, *geleidelijk verbetert*. De arbeider ontleent nu zoveel zelfrespect aan zijn positie dat een agrarisch nevenberoep uit statusoverwegingen steeds minder nastrevenswaard wordt.
- Een derde factor is dat als gevolg van referentieprocessen, met name in het niet-agrarische milieu, er een negatieve waardering ontstaat voor de *inconveniënten* die aan sommige beroepen inhaerent zijn. Beroepen die behept zijn met vuil en zwaar werk, lange werkdagen en gebondenheid worden niet meer geëmbieerd. Dit zal op den duur de houding van de nevenberoepslandbouwer ten aanzien van zijn nevenberoep beïnvloeden.

– Tenslotte is er, onafhankelijk van de in het voorgaande punt genoemde referentieprocessen, een *verandering in het arbeidsethos* gaande. Arbeidzaamheid was een deugd, die vooral in agrarische samenlevingen in hoge ere stond. Deze oude deugd verliest meer en meer zijn centrale plaats aan vrijetijdsaspiraties en voorkeur voor weinig inspanning.

Dit zijn ontwikkelingen die hun invloed op de part-time farming niet zullen missen. Daarmee zal echter de motivatie tot part-time farming niet volledig ontcracht worden. Afgezien nog van de mogelijkheid dat zich nieuwe vormen van part-time farming ontwikkelen die tegemoet komen aan de bovengenoemde omstandigheden, is het waarschijnlijk dat de internalisering van agrarische waarden, voorkeuren en levenswijze zo sterk is dat ze minstens gedurende een generatie hun betekenis blijven behouden.

*'Ik sta liever gebukt in een oude schuur die van mezelf is dan recht-
op in een nieuwe schuur die van een ander is.'*

Een boer in Didam

5. ACHTERGRONDEN EN MOTIVATIE VAN DE NEVENBEROEPSLANDBOUW

5.1. HISTORISCHE ACHTERGRONDEN

Wat ons nu als echt of typisch agrarisch voorkomt is dit eigenlijk pas sinds de opkomst van de moderne fabrieksmatige industrie. Voordien werden zeer vele, later tot beroepen uitgegroeide, functies door boeren uitgeoefend. In die zin is nevenberoepslandbouw, althans het combineren van agrarische en niet-agrarische activiteiten, al zo oud als de landbouw zelf is. Het was een aspect van de economische structuur van het platteland.

De nevenberoepslandbouw heeft eigenlijk pas sinds de opkomst van de industrie geleidelijk een problematisch karakter gekregen. De nevenberoepslandbouwer is nu beoefenaar van twee beroepen. De professionalisering en de daarbij behorende specialistische bekwaamheid hebben het, althans zo wordt het veelal gesteld, vrijwel onmogelijk gemaakt dat beide beroepen, dus landbouw en hoofdberoep, op adequate of bevredigende wijze worden uitgeoefend.

De zojuist gemaakte opmerking dat wat we nu als 'echt agrarisch' beschouwen nog maar van betrekkelijk recente datum is, lijkt een zeer zinvolle. Het beeld van het boer zijn, dus de boer die zijn bestaan uitsluitend in grondgebruik en/of veehouderij vindt, is niet alleen nog betrekkelijk nieuw, het is ook (nog) slechts algemeen in de geïndustrialiseerde landen. Het lijkt ook zinvol op te merken dat ook dit nog maar betrekkelijk is. In de loop der eeuwen zijn de boer tal van functies uit handen genomen. Dit proces gaat nog steeds voort. Het is een geleidelijk verlopend proces dat nauwelijks contemporain is waar te nemen, maar dat zich over een groter aantal jaren duidelijk aftekent. Het agrarische beroep was, en is ten dele nog, een conglomeraat van functies.

Wat er uiteindelijk na een nog verder gaande arbeidsdeling van het agrarische beroep, of van de vele agrarische beroepen, zal overblijven is nog niet te voorspellen. Het lijkt echter wel zeker dat dit proces zich nog enige tijd zal voortzetten en dat mede daardoor kleine landbouwbedrijven zich slechts zullen kunnen handhaven als ze als neveninkomstenbron of met niet-commerciële doeleinden geëxploiteerd worden.

Door de nevenberoepslandbouw in verband te brengen met de economische ontwikkelingen is een belangrijke achtergrond gegeven voor de nevenberoepslandbouw zoals deze zich op dit moment ontwikkelt. Deze achtergrond is echter voornamelijk van conditionele of situationele betekenis. Oorzakelijke betekenis heeft het nauwelijks, althans niet meer. De betekenis van de industrialisering voor het ontstaan van de nevenberoepslandbouw was aanvankelijk vooral gelegen in het transformeren van dorps-, boerderij- en huisgebonden arbeid tot

boerderij-, huis- en veelal ook dorpsvreemde beroepen, of anders gezegd van in de agrarische structuur geïntegreerde functies tot niet-agrarische beroepen.

Oorzaken en achtergronden van en motieven voor nevenberoepslandbouw moeten dan ook in het verleden niet alleen gezocht worden in de ontwikkeling van de werkgelegenheid als zodanig, maar ook in de wijze waarop deze plaatsgevonden heeft. De boer zag zich door de opkomst van de industrie een deel van zijn middelen van bestaan (m.n. huisnijverheid) ontnomen. Dit verloren terrein kon hij, behalve door aanpassing van zijn bedrijf, terugwinnen door òf een volledige omschakeling naar een nieuw beroep òf een gedeeltelijke omschakeling met behoud van (een gedeelte van) zijn landbouwbedrijf. In sommige gebieden werd door zeer velen voor het laatste gekozen. Een dergelijke beroepencombinatie werd daar dan een aanvaarde bestaanswijze. Ze werd echter mede oorzaak van de soms vergaande versnippering van de grond en daarmee schiep zij mede de condities voor de nevenberoepslandbouw als blijvend element van de economische structuur van het platteland.

Het is niet alleen zo dat de industrie direkt of indirekt de condities geschapen heeft voor de nevenberoepslandbouw, het tegendeel is ook waar. Nevenberoepslandbouw heeft de plattelandsindustrie vaak de condities geboden voor een voorspoedige eerste ontwikkeling. Vele industrieën danken hun ontwikkeling voor een groot deel aan goedkope arbeid. Deze zou niet op de arbeidsmarkt beschikbaar zijn geweest, of zou sociaal onaanvaardbaar zijn geweest, indien de betrokken arbeidskrachten niet over extra inkomsten hadden kunnen beschikken of voor eigen voeding hadden kunnen zorgen. Men kan dus zeggen dat de nevenberoepslandbouw de industrialisatie in vele (plattelands) gebieden enerzijds aanvaardbaar heeft gemaakt en anderzijds ook, gesteld dat anders de betrokkenen een hogere prijs voor hun arbeid zouden hebben bedongen, economisch haalbaar heeft gemaakt.

In vele gebieden was het combineren van agrarische en niet-agrarische activiteiten in de eerste fasen van de industriële ontwikkeling een zeer wijd verbreid verschijnsel. Dit lijkt nu vrijwel vergeten. De sporen ervan zijn bijna uitgewist, zijn althans noch in het sociale leven, noch in de statistieken terug te vinden. Het naast een ander hoofdberoep aan landbouw doen werd meestal niet gezien als beroepsactiviteit, laat staan als zodanig geregistreerd. Er zijn echter nog bronnen beschikbaar die conclusies als die van DOUGLAS en MACKIE mogelijk maken, zij stelden 'in colonial times (...) nearly every American was half agriculturist and half non-agriculturist'¹. Onder die omstandigheden konden sommige industrieën zich ontwikkelen zonder de verpaupering te veroorzaken zoals die in vele industriële centra ontstond.

Zoals gezegd ontstonden sommige industrieën (ten dele) door concentratie of uitbreiding van de traditionele huisnijverheid. Toen deze industrieën zich ontwikkelden veroorzaakte dit een essentiële ommekeer in het cultuurbeeld van de plattelandsbevolking. Dit was tot dan gericht op handhaving van de situatie. Dat wil zeggen handhaving van de welvaart en daarmee van de samenlevings-

¹ Geciteerd bij Krasovic (1966, 260).

structuur en de bevolkingsomvang, het aantal arbeidsplaatsen (de hoeveelheid cultuurgrond) bleef immers gelijk. Het agrarischambachtelijke voortplantingspatroon was het middel dat dit cultuurideaal (handhaving van de welvaart) bereikbaar maakte (HOFSTEE, 1954). In dit voortplantingspatroon kon slechts een van de zoons trouwen en zelfstandig boer worden. De industrialisering bood, en steeds toenemende, werkgelegenheid en maakte daardoor dit restrictieve voortplantingspatroon overbodig.

In gebieden waar zich industrieën vestigden konden steeds meer jonge mensen zich een bestaan verwerven zonder naar de steden te moeten migreren. In dergelijke gebieden leidde dit vaak tot een vergaande versnippering van de cultuurgrond, doordat alle kinderen gelijke rechten deden gelden op het ouderlijke bezit ('Realteilung'). Rond de laatste eeuwwisseling werd deze ontwikkeling nog bevorderd door de invoering van de kunstmest. De kleine stukjes grond werden gebruikt als aanvullende inkomstenbron of voor zelfverzorging.

Zo ongeveer ontstond de sociale categorie 'Arbeiter-Bauer' ('ouvrier-paysant', 'peasant worker'). Het is opvallend dat in Nederland geen adequate term voor arbeider-boer is ontstaan, terwijl ook de buitenlandse termen hier geen algemene ingang gevonden hebben. Ongetwijfeld heeft de 'arbeider-boer' in ons land, uitgezonderd in enkele gebieden als Twente en de Mijnstreek, een minder grote rol gespeeld dan in de ons omringende landen. Dit is wellicht voornamelijk een gevolg van de relatief late ontwikkeling van de moderne industrie en de relatief gezonde agrarische structuur tijdens de industriële ontwikkeling. Wellicht heeft het overheidsbeleid, dat aanvankelijk niet op geografische spreiding van de industrie gericht was, hierbij ook een rol gespeeld.

Niettemin is de nevenberoepslandbouw in ons land waarschijnlijk ook niet zonder betekenis geweest voor de ontwikkeling van de industrie en voor de agrarische structuur. In de oudere literatuur ontmoeten we de grondgebruikende niet-boeren als 'kleine luyden', daggelders en landarbeiders, maar nooit als 'arbeider-boer'. In ons land lag bij deze sociale categorieën het accent dus waarschijnlijk in geringere mate op het zelfstandig grondgebruik dan bij de vergelijkbare categorieën in de ons omringende landen.

In West-Duitsland heeft de nevenberoepslandbouw in de 19e en in het begin van de 20e eeuw in sommige gebieden, met name in het Zuiden, een zeer grote omvang aangenomen. Niet zelden vormden de nevenberoepslandbouwers er de normerende groep (TER HAAR, 1961, 18). Met name in Saarland zijn er gebieden waar maar weinig gewone boeren overbleven.

Hier stuiten we op een belangrijk aspect. Nevenberoepslandbouw in de huidige vorm heeft niet alleen de traditionele nevenberoepslandbouw (boer + huisnijverheid en ambachtsman + boer) bijna verdrongen, maar heeft soms ook tot gevolg gehad dat het gewone landbouwbedrijf, zijnde de bedrijfsvorm die het antwoord zou moeten en kunnen geven op de economische ontwikkelingen, zich niet kon ontwikkelen. Nevenberoepslandbouw was een wezenlijk bestanddeel geworden van de sociaal-economische structuur van het platteland en was een alternatief voor vele boerenzoons, die geen volledig bestaan konden vinden in de landbouw.

Met het voorgaande is misschien gesuggereerd dat de achtergronden van de nevenberoepslandbouw meer van structurele en traditionele aard zijn dan van financieel-economische aard. Dit zijn echter nauwelijks te scheiden aspecten. Eerder is er al op gewezen dat plattelandsindustrieën vaak lage lonen gaven, bovendien betrof het vaak conjunctuur gevoelige industrieën. Hier komt nog bij dat de arbeiderboeren door hun nevenbedrijf minder kwetsbaar waren dan de arbeidersgroepen in de industriële centra. RÖHM (1959) vermeldt dat in de crisis van de dertiger jaren in Württemberg 33% van de werklozen geen werkloosheidsuitkering aanvroegen. Vele van de Arbeiter-Bauern vielen namelijk geheel terug op hun landbouwbedrijfje en trachtten dit, vaak met succes, weer te vergroten, nadat dit vóór 1930 geleidelijk was verkleind. In de Duitse literatuur wordt dan ook herhaaldelijk gesteld dat de nevenberoepslandbouw velen voor proletarisering heeft behoed. Dat niet iedereen deze visie deelt is gebleken uit de in 4.7. geciteerde uitspraak van WEBER.

Het lijkt in ieder geval waarschijnlijk dat nevenberoepslandbouw voor velen voor wie migratie geen aantrekkelijk alternatief was, een aantrekkelijke tussenoplossing heeft geboden. Het is ook zeker dat een combinatie van agrarische en niet-agrarische activiteiten in het verleden voor velen het ideaal van het boer worden heeft helpen verwezenlijken.

5.2. WERK EN WERKGELEGENHEID

Een essentiële voorwaarde voor het ontstaan van nevenberoepslandbouw in zijn huidige vorm lijkt de aanwezigheid van voor de agrarische bevolking voldoende alternatieve werkgelegenheid. Tot voor enkele decennia was waarschijnlijk juist het ontbreken van voldoende alternatieve werkgelegenheid een belangrijke stimulans tot het combineren van verschillende beroepen. Bij gebrekkige ontsluiting en een geringe integratie van locale samenlevingen in grotere verbanden moesten immers door de agrarische bevolking tal van functies worden vervuld die geen volledig bestaan konden bieden. Deze functies zijn, zoals in de voorgaande paragraaf toegelicht, in de moderne samenleving geleidelijk ge-professionaliseerd.

In tal van publicaties komt men tot de conclusie dat alternatieve werkgelegenheid in agrarische gebieden met veel kleine bedrijven de beroepsverandering van kleine boeren en, in samenhang daarmee, de nevenberoepslandbouw doet toenemen. FUGUITT (1959) formuleerde in dit verband zijn 'push-pull hypothes^{is}'. Deze luidt als volgt: 'the proportion of farm-operators engaged in part-time farming is directly related to off-farm occupations and inversely related to opportunities in agriculture'.

Niet-agrarische werkgelegenheid zal dus volgens de hypothese van FUGUITT de nevenberoepslandbouw bevorderen. Tot bevindingen of beweringen die deze hypothese ondersteunen komen o.a. WERSCHNITZKY (1965) in West-Duitsland HOYOIS en EVERAET (1967) in België, STEEDY (1969) in Ierland, GÜNTHER (1966) in Yoego-Slavië, BENNETH (1967) in de Verenigde Staten in het Algemeen en

GOTTMANN (1961, 314) voor de Verenigde Staten, buiten het verstedelijkte Noord-oostelijke kustgebied.

Er zijn echter ook onderzoeken die deze relatie tussen werkgelegenheid en nevenberoepslandbouw niet geheel bevestigen. DAUCÉ en JEGOUZO (1969) komen in Frankrijk tot de conclusie dat, tengevolge van de beroepsinertie van de kleine boer, de invloed van de werkgelegenheid op de beroepsverandering zeer gering is. Derhalve zal ook de nevenberoepslandbouw er, althans langs deze weg, niet sterk door bevorderd worden. Ook in ons land wordt iets dergelijks gesignaleerd in het rapport over de ontwikkelingen van de landbouw in Gelderland (1963). Met name in het westelijke rivierengebied en de noordelijke Achterhoek zou de kwantitatief voldoende aanwezige werkgelegenheid de beroeps-overgang van landbouwers niet beïnvloeden. Mogelijke verklaringen kunnen zowel gelegen zijn in de sociale status van de betrokkenen alswel in de mate van de spreiding en de aard van de werkgelegenheid.

RÖHM (1959) ziet de spreiding van de werkgelegenheid als een van de belangrijkste oorzaken van de verscheidenheid in de ontwikkelingen met betrekking tot de nevenberoepslandbouw. Hij is van mening dat, mede ten gevolge van het overheidsbeleid inzake de spreiding van de werkgelegenheid in landen als Duitsland, België en Zwitserland, de werkgelegenheid en daardoor het grondgebruik meer verspreid is dan in landen als Frankrijk, Engeland, Zweden en Nederland. Het lijkt inderdaad aannemelijk dat geconcentreerde werkgelegenheid minder mogelijkheden biedt tot het combineren van landbouw met een ander beroep dan gespreide werkgelegenheid.

Nauw verband met de spreiding houdt de bereikbaarheid van de werkgelegenheid. Verschillende auteurs stellen dat een goede ontsluiting beroepsvergang en nevenberoepslandbouw bevordert. Daarentegen zal een slechte ontsluiting van, of weinig werkgelegenheid in, overwegend agrarische gebieden enerzijds de afvloeiing afremmen en anderzijds de optredende beroepsvergangen vollediger doen zijn. Dit is zowel in België als in de Verenigde Staten geconstateerd. In West-Duitsland bleek de ontsluiting een sterke invloed te hebben op het al of niet aanhouden van ländliche Heimstätten na beëindiging van het grondgebruik als nevenberoep.

Naast omvang van de werkgelegenheid en de spreiding ervan kan ook de aard van de werkgelegenheid van betekenis zijn. Vanouds zijn vele dorps- en seizoengebonden beroepen aangewezen op combinatie met een agrarisch beroep. Kan de spreiding van de werkgelegenheid gezien worden als een ruimtelijke verstrengeling van agrarische en niet-agrarische beroepen, de hier bedoelde dorps- en seizoengebonden beroepen zijn gekenmerkt door een structurele verstrengeling met de landbouw. Deze structurele verstrengeling is als gevolg van de toenemende integratie van locale samenlevingen in grotere verbanden van steeds minder betekenis.

Ook op andere wijze kan de aard van de beschikbare alternatieven bepalend zijn voor het al of niet aantrekkelijk zijn van nevenberoepslandbouw. In Duitsland wordt gewezen op de meestal lage lonen in en de conjunctuurgevoeligheid van de plattelandsindustrieën. Hierover is in het voorgaande al het een en ander

gezegd. Het is echter eveneens denkbaar dat ook de aard van het hoofdberoep op zichzelf een rol kan spelen. Gedacht kan worden aan de onverenigbaarheid van beroepssferen en een te grote 'afstand' van het beroepsalternatief tot de landbouw. De eerder genoemde geringe invloed van de aanwezige beroepsalternatieven op de beroepsverandering in sommige gebieden is wellicht ten dele aan deze factoren toe te schrijven.

Wellicht kan ook het onbekend zijn met de niet-agrarische sfeer op zichzelf een rol spelen. De landbouwer voor wie leef- en werkwereld identiek zijn, zal in vele gevallen moeite hebben met de werkomstandigheden in een ander beroep, omdat deze hem volledig vreemd zijn. Het aanhouden van (een gedeelte van) het bedrijf lijkt dan voor de hand te liggen. In de Duitse literatuur wordt ook 'innere Ausgleich' vaak genoemd als motief voor het grondgebruik als nevenberoep. De ex-landbouwer zou daaraan behoefte hebben omdat de 'verschraalde' arbeid in industrie en andere economische sectoren hem vreemd is. Deze kan hem geen arbeidsvreugde schenken. De nieuwe leefomstandigheden bieden hem hiervoor geen compensatie, omdat hij de vrijetijdscultuur nog niet aanvaard heeft. Compensatie vindt hij wel in een agrarisch nevenberoep.

De juistheid van deze visie is voor de Nederlandse situatie met de beschikbare gegevens niet te verifiëren. Het is echter opvallend dat in ons land een baan in de industrie als beroepsalternatief door de agrarische bevolking over het algemeen weinig op prijs wordt gesteld.

5.3. CONTINUERING VAN DE LEVENSWIJZE

De ons voorgaande generaties kende een, weliswaar doorgaans uit nood geboren, grote werklust. Werken stond voor de meeste sociale categorieën meer dan nu centraal in het leven. Na 12-jarige leeftijd was het leven verdeeld in twee bestemmingen, namelijk werken en rusten, zo stelt HOFSTEE (1965). Het ontstaan van uitdrukkingen als 'rust roest', 'arbeid adelt' en 'ora et labora' dateert dan ook beslist niet van de tweede helft van de 20e eeuw. Deze werklust is ook onder de agrarische bevolking weliswaar geleidelijk aan het wegebben, maar ze is toch nog steeds van betekenis. Niet zo zeer misschien als norm, maar meer als traditie, als gewoonte, die vooral voor de ouderen als een 'tweede natuur' kan functioneren. Ook leeft deze werklust, of beter de arbeidzaamheid als deugd, nog voort in, aan betekenis verliezende, ideologieën en bepaalde opvattingen.

Het handhaven van oude opvattingen en gedragsvormen onder nieuwe of veranderende omstandigheden is zo'n algemeen verschijnsel, dat we mogen stellen hier te maken te hebben met een typisch menselijke eigenschap, die enige gelijkenis vertoont met de traagheidswetten in de natuurkunde. Op zichzelf is dit een onderwerp voor de sociale psychologie, maar de konsekwenties van dit verschijnsel zijn voor ons probleem zo belangrijk, dat we er hier nader op in willen gaan. Met betrekking tot ons onderwerp uit deze continueringsdrang zich in het zo lang mogelijk handhaven van het uitgeoefende beroep, in het, na uiteindelijke beroepsverandering, vasthouden aan de vertrouwde fysieke omgeving,

het blijven participeren in het vertrouwde sociale milieu en het voortzetten van de vertrouwde levenswijze. Dit laatste komt naar voren in de houding ten aanzien van arbeid, grondgebruik, vrijetijdsbesteding en voorkeuren voor bepaalde beroepen of voor bepaalde aspecten van een beroep.

De overgang van met name een zelfstandig agrarisch beroep naar een ander beroep wordt dan ook meestal gekenmerkt door een sterke mate van geleidelijkheid. Een dergelijke geleidelijke verandering is als sociaal verschijnsel, overeenkomstig de eerder genoemde karaktertrek van de mens, universeel, dat wil zeggen overal voorkomend. Ze hoeft echter niet voor iedereen afzonderlijk te gelden, maar ze doet dit, blijktens verschillende onderzoeken, wel voor de meerderheid. Als een indicatie voor het universele karakter er van mag de situatie in Japan gezien worden. Hier is de landbouw in een geheel andere culturele en historische situatie ingebed als in de westerse wereld. Toch komen de ontwikkelingen met betrekking tot de nevenberoepslandbouw in sterke mate overeen met die in het westen.

De geleidelijkheid waarmee het loslaten van de landbouw (desagrarisatie) verloopt wordt door vele auteurs in verband gebracht met de neiging aan de oude levenswijze vast te houden. BESCH (1969) geeft hiervoor een verklaring vanuit de psychologie door te stellen dat de dynamiek van de moderne industriële samenleving voortdurend de 'Bedürfnis nach Umweltstabilität' kwetst. De mens zal er daarom naar streven zijn Umwelt zoveel mogelijk ongewijzigd te laten. BESCH verbindt hieraan de vraag of niet bevorderd dient te worden dat de afvloeiing uit de landbouw zo geleidelijk mogelijk plaatsvindt.

WILKENNING (1964) wijst op de paradox met betrekking tot veranderingen en continueringsbehoefte. Hij stelt dat ondanks de geweldige veranderingen er nog een groot deel van de menselijke activiteit gericht is op de handhaving van bestaande patronen. Ook andere auteurs komen tot de conclusie dat veranderingen in produktiesystemen gemakkelijker tot stand komen dan veranderingen in gedrag en gewoonte.

Naast deze meer algemene, hoewel in verband met veranderingen in de landbouw genoemde, stellingen met betrekking tot de continueringsbehoefte zijn er tal van auteurs die de voortzetting van de vertrouwde levenswijze door ex-agrariërs, zich hierbij baserend op onderzoeksgegevens, direct in verband brengen met de continueringsbehoefte. De continueringsbehoefte kan zowel betrekking hebben op het dagritme, op het werk, op de woning, op het dorp als op de streek. Enkele van deze auteurs zijn BULTENA (1969) in de Verenigde Staten, DAUCÉ en JEGOUZO (1969) in Frankrijk, WILKINSON (1961) in Japan, RIEMANN (1962) in West-Duitsland en STREIB (1970) in Ierland. Als die continueringsdrang in het agrarische milieu zo sterk is kan men zich afvragen hoe dan die geweldige veranderingen kunnen optreden. Ten aanzien van de individuele landbouwer kan men volhouden dat de voornaamste veranderingen een gegeven zijn. Het is een proces dat zich voor hem in de buitenwereld voltrekt, dat voor hem niet zonder konsekventies is en dat hem op bepaalde punten ook wel aantrekt. Een van de konsekventies is dat men zelf, onder de druk van de wijzigingen in de buiten-

wereld, tot veranderingen moet besluiten. Het blijkt echter vaak dat bepaalde veranderingen wel en andere weer niet aanvaard worden. Hoe is dit te verklaren?

Tot een afdoende verklaring voelen we ons niet in staat, maar het is wellicht verhelderend enkele auteurs aan het woord te laten, die zich over het zojuist genoemde verschijnsel verwonderen en er een verklaring voor trachten te geven. We laten eerst de filosoof VERHOEVEN (1966) aan het woord. Hij stelt: 'Wat het lauwest gekozen wordt, wordt daarom nog niet het eerst losgelaten. Hoe minder energie in de keus geïnvesteerd wordt, hoe meer er besteed wordt aan het vasthouden. Als het er op aan komt worden de dure hemelhoge, zelfgekozen principes het eerst als ballast overboord gegooid'.

Deze stelling van VERHOEVEN, die spreekt over 'geloof en leven', lijkt even opmerkelijk als aannemelijk. Opmerkelijk, omdat er iets irrationeels in zit, immers hoe meer investering, hoe eerder prijsgegeven. Aannemelijk, omdat we wel aanvoelen, dat hetgeen tot de overerfde geestelijke uitrusting behoort – geloof, levenswijze – moeilijk losgelaten wordt. Men kan er zich moeilijker van distantiëren dan van het zelf verworvene. Iets wat van 'buiten' naar 'binnen' gehaald is, kan weer relatief gemakkelijk afgestoten worden. In overeenstemming hiermee is het in tal van onderzoeken geconstateerde feit, dat boeren die al eerder ervaring opgedaan hebben met een niet-agrarisch beroep, en die zich vaak met veel moeite tot boer hebben 'opgewerkt', gemakkelijker de landbouw verlaten dan zij die zonder moeite boer geworden zijn en dus nauwelijks zelf gekozen hebben. Meer algemeen lijkt het ook in overeenstemming met de stelling van VERHOEVEN dat men van landbouw als beroep meestal gemakkelijker afstand doet dan van de daarmee verbonden, zich overigens geleidelijk wijzigende, levenswijze. Ten aanzien van het laatste is immers nog minder sprake geweest van een persoonlijke keuze dan ten aanzien van het agrarische beroep.

Ongetwijfeld kan de stelling van VERHOEVEN een deel van de verklaring van het door ons bestudeerde verschijnsel geven. Maar zo duidelijk en algemeen geldend als door hem gesteld lijkt de negatieve relatie tussen de in de keuze geïnvesteerde energie enerzijds en de vasthoudendheid er aan anderzijds toch weer niet te zijn. CONSTANDSE (1965) komt bijvoorbeeld, sprekend over ideologieën met betrekking tot het landbouwbeleid, in een inleiding voor een K.N.L.C.-congres tot een, op het eerste gezicht, precies tegenovergestelde stelling: 'Hoe meer financiële en intellectuele investering in de eenmaal gekozen opzet gaat, hoe moeilijker het wordt rechtsomkeert te maken. Het is met een ideologie als met een machine; men heeft er in geïnvesteerd en men doet hem daarom niet graag van de hand voor hij afgeschreven is'

Het gaat hierbij weliswaar niet precies over dezelfde zaken als bij VERHOEVEN, maar er is wel een duidelijke relatie tussen beide. VERHOEVEN spreekt over persoonlijke ideologieën, CONSTANDSE over ideologieën van beleidsinstanties. Het is echter onwaarschijnlijk dat beide aan volkomen tegengestelde krachten onderhevig zijn. De oorzaak van de tegenstrijdigheid van beide stellingen is waarschijnlijk gelegen in het lichtvaardig generaliseren van waargenomen tendenties.

Voor de stelling van VERHOEVEN pleit, zoals gezegd, de continueringsbehoefte

ten aanzien van levensterreinen waarmee men van jongsaf aan vertrouwd is en ten aanzien waarvan men persoonlijk weinig energie heeft geïnvesteerd. Voor CONSTANDSE's visie pleit de door sommige onderzoekers gesignaleerde neiging het bedrijf na beroepsverandering voort te zetten, teneinde het geïnvesteerde kapitaal rendabel te maken. Wellicht is ook in overeenstemming met de visie van CONSTANDSE de soms toenemende weerstand tegen beroepsverandering, naarmate men ouder is of langer landbouwer is. CONSTANDSE vindt ook ondersteuning bij een andere auteur, namelijk VERHALLEN (1970), die de weerstand tegen verandering bij individuen en instituties (structuren) op dezelfde wijze verklaart uit de energie die in het bestaande is geïnvesteerd, emotioneel en materieel.

Wellicht kunnen we ten aanzien van de verklaring van weerstanden tegen veranderingen bij de agrarische bevolking met betrekking tot beroep en levenswijze verder komen indien we, evenals VERHALLEN ten aanzien van informatie en VAN DEN BAN (1963) ten aanzien van cultuurpatronen doen, de dissonantietheorie van FESTINGER (1962) zouden toepassen op de situatie van de boer of de meewerkende zoon die van beroep verandert.

De dissonantietheorie zegt dat mensen die aan tegenstrijdige informatie worden blootgesteld, of tegenstrijdige opvattingen koesteren, vroeg of laat deze tegenstrijdigheid, indien essentiële levensterreinen in het geding zijn, als een (ongewenste) spanning gaan ervaren. Deze spanning zal men trachten weg te nemen of te verminderen. Hiertoe staan verschillende wegen open. Als de spanning wordt veroorzaakt door het ontstaan van nieuwe opvattingen naast oude, dan kan men deze spanning opheffen door zich geheel te richten op de nieuwe opvattingen of geheel terug te vallen op de oude (VAN DEN BAN). Men kan echter ook, zoals VERHALLEN ten aanzien van informaties (of opvattingen, doeleinden e.d.) stelt, de spanning verminderen door schijnoplossingen tot stand te brengen of door het nieuwe te bagatelliseren.

Als we als voornaamste levensterreinen van de boer beschouwen zijn zelfstandige agrarische beroep, zijn levenswijze, zijn fysieke milieu en zijn sociale milieu en deze levensterreinen tesamen zien als een samenhangend 'agrarisch systeem', dan kunnen we beroepsverandering zien als een frustratie van dit systeem. Er is een spanningssituatie ontstaan. Deze spanningssituatie heeft men meestal al trachten te voorkomen door zo lang mogelijk vast te houden aan het agrarische beroep als hoofdberoep. Hierdoor ontstonden echter spanningen van financieel-economische aard. Eenmaal naar een ander beroep overgestapt zijn er nog verschillende andere mogelijkheden om een spanningssituatie te voorkomen of te verminderen. De meest effectieve oplossing zou natuurlijk zijn een volledige aanvaarding van het nieuwe beroep en het bijpassende 'niet-agrarische systeem'. Zoals we gezien hebben en nog zullen zien zijn ten aanzien hiervan echter tal van weerstanden. De oplossing zal meestal alleen gezocht worden in de beroepssfeer. Er zijn tal van aanwijzingen dat dit inderdaad gebeurt, o.a. op de door VERHALLEN aangeduide wijzen. De oplossing die men bereikt door een agrarisch bedrijf naast een ander hoofdberoep aan te houden is in de meeste gevallen een schijnoplossing, althans een gedeeltelijke oplossing, want tal van

knelpunten die men als kleine boer ervaart worden er niet door opgegeven. Ook in overeenstemming met het door VERHALLEN gestelde is dat het hoofdberoep veelal wordt gebagatelliseerd. Men blijft zich boer noemen na beroepsverandering, men zegt later weer boer te willen worden of men geeft te kennen het bedrijf te willen uitbreiden, vaak ondanks een geleidelijke verkleining tot dan toe.

Als we weer even terugkeren tot de ogenschijnlijk tegenstrijdige verklaringen voor weerstanden tegen veranderingen van VERHOEVEN enerzijds en CONSTANDSE en VERHALLEN anderzijds dan lijkt het waarschijnlijk dat niet alleen een wat al te voortvarende generalisatie een oorzaak van de tegenstrijdigheid is, maar ook dat deze generalisaties slechts tot stand hebben kunnen komen doordat men een factor veronachtzaamd heeft. Deze factor betreft de druk waaraan het betreffende element in de dissonantiesituatie onderhevig is. We zullen dus naast de geïnvesteerde energie, die alle drie de auteurs noemen als bepalend voor de weerstanden en verklarend voor de veranderingen, ook de conditionerende omstandigheden van het betreffende element in beschouwing moeten nemen.

Als VERHOEVEN zegt dat men van het geërfde lidmaatschap van een kerkgenootschap moeilijker afstand doet dan van zelf gekozen principes, dan zal dit waarschijnlijk komen doordat deze principes veel meer aan dissonantiespanning of kritiek van buiten onderhevig zijn dan het zeer rekbare geboorte-lidmaatschap van een kerkgenootschap. Als CONSTANDSE zegt, sprekend over beleidslichamen, dat grote financiële en intellectuele investeringen het moeilijk maken rechtsomkeert te maken dan is dat waarschijnlijk niet alleen een gevolg van de 'traagheidswetten', maar ook van het feit dat de betreffende instantie over de macht beschikt om de druk tot veranderen te weerstaan, zij is immers een beslissende instantie.

Door de condities (de druk) ten aanzien van het beschouwde element (principe, beleid, beroep, levenswijze) als verklarende factor voor het al of niet veranderen in te voeren, naast de erin geïnvesteerde energie menen we een synthese gevonden te hebben die de gesignaleerde tegenstrijdigheid van de in de literatuur aangetroffen verklaringen minstens ten dele opheft. Deze synthese kan als volgt worden geformuleerd: *De mate waarin men aan een bepaalde zaak vasthoudt is niet alleen afhankelijk van de erin geïnvesteerde (emotionele, intellectuele, materiële) energie, maar ook van de druk (condities) waaraan de betreffende zaak onderhevig is.*

Ten aanzien van het al of niet lidmaat blijven van een kerkgenootschap is niet zo zeer de erin geïnvesteerde energie bepalend, maar veeleer de druk die ten aanzien hiervan wordt uitgeoefend. Ook de gehechtheid van de agrarische bevolking aan de vertrouwde levenswijze moet op deze wijze begrepen worden. Er is nauwelijks energie in geïnvesteerd. De levenswijze behoort min of meer tot de overerfde geestelijke uitrusting, i.c. het geheel van door primaire socialisatie geïnternaliseerde waarden en gedragingen waaraan men wil vasthouden. Of men hieraan ook blijft vasthouden na verandering van hoofdberoep wordt (vooral) bepaald door de druk waaronder de levenswijze, wat betreft de continuering ervan, komt te staan.

Direkte druk wordt er slechts uitgeoefend ten aanzien van het beroep, niet,

althans niet van buitenaf, ten aanzien van de levenswijze. De druk waaraan de levenswijze na de beroepsverandering wordt blootgesteld zal afhankelijk zijn van de mate waarin het agrarische systeem bij en na de beroepsverandering gefrustreerd wordt. Omdat men de spanning in het systeem zo gering mogelijk wil houden en men niet geneigd is dit te bereiken door volledig naar een ander systeem over te stappen streeft men er naar zo veel mogelijk elementen van het oude systeem ongewijzigd te laten. Dit bereikt men voornamelijk door de eerder genoemde schijnoplossingen (aanhouden van een nevenbedrijf) en door bagatellisering ('later weer boer worden') van het vreemde element in het systeem.

De continueringsbehoefte, i.c. het vasthouden aan oude opvattingen en gedragsvormen in een veranderde situatie is als 'onderliggende' motivatie ten aanzien van het handhaven van een agrarisch bedrijfje als nevenberoep zeer belangrijk. De financieel-economische motieven die vaak door de betrokkenen zelf aangevoerd worden zijn meestal hierop terug te voeren. Men heeft behoefte aan meer inkomsten dan het hoofdberoep oplevert, deze zouden in de meeste gevallen wel in het hoofdberoep verkregen kunnen worden, maar dit zou dan meer scholing of overwerk of zelfs migratie impliceren, en dit zou meestal een ongewenste aantasting van de vertrouwde levenswijze inhouden. Zo gezien is dus niet de extra inkomensbehoefte het eigenlijke motief voor een agrarisch nevenbedrijf, maar de continuering van de levenswijze of, ruimer gesteld, de continuering van het agrarische systeem.

Echter niet alles is uit deze continueringsbehoefte te verklaren. Er kunnen tal van omstandigheden zijn, die het beoefenen van landbouw (of een ander nevenberoep) naast een ander hoofdberoep begrijpelijk maken. Deze omstandigheden kunnen zowel in het sociaal-culturele als in het structurele vlak liggen. Structureel bijvoorbeeld waar het dorps- en grondgebonden beroepen betreft. Sommige van deze beroepen zijn, evenals dat van de kleine boer, niet zonder meer in te passen in het macro-economische professionaliseringsproces. Te denken is hierbij aan dorpsgebonden ambachten, melkritten, functies bij coöperaties, toerisme e.d., in sommige gebieden ook bosbouw en jacht. Vroeger waren er veel meer van deze beroepen en functies op het platteland dan tegenwoordig. Het lijkt waarschijnlijk dat het aantal van deze niet-volledige beroepen nog verder zal afnemen.

In het sociaal-culturele vlak kunnen ook tal van factoren er toe leiden dat continuering van de levenswijze of het grondgebruik een voor de hand liggend antwoord is op de gewijzigde omstandigheden. Hierbij is te denken aan het sociale prestige, het er bij willen blijven horen, het eigendomsdenken, het moeilijk op andere wijze ten gelde kunnen maken van de bedrijfsuitrusting, moeizame integratie in het niet-agrarische beroepsmilieu en de welzijnsperceptie van de betrokkenen.

5.4. CONTINUERING VAN HET FYSIEKE MILIEU

In het voorgaande is betoogd dat de agrarische bevolking in sterke mate geneigd is de vertrouwde levenswijze voort te zetten, ook als de beroepsomstandigheden veranderen. In deze paragraaf richten we onze aandacht op de gehechtheid aan grond, woning, dorp enz. van diegenen die de landbouw slechts als nevenberoep uitoefenen, voor wie het agrarische systeem dus reeds is aangetast. Met name zal worden nagegaan wat in de literatuur gezegd wordt over de continuering van het grondbezit en de vertrouwde woonomgeving.

Het beoefenen van landbouw is doorgaans verbonden met enigerlei vorm van grondgebruik. In de meeste landen en zeker in Nederland, zal het pachten van grond doorgaans economisch meer verantwoord zijn dan het gebruik van eigen grond. Toch zien we steeds weer dat aan eigen grond de voorkeur wordt gegeven. Ook bij het verkleinen van een bedrijf bij beroepsverandering blijkt steeds weer dat de gepachte grond het eerst afgestoten wordt. Het in het bezit houden van de eigen grond hoeft het gebruik ervan niet in te houden, maar we stoten hier toch weer op een factor die het grondgebruik naast een ander hoofdberoep kan bevorderen.

Ook uit L.E.I.-onderzoekingen blijkt dat er bij bedrijfsverkleining, door nevenberoepslandbouwers of in verband met beroepsverandering, een sterke voorkeur bestaat voor het aanhouden van de eigen grond. De Franse auteurs DAUCÉ en JEGOUZO (1969) komen in hun onderzoek dit verschijnsel ook tegen en zij verbinden er de conclusie aan dat het daarom onverantwoord is aan door de overheid gesubsidieerde beroepsverandering de voorwaarde van volledige beëindiging te verbinden. Ook in Duitsland is dit verschijnsel algemeen en misschien nog sterker dan elders. LUPRIE (1963) verklaart dit opvallende verschijnsel mede uit het feit dat de waarde van de grond in vroeger tijden getranscendenteerd is. Grond werd iets heiligs, dat niet verkoopbaar was. Dit heilige karakter slijt er geleidelijk wel af, maar ze is nog zeker van betekenis. Grond is nog altijd meer dan alleen maar produktiemiddel.

Tot voor kort betekende grondbezit voor de 'kleine man' tevens grondgebruik. Daar komt echter geleidelijk verandering in. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het meermalen genoemde onderzoek van BRUNDKE (1967). De nevenberoepslandbouwers in Brundke's onderzoek hadden in 1957 88% van de door hen gebruikte grond in eigendom, er werd toen dus nog grond bijgepacht. In 1964 was de verhouding grondgebruik-grondbezit veranderd. In dat jaar werd niet meer alle grond die men in eigendom had gebruikt, 14% ervan werd verpacht. Deze verschuiving wordt door andere onderzoekingen in Duitsland ondersteund. Grondbezit en grondgebruik worden dus ook door de kleine grondgebruiker geleidelijk losgekoppeld. Grondbezit uit affectieve, traditionele, speculatieve of andere overwegingen zal dus waarschijnlijk in steeds mindere mate een motief zijn voor nevenberoepslandbouw.

De continueringsdrang van de ex- en semi-agrarische bevolking uit zich behalve ten aanzien van levenswijze en grondbezit/gebruik ook ten aanzien van het wo-

nen in een vertrouwde omgeving. In feite betekent dit dat men er niet gemakkelijk toekomt de eigen woning c.a. prijs te geven. Dit lijkt, nu vele tekenen er op wijzen dat de landvlucht van de vorige eeuw omgeslagen is in een stadvlucht, niet zo'n opmerkelijke constatering. De gehechtheid aan de woonomgeving van de ex-agrarische bevolking bestaat echter ook in gebieden tot waar de stad-vliedende krachten nog niet gekomen zijn. In een zeer groot opgezette enquête onder de plattelandsbevolking in Frankrijk werd de vraag gesteld waar men de voorkeur aan gaf, aan het wonen op het platteland of in de stad. Niet minder dan 85% van de respondenten gaf te kennen de voorkeur te geven aan het plattelandsleven. In een Zweeds onderzoek (SAEFVESTAD, 1964) bleek geen enkele van de 110 geïnterviewde boeren bereid te zijn naar de stad te migreren, terwijl 3 van hen wel alle grond weg wilden doen, mits men kon blijven wonen.

De gehechtheid aan de woonplaats is zo sterk dat de aard van het gekozen beroep vaak bepaald wordt door de bereikbaarheid vanuit de woonplaats. Uit Amerikaanse onderzoekingen blijkt dat men vaak ook over zeer grote afstanden pendelt. Reisafstanden tot 50 km of reistijden van een uur zijn niet zeldzaam. GASSON (1967) veronderstelt dat voor vele part-timers het wonen op het platteland het belangrijkste is en dat derhalve de grond wel geleidelijk afgestaan zal worden. De bereidheid hiertoe bleek echter in haar onderzoeksgebied niet groot te zijn. BOEKESTIJN (1961) tenslotte vond in Zeeland dat bezit van woning en/of grond een van de belangrijkste migratie belemmerende factoren is.

De tegenwoordig toenemende belangstelling voor het buitenwonen zal op zichzelf ongetwijfeld minder tot grondgebruik leiden dan dat grondbezit (bij de woning) dit doet. Het is echter wel waarschijnlijk dat een nauwere relatie met de grond en de landbouw dan de stedelijke sfeer toelaat velen er toe zal brengen grond te gaan of blijven gebruiken. Buitenwonen kan dus een vrijetijds- of nevenberoepslandbouw bevorderende functie hebben.

Het is bekend dat Amerikanen naar verhouding relatief gemakkelijk van beroep wisselen. Uit een onderzoek van BENNETH (1967) blijkt dat dit ook voor boeren geldt. In een county in de staat New York bleek dat de Angelsaksische boeren gemakkelijker niet-agrarische beroepen aanvaardden dan de Frans-Canadese boeren in hetzelfde gebied. De Amerikaan wordt ook een relatief grote geografische mobiliteit toegeschreven – volgens GOTTMANN (1961) verhuist elk jaar 20% van de bevolking –. Ook de Amerikaanse boeren zullen daarom wel mobieler zijn dan hun Europese collega's. Niettemin blijkt uit het onderzoek van BULTENA (1969) dat ca 75% van de ex-boeren in de eigen streek of op het platteland was blijven wonen. In de Belgische en Duitse literatuur worden nog hogere percentages genoemd. In deze landen blijft vaak 80 à 90% van de afgevoelde boeren op de boerderij wonen.

Toch blijkt de gebondenheid aan de woonplaats op zichzelf weer niet zo groot te zijn. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat men niet zelden, omwille van een verbetering van het bedrijf of handhaving van het beroep, in een ander land of een ander gebied gaat boeren. In ons land zien we bijvoorbeeld boeren uit alle delen van het land naar het noorden trekken. Uit LEI-onderzoek (1963) bleek

zelfs dat één op de vier boeren gedurende hun leven van bedrijf wisselt. In de meeste gevallen vindt deze bedrijfswisseling binnen het eigen woongebied plaats. Als we echter deze veranderingen in verband brengen met het eerder omschreven 'agrarische systeem' dan blijkt dat deze door bedrijfswisseling alléén in wezen niet aangetast wordt. Beroep en levenswijze blijven onveranderd, terwijl het oorspronkelijke fysieke en sociale milieu door gelijksoortige vervangen worden.

Hoewel de bevindingen van de verschillende onderzoeken niet op alle punten overeenkomen, blijkt één ding steeds weer duidelijk naar voren te komen, namelijk dat men in sterke mate geneigd is tenminste een deel van de fysieke Umwelt te continueren. Men is vaak pas bereid te verhuizen als het grondgebruik of het beroep voortgezet kan worden. Van beroep veranderen doet men veelal pas als men grond kan blijven gebruiken, terwijl degenen die grond en beroep opgeven doorgaans in de vertrouwde omgeving willen blijven wonen. Naar een grote stad migreren doet men zelden. Als dit al gebeurt treden kleinere steden op als overgangswoonplaats (BOEKESTIJN en GADOUREK, 1958). Deze continuïteit is ten dele te zien als de materiële component van de in de vorige paragraaf besproken continuering van de levenswijze.

5.5. CONTINUERING VAN HET SOCIALE MILIEU

Naast de in de voorgaande paragrafen besproken continueringsbehoeften met betrekking tot de levenswijze en het fysieke milieu, is er nog een belangrijk continueringsaspect te onderscheiden, namelijk de continuering van het sociale milieu.

Dit continueringsaspect is doorgaans nauw verweven met de beide voorgaande, maar in meerdere onderzoeken wordt het genoemd als een factor die voor de nevenberoepslandbouw afzonderlijke betekenis kan hebben. De continuering van het sociale milieu is als verklarende factor echter van een andere orde. Continuering van de levenswijze en het fysieke milieu conditioneren meer direkt tot grondgebruik, terwijl de conditionering van het sociale milieu meer van indirecte aard is.

De behoefte van mensen, die altijd landbouwer geweest zijn of altijd in de agrarische sfeer geleefd hebben, om na beroepsverandering te blijven participeren in het agrarisch milieu is zeer opvallend. Opvallend in die zin dat het steeds weer blijkt. Als we de positie van de ex-boer als lid van een dorpsamenleving of territoriale groep nader bezien, dan zouden we deze als volgt kunnen typeren: In de dorpsamenleving behoorde de ex-boer tot een bepaalde beroepsgroep, waartoe hij op zichzelf wel wilde blijven behoren. Tengevolge van zijn beroeps-overgang is hij er echter formeel buiten komen te staan. In werkelijkheid is hij in een marginale positie komen te verkeren. In overeenstemming met de dissonantie-theorie van FESTINGER (1962) zal hij er naar streven zijn situatie zo spanningsvrij mogelijk en dus zijn positie in de samenleving zo weinig mogelijk marginaal

te doen zijn. Behalve de levenswijze, het grondgebruik en de woonomgeving zal hij daarom ook zijn sociale relaties zo veel mogelijk continueren.

Naast de relatie met de agrarische beroepsgroep is er ten gevolge van de beroepsverandering echter ook een relatie met een andere beroepsgroep ontstaan. Naarmate zijn boer-zijn meer naar de achtergrond verschuift zal zijn nieuwe status meer bepalend worden voor zijn sociale positie en zal hij ook meer overeenkomstig deze status handelen. Hier stuiten we op een waarschijnlijk belangrijke verklaringsmogelijkheid voor de vaak grote verschillen die met betrekking tot de frekwentie van de nevenberoepslandbouw voorkomen.

Op welke wijze een niet-landbouwer door zijn sociale milieu beïnvloed wordt wat betreft zijn agrarische nevenberoep wordt mede bepaald door de normen die in de betreffende samenleving ten aanzien hiervan bestaan. Waar de nevenberoepslandbouwer wordt vereenzelvigd met de vroegere 'kleine man' met wat grond, of, in gebieden met overwegend grotere boeren, met de arme kleine boer, zal het agrarische nevenberoep weinig aantrekkelijk zijn en zal de voortzetting van het nevenbedrijf onder grote druk staan. In gebieden echter met overwegend kleine boeren, waar de afstand tussen hen en landarbeiders en andere aan de landbouw verwante beroepen nooit groot is geweest, zal grondgebruik door ex-landbouwers veel meer vanzelfsprekend zijn en het er bij horen symboliseren.

Het is zeer wel mogelijk dat de uiteenlopende ontwikkelingen met betrekking tot de nevenberoepslandbouw tussen bijvoorbeeld Noord-Nederland enerzijds en de Zuidelijke en Oostelijke zandgronden anderzijds grotendeels op deze wijze te verklaren zijn. Dit geldt wellicht ook voor de verschillen tussen het noorden en zuiden van West-Duitsland. In Engeland daarentegen doet zich een geheel andere ontwikkeling voor. Hier treedt, zoals al eerder vermeld, juist in de gebieden met grotere bedrijven een opvallende belangstelling voor nevenberoepslandbouw op. Twee oorzaken zijn hiervoor te noemen. In Engeland heeft enerzijds het agrarische beroep een minder lage status dan in de meeste andere landen en anderzijds is er juist in gebieden met grotere bedrijven belangstelling ontstaan voor de landbouw vanuit de stedelijke sfeer. Beide aspecten zijn waarschijnlijk niet geheel van elkaar los te zien.

In de literatuur zijn verschillende aanwijzingen voor de juistheid van de veronderstelling dat het lokale cultuurpatroon van invloed is op het grondgebruik van niet-landbouwers. WERSCHNITZKY (1965, 4) vindt in zijn onderzoek bevestiging voor de hypothese dat daar waar (nevenberoeps)landbouw het frekwentst voorkomt, de druk om het nevenbedrijf te beëindigen het zwakst is. Het blijkt dat in de periode 1949-1963 het aantal nevenberoepslandbouwers in de industriegebieden met 30% is verminderd en in de agrarische gebieden met slechts 15%. In de meer geïndustrialiseerde gebieden zijn geleidelijk de normen ten aanzien van het grondgebruik door niet-landbouwers verschoven van traditioneel-agrarisch naar meer 'luxe' wijzen van grondgebruik. Hiervoor is meestal veel minder grond nodig, waardoor deze bedrijfjes vaak ophouden landbouwbedrijf te zijn. Ook lijkt het er op dat het grondgebruik, op traditionele wijze, het sociale prestige van de niet-landbouwers steeds minder ten goede komt. Soms valt er zelfs aan status te winnen als men het nevenbedrijf opgeeft (KÖTTER, 1967, 21).

Men zou zich voor kunnen stellen dat de invloed van het sociale milieu op het grondgebruik slechts van korte duur is, namelijk zo lang men zich nog geen plaats heeft verworven in het niet-agrarische milieu (werkmilieu), zo lang men zich nog onzeker voelt of men het nieuwe beroep wel aan kan en rekening houdt met terugkeer naar het oude beroep. Met andere woorden: handhaving van de relaties met het vertrouwde milieu en het grondgebruik kunnen als rugdekking fungeren. In sommige gevallen zal dit zeker het geval zijn, maar doorgaans is het toch zo dat de integratie in het nieuwe werkmilieu ook na langere tijd niet geheel tot stand komt. Meestal wordt dit ook niet geambieerd. Met andere woorden voortzetting van het grondgebruik en participatie in het agrarische milieu zijn veel meer dan rugdekking alleen.

Een deel van de plattelandsbevolking blijft dus zodanig geïsoleerd van het werkmilieu dat men, afgezien van de eigenlijke beroepsactiviteiten, vrijwel uitsluitend in het vertrouwde milieu blijft participeren. Tal van publicaties bevestigen dit. In Nederland concludeert KALSHOVEN (1959, 38) hiertoe in Nijkerkerveen, terwijl HAVEMAN (1952) in een onderzoek onder ongeschoolde arbeiders tot de bevinding komt dat ex-landarbeiders duidelijk te herkennen zijn door hun gedrag, kleding, eigen tuin en hun dorpsgerichtheid.

Ook in vele buitenlandse publicaties wordt gewezen op het problematische van de beroeps situatie van de gewezen landbouwers. Vanuit Frankrijk is echter een geheel ander geluid te vernemen. In het F.A.O.-rapport (1968, a) over de nevenberoepslandbouw in Frankrijk wordt gesteld dat er wat betreft het werk in het hoofdberoep onder de nevenberoepslandbouwers geen sprake lijkt te zijn van problemen. Deze niet geverifieerde bewering wordt echter duidelijk weerproken door de bevindingen van DAUCÉ en JEGOUZO (1969). Zij wijzen er op dat de ex-boer geen interesse heeft voor het niet-agrarische milieu en zich vastklampt aan het oude milieu en het oude beroep.

Er zijn dus vele aanwijzingen voor het bestaan van een sterke neiging om na beroepsverandering de relaties met het oude beroeps milieu te handhaven. Duidelijke aanwijzingen in de literatuur voor een geleidelijke aanpassing aan het nieuwe milieu, die overigens wel waarschijnlijk lijkt, hebben we niet kunnen registreren. Wel wordt, met name in de Amerikaanse literatuur, vaak gesteld dat, als gevolg van invloeden uit het werkmilieu, de semi-agrarische bevolking een zekere desintegratie van de plaatselijke bevolking te weeg brengt. Vooral de sociale participatie van de nevenberoepslandbouwers zou relatief gering zijn. Onderzoek blijkt dit echter niet steeds te bevestigen (3.3.).

5.6. MOTIEVEN

In het voorgaande is ingegaan op de achtergronden van grondgebruik door niet-landbouwers. Deze achtergronden zijn voornamelijk te begrijpen vanuit de continueringsdrang die zich ten aanzien van belangrijke levensterreinen van de betrokkenen doet gelden. De motivatie tot grondgebruik is dus voornamelijk gelegen in de wens of de behoefte 'het agrarische' of 'het vertrouwde' zo veel

mogelijk te continueren. Deze continuatie hoeft niet persé grondgebruik te impliceren, maar meestal doet het dit toch (in eerste instantie) wel.

Als men spreekt over, of aan betrokkenen vraagt naar, het waarom van het agrarische nevenberoep, dan worden doorgaans geheel andere factoren genoemd dan ten aanzien van de achtergronden in het voorgaande ter sprake zijn gekomen. De meeste van deze motieven danken hun geldigheid echter aan het feit dat men door de continueringsbehoefte in een bepaalde situatie is gekomen of zijn van daaruit te begrijpen.

Motieven-onderzoek is uiterst moeilijk. Blijft het bestuderen van achtergronden, zo als in de voorgaande paragrafen gebleken is, enigszins speculatief, het onderzoeken van motieven is beslist niet eenvoudiger. Vrijwel niemand is in staat om eigen houdingen en gedragingen volledig te motiveren. Zonder voldoende kennis van de persoonlijkheidsstructuur en sociaal-culturele achtergronden moeten we dan ook uiterst voorzichtig zijn met de interpretatie van motiveringen. Niet zelden worden dierbare of belangrijke zaken op weinig ter zake doende wijze gemotiveerd. In dit verband is het interessant VERHOEVEN (1966) nog eens te citeren: '...een onbenullige motivering ten opzichte van een zogenaamde keus (...), doet misschien wel aan de belangrijkheid van het gekozen afbreuk, maar volstrekt niet aan de hardnekkigheid waarmee ze gecontinueerd wordt'.

VERHOEVEN formuleert hier kernachtig dat de relatie tussen motivering en werkelijke standvastigheid aan de zaak waar het om gaat vaak ver te zoeken lijkt.

Met deze waarschuwing vooraf menen we, aansluitend op de in de voorgaande paragrafen besproken motivatie, nader in te kunnen gaan op de motiveringen en de interpretatie daarvan, zoals deze in de verschillende geraadpleegde studies voorkomen.

Als we de verschillende in de literatuur aangetroffen motieven voor nevenberoepslandbouw naast elkaar zetten, dan valt allereerst de grote verscheidenheid ervan op. Deze verscheidenheid wordt nog versterkt door uiteenlopende formuleringen van bijna dezelfde motieven. Het lijkt daarom wenselijk enige orde te brengen in de aard van de motieven.

In de eerste plaats kan er een onderscheid gemaakt worden ten aanzien van de relatie tussen het agrarische en het niet-agrarische beroep. Weliswaar is onze studie uitsluitend gericht op mensen die een agrarisch nevenbedrijf hebben naast een ander hoofdberoep, maar het komt vaak voor dat voor de betrokkenen zelf het agrarische bedrijf het belangrijkste is en als hoofdberoep beschouwd wordt. Men is er, in eerste instantie, iets bij gaan doen, omdat men er niet in slaagde het bedrijf te vergroten, of om in het bedrijf te investeren, of om de tijdelijk hoge gezinslasten te bestrijden, of om gebruik te kunnen maken van de sociale voorzieningen voor werknemers. In navolging van het F.A.O.-rapport over de part-time farming in Frankrijk (1968, a) zouden we in dat geval het agrarische bedrijf ten aanzien van het andere beroep *complementair* willen noemen. Indien het agrarische bedrijf in financieel-economisch opzicht een duidelijke

lijk secundair karakter heeft noemen we het *supplementair*.

Het is duidelijk dat de complementaire motiveringen meestal van geheel andere aard zullen zijn dan de supplementaire. Dit onderscheid blijkt dan ook al enige orde te scheppen in de diversiteit van de motieven.

Met name de supplementaire motieven zijn echter nog zeer heterogeen. Een nadere indeling zou nog wenselijk zijn door de relatie tussen hoofd- en nevenberoep nader te preciseren. Dit zou bijvoorbeeld mogelijk zijn door onderscheid te maken tussen nevenbedrijf en vrijetijdsbedrijf. In de literatuur worden de motieven echter zelden zo genuanceerd geformuleerd dat een dergelijk onderscheid door te voeren is.

Verdere pogingen om in de motiveringen enige orde te brengen hebben geleid tot het vormen van *drie motieven-categorieën*, namelijk motieven die voornamelijk in het *sociaal-culturele vlak* liggen of tegen die achtergrond geplaatst kunnen worden, motieven die verband houden met de *sociaal-economische positie* waarin men verkeert en motieven die te zien zijn als, of verband houden met, *persoonlijke aspiraties of belangen*. De indeling is tamelijk willekeurig, wellicht zou een andere indeling evengoed of zelfs beter verdedigbaar zijn.

Tabel 9 geeft een overzicht van de motieven die we hebben kunnen registreren, onderscheiden naar de bovengenoemde categorieën. Hierbij is op soortgelijke wijze te werk gegaan als in hoofdstuk 3 ten aanzien van de implicaties van de nevenberoepslandbouw. België is nu echter niet afzonderlijk vermeld vanwege het geringe aantal geregistreerde motieven. In tabel 9 is ook het aantal keer dat de motieven per land genoemd zijn aangegeven.

Het hoeft niet persé zo te zijn dat de meest genoemde motieven ook de belangrijkste of de meest doorslaggevende zijn, maar ze geven waarschijnlijk wel een aanwijzing voor de mate van het belang dat er in de literatuur aan gehecht wordt, vooral ook omdat lang niet altijd de nevenberoepslandbouwers zelf aan het woord gelaten worden maar veelal motieven toegeschreven krijgen.

Als we even aannemen dat het aantal keren dat een motief genoemd wordt een graadmeter is voor de werkelijke betekenis van de afzonderlijke motieven, voor zover daar, gezien de vaak dieper gelegen feitelijke motivatie, sprake van kan zijn, dan is in ons land het streven om de kosten van levensonderhoud te drukken het belangrijkste. In Duitsland zijn dan belangrijk 'zekerheid', 'afwisseling', 'economisch gewin', 'goedkoper levensonderhoud' en 'liefhebberij', in Engeland 'speculatie' en 'buitenleven' en in de Verenigde Staten 'goedkoper levensonderhoud', 'economisch gewin' en 'goede omgeving voor de kinderen'.

In alle landen samen zijn het meest genoemd 'goedkoop levensonderhoud' (13 ×), 'zekerheid' (11 ×), 'economisch gewin' (9 ×), 'buitenleven' (8 ×), 'afwisseling' (8 ×) en 'gehechtheid aan werk- en leefwijze' (8 ×). Als we de genoemde motieven per land bekijken naar de onderscheiden motieven-categorieën, dan valt op dat in Nederland de motieven voornamelijk in relatie staan tot de sociaal-economische positie van de betrokkenen, in Duitsland zijn de motieven behalve van sociaal-economisch ook van sociaal-culturele aard, in Engeland daarentegen worden meer persoonlijke belangen en aspiraties genoemd, terwijl

TABEL 9. Overzicht van de in de literatuur aangetroffen motieven voor nevenberoepslandbouw.

	Neder- land	West- Duits- land	Engel- land	Ver- Staten	overige landen	Totaal aantal
<i>Complementair</i>						
1. Tijd over door mechanisatie en rationalisatie		1				1
2. Agrarisch structurele problemen (geen uitbreidingsmogelijkheden e.d.)		2			1	3
3. Aanvulling van het bedrijfsinkomen		1	1		1	3
4. Wil (weer) boer worden	1			2	1	4
<i>Supplementair</i>						
a. Sociaal-cultureel						
5. Zinnvolle besteding van vrije tijd		2		1	2	5
6. Idem, voor ouderen boven 65 jaar		2		2		4
7. Liefhebberij (gehechtheid aan werk- en levenswijze)		3		4	1	8
8. Liefhebberij (hobby)		4	1	1	1	7
9. Zelfstandigheid		1	1	1	1	4
10. Sociaal prestige		3		1		4
11. Integratie in (agrarische) samenleving		2		1	1	4
12. Traditie; heeft grond toch		2		2	1	5
b. Samenhangend met de sociaal-economische positie						
13. Zekerheid	1	6		2	2	11
14. Beter gebruik specifieke bekwaamheden		1		1		2
15. Goedkoper levensonderhoud	3	4		4	2	13
16. Afwisseling (i.v.m. eentonig hoofdberoep)	1	6		1		8
17. Moeilijke aanpassing aan hoofdberoep	1	1				2
c. Persoonlijke belangen en aspiraties						
18. Economisch gewin		4		3	2	9
19. Speculatie (risicospreiding e.d.)			3	2	1	6
20. Buitenleven		2	2	2	2	8
21. Experimenteelclust; avontuur		1	1			2
22. Iets bereiken met eigen inspanning		1	1			2
23. Goede omgeving voor de kinderen				3	1	4
24. Goedkoop wonen				2	1	3
25. Bezit; familiaal erfgoed		2	1	1	2	4
26. Desinvestering is moeilijk		1				1
Totaal	7	52	11	36	23	129

in de Verenigde Staten persoonlijke belangen en aspiraties naast sociaal-culturele motieven relatief veel gewicht krijgen. Aan de cijfers voor Nederland en Engeland in tabel 9 mag echter, gezien het geringe aantal betrokken publicaties, geen al te grote waarde worden toegekend.

De motieven die in de tabel genoemd zijn, zijn zo goed en zo kwaad als dat ging gelicht uit de context van de betreffende publicaties. Het aantal van de betrokken publicaties is te groot om ze afzonderlijk te vermelden, laat staan er op in te gaan. Soms worden motieven zo geformuleerd dat ze niet bij een van de onderscheiden categorieën onder te brengen zijn. LOOMIS (1965) omschrijft de motivering van nevenberoepslandbouw als volgt: 'Motivation for part-time farming, then, is a composite of forces from striving to increase the family income to numerous non-economic values associated with rural life and farming'. Dat de 'non-economic values' numeriek belangrijk zijn bleek al uit de tabel. Hoewel het, zoals gezegd, te ver zou voeren om op de betekenis van de afzonderlijke motieven in te gaan, zal tot slot van dit hoofdstuk over enkele punten nog iets gezegd worden.

Wat betreft de complementaire part-time landbouw kan gesteld worden dat in vele gevallen dit een fase is die voorafgaat aan de supplementaire vorm. Dit is het geval indien men inziet dat men er toch niet in slaagt (weer) volledig boer te worden of indien het niet-agrarische beroep zo goed blijkt te bevallen, dat men de agrarische aspiraties geleidelijk opgeeft. Toch komt het nog wel voor dat men (weer) volledig boer wordt, met name wanneer men er in slaagt het bedrijf te vergroten of wanneer de gezinslasten na het zelfstandig worden van de kinderen, minder zwaar worden.

Wat betreft de motivering van de supplementaire nevenberoepslandbouw kan gesteld worden dat de betekenis van zekerheid en status steeds minder belangrijk wordt. Vanuit Duitsland wordt zelfs gemeld dat men soms aan status kan winnen als men het nevenbedrijf beëindigt. Grondgebruik als hobby lijkt echter juist een steeds grotere betekenis te krijgen, met dien verstande dat het dan meestal 'Heimstätten' of 'residential farms' met betrekkelijk weinig cultuurgrond betreft. Verondersteld mag worden dat deze veranderende motivering ook invloed zal hebben op de aard van de produktie van de nevenbedrijven. Ook de behoefte aan verlaging van de kosten van levensonderhoud lijkt aan betekenis te verliezen als gevolg van de stijgende lonen. Hier staat echter soms een even sterke stijging van de inkomensaspiraties tegenover.

Speculatie (belegging, risicospreiding, verwachtingswaarde) als motief wordt naar verhouding vaak genoemd in de Angelsaksische landen. Niet alleen in Engeland en de Verenigde Staten, maar ook in Australië. Over het geheel lijkt de motivering in deze landen wat meer uit de stedelijke sfeer te komen. Als we tot de 'stedelijke' motieven rekenen hobby, speculatie, buitenleven, experimenteerlust, goedkoop wonen en goed milieu voor de kinderen dan blijkt dat voor Duitsland slechts 13% van de geregistreerde motieven hieronder te vallen en voor Engeland en de Verenigde Staten samen 36%.

6. HUIDIGE EN TOEKOMSTIGE ONTWIKKELINGEN

6.1. IS DE NEVENBEROEPSLANDBOUW VAN BLIJVENDE AARD?

Een punt dat in de meeste beschouwingen over het verschijnsel nevenberoepslandbouw en de ontwikkelingen die hierbij optreden naar voren komt, is de vraag hoe deze ontwikkelingen te zien. Kunnen de ontwikkelingen uitsluitend in verband gebracht worden met de overgangssituatie waarin velen na het verlaten van de landbouw verkeren of hebben we ook te maken met blijvende beroepencombinaties, dus een blijvende verweving van agrarische en niet-agrarische activiteiten? Door de wijze waarop we deze vraag formuleren wordt al gesuggereerd dat er in ieder geval in vele gevallen sprake is van een overgangssituatie. Hiermee is echter nog niet gezegd dat dit de overheersende determinant is.

In het voorgaande hoofdstuk is al uitvoerig ingegaan op de continueringsbehoefte van mensen die in de landbouw zijn opgegroeid. Deze behoefte, in eerste instantie ook ten aanzien van het hoofdberoep, maar in laatste instantie voornamelijk ten aanzien van de levenswijze, grondbezit en -gebruik, het fysieke en het sociale milieu, komt in vele onderzoeken zo duidelijk naar voren, dat men geneigd zou kunnen zijn te veronderstellen dat dit wel moet leiden tot een permanente band van ex-agrariërs met de landbouw dus dat de beroepencombinatie van blijvende aard is, althans voor zover het de eerste generatie betreft. In de praktijk blijkt echter dat vaak 'oplossingen' gevonden worden die aan deze continuïteitsbehoefte, die inderdaad meestal van permanente aard is, tegemoet komt, maar waarbij het nevenbedrijf geleidelijk op de achtergrond raakt. Die oplossingen worden voornamelijk bereikt door het geleidelijk minimaliseren van het grondgebruik enerzijds en het handhaven van woonmilieu, huis en hof anderzijds.

De gegevens die de literatuur biedt met betrekking tot de vraag in hoeverre men aan het grondgebruik vasthoudt, zijn verre van eensluidend. Voor zover het interpretaties van tot dan toe opgetreden ontwikkelingen betreft variëren de conclusies van 'duurzaam', dat wil zeggen de grote meerderheid van de nevenberoepslandbouwers handhaaft het nevenbedrijf, tot 'geleidelijke verkleining of beëindiging' van een groot deel of de meerderheid van de nevenberoepslandbouwers. De conclusies met de laatst genoemde strekking zijn in de meerderheid. Niet zelden wordt er dan echter aan toegevoegd dat dit nog niet hoeft te betekenen dat een agrarisch nevenbedrijf niet haalbaar is. Men wijst dan op de tendens van verkleining tot een bedrijfstype dat wel levensvatbaar is (Freizeitbetriebe e.d.), op het succes waarmee sommige produkten door nevenberoepslandbouwers geproduceerd worden, op de mogelijkheden van nevenberoepslandbouw bij toename van de vrije tijd in de toekomst en op nieuwe ontwikkelingen die de nevenberoepslandbouw nieuw leven zullen kunnen inblazen. Zo vraagt PRIEBE (1955, 178) zich af of we aan het einde van het 'Kleinbauerdorf' staan of dat we wat betreft de nevenberoepslandbouw aan het begin van een nieuwe ont-

wikkeling staan. Hij meent dat er tal van gronden zijn om aan te nemen dat het laatste het geval is.

In West-Duitsland neemt het aantal nevenberoepslandbouwers sinds 1950 duidelijk af. Er zijn echter grote regionale verschillen. Gezien de historische achtergronden (oorlogen, crisis) die met name in Duitsland mede tot de sterke verbreiding van de nevenberoepslandbouw leidden, mag, nu de motivatie van hieruit afneemt, aan de optredende trends op zichzelf niet al te veel betekenis toegekend worden. PRIEBE is van mening dat de economische en zekerheidsmotieven geleidelijk plaats maken voor ideële en recreatieve motieven. In dat geval zal echter niet alleen de motivatie, maar ook de produktie en de bemanning van de bedrijfjes veranderen.

De ontwikkelingen die zich momenteel voordoen zijn zeer moeilijk geheel te analyseren, omdat ze zich grotendeels afspelen op een niveau waarbij nog nauwelijks van bedrijven gesproken kan worden en dat door statistiek en onderzoek meestal buiten beschouwing wordt gelaten. Enkele publicaties geven meer informatie over de wijze waarop de bedrijfsverkleiningen, of in het algemeen de bedrijfsaanpassingen, tot stand komen. Het meest opvallend in verschillende landen is, dat het rundvee meestal het eerst wordt opgegeven. Het combineren van rundveehouderij met een ander hoofdberoep vraagt kennelijk veelal te veel inspanning.

Een ontwikkeling die ook in vele publicaties naar voren komt, en waar we al enkele malen op gewezen hebben, betreft, de veranderende herkomst van de nevenberoepslandbouwers. Vroeger werden nevenbedrijven, vaak complementair ten aanzien van een ander beroep van vader op zoon als zodanig doorgegeven. Deze categorie nevenberoepslandbouwers neemt in de meeste landen echter snel in omvang af en wordt vervangen door ex-boeren en secundair afgevoeld boerenzoons. Dit is ook in Nederland het normale beeld. Deze trend zegt al veel over de aard van de ontwikkelingen wat betreft de duurzaamheid, voor zover het een deel van de part-timers betreft.

Evenals de laatste generaties van de 'vroegere' part-timers het bedrijfje in de meeste gevallen beëindigen bij beëindiging van de beroeps carrière of nog eerder, bij gebrek aan een opvolger, lijkt het waarschijnlijk dat dit ook met betrekking tot de uit de landbouw afkomstige part-timers in vrij sterke mate het geval is of in de toekomst het geval zal zijn. Zelf denkt men er meestal niet over het nevenbedrijf op te geven, maar de jongere generatie voelt meestal niet veel voor opvolging. Waarschijnlijk zal het dus, voor zover het de part-time farming in de huidige vorm betreft, overwegend een zaak zijn van de eerste generatie. Zolang het afvloeiingsproces uit de landbouw doorgaat zal er echter wel steeds een nieuwe eerste generatie komen.

De vraag of we te maken hebben met een duurzame situatie of niet kan dus in het algemeen hoogstens positief beantwoord worden voor zover het de eerste generatie betreft. Als de opvolgende generatie er bij betrokken wordt zal waarschijnlijk de veronderstelling dat we met een overgangssituatie te maken hebben niet onjuist zijn. Opvolgens ontbreken immers meestal of blijken slechts belangstelling te hebben voor de woning c.a.

Overigens zijn waarschijnlijk de conclusies omtrent de duurzaamheid van de beroepencombinatie minder tegenstrijdig dan in het begin van deze paragraaf is gesuggereerd. Als men uitsluitend te maken heeft met ex-boeren dan blijken deze maar zelden bereid het nevenberoep op te geven. De beroepencombinatie lijkt dus van blijvende aard. Wordt de situatie echter op wat langere termijn bekeken en komen er ook nevenberoepslandbouwers die niet direct uit de landbouw afkomstig zijn of er nooit volledig in werkzaam zijn geweest in de onderzoekspopulatie voor, dan zal de situatie waarschijnlijk meestal minder stabiel blijken te zijn. Dit is slechts een zeer oppervlakkige synthese van de verschillende conclusies en visies. We weten nog weinig over hoe stabiel de genoemde situaties zijn, en over de factoren en omstandigheden die de duurzaamheid van de beroepencombinaties kunnen aantasten of juist bevorderen.

6.2. DESAGRARISATIE

Hoewel binnen één generatie de beroepencombinatie meestal vrij stabiel is, dat wil zeggen gedurende (bijna) de gehele beroeps carrière stand houdt, is er toch vaak sprake van een geleidelijke distantiering van de landbouw in de eerste generatie. Omdat deze distantiering dan over het algemeen een geleidelijk karakter heeft kunnen we van een desagrarisatieproces ('Entbäuerlichung') spreken. Hiermee aangevend, dat het verlaten of het zich distantiëren van de landbouw veel meer een proces is dan een enkelvoudig besluit of daad. Als men er al in slaagt zich na een aanvankelijk agrarische carrière volledig op een nieuw hoofdberoep te richten dan gaat dit meestal dus slechts zeer geleidelijk. Die geleidelijkheid wordt, wat het nevenbedrijf betreft, veelal doorbroken door de opvolgende generatie. Verreweg de meeste definitieve beëindigingen zijn het gevolg van het uitblijven van opvolgers.

De meeste conclusies met betrekking tot geleidelijke verkleining van de nevenbedrijven zijn gebaseerd op statistische gegevens of oriënterend onderzoek. Slechts enkele Duitse onderzoeken geven wat meer informatie. WERSCHNITZKY (1965, 35) laat zien dat, regionaal zeer verschillend, de grotere nevenbedrijven veelal verkleind worden tot een hobby-bedrijfje of woning + grote tuin. Ook BRUNDKE (1967) constateerde dat er in veel gevallen sprake is van een geleidelijke verkleining. Van de door hem onderzochte bedrijven verminderde in de periode 1957-1964 het percentage Nebenerwerbsbetriebe van 75 tot 25. De meerderheid van deze bedrijven was Freizeitbetrieb geworden. Het blijkt dus dat er in ieder geval in bedrijfstechnische zin vaak sprake is van een min of meer geleidelijke desagrarisatie. De onderzoeken laten geen evaluatie toe van de relatieve betekenis van deze geleidelijke verkleiningen ten opzichte van de meer schoksgewijze verkleiningen bij beroepsverandering en generatiewisseling.

Uit enkele onderzoeken blijkt dat 60 à 70% van de beëindigingen een gevolg zijn van ouderdom, ziekte, overlijden e.d., bij afwezigheid van een opvolger. De belangstelling van de jongere generatie voor een agrarisch nevenberoep blijkt, zoals al eerder betoogd, doorgaans zeer gering te zijn. Van de geraad-

pleegde auteurs is er slechts één die tot duidelijk andere bevindingen komt, namelijk HARVEY (1966) in Engeland. HARVEY komt in een agrarisch gebied waar 10 jaar eerder een industrie gevestigd werd tot de bevinding, dat 2/3 van de zoons van boeren, die dankzij de industrie hun inkomen hebben kunnen verhogen, van plan waren het ouderlijke bedrijf voort te zetten. Dit zouden ze, aldus HARVEY, zonder de fabriek zeker niet gedaan hebben.

In West-Duitsland doet in de meeste gebieden, na een lange periode van zeer sterke vervlechting van de landbouw met andere bestaansbronnen, de desagrarisatie de laatste jaren duidelijk zijn invloed gelden. Als een zeer belangrijk symptoom hiervan kan gezien worden de, vooral in het zuiden van West-Duitsland optredende, sociale braak. Nu geleidelijk de niet-agrarische bestaansbronnen voldoende bestaansbasis bieden en ook de sociale status door grondgebruik of grondbezit nog nauwelijks opgevijseld wordt, wordt veel cultuurgrond ongebruikt gelaten. Het betreft echter meestal ongunstig gelegen en weinig vruchtbare gronden (2.6.).

Het geleidelijke karakter van de desagrarisatie enerzijds en de anderzijds toch vaak te onderkennen discontinue kenmerken ervan (in bedrijfstechnisch opzicht) hebben enkele auteurs er toe gebracht om in het desagrarisatieproces verschillende fasen te onderscheiden.

Uit het onderzoek van WERSCHNITZKY (1965) bleek o.a. dat kleine boeren na beroepsverandering aanvankelijk een zo groot mogelijk deel van het bedrijf voortzetten. Voor zover men het bedrijf niet direkt volledig beëindigt kan men hier spreken van de eerste desagrarisatiefase. De nevenbedrijven zijn in deze fase vrij groot en komen sterk overeen met het gewone kleine bedrijf. In vele gevallen komt men er na verloop van tijd toe een gedeelte van het bedrijf, vaak een onderdeel ervan, af te stoten. Men komt in een volgende desagrarisatiefase. Het bedrijf is veranderd in grootte en/of qua structuur. Hierna kunnen nog meer fasen optreden al naar gelang de nevenberoepslandbouwer zijn bedrijf nog verder ontmantelt. De wijze en snelheid van deze afbraak is echter van vele factoren afhankelijk, zeker niet alleen van desagrariserende krachten. In werkelijkheid zullen dan ook, zo lang we naar de individuele ondernemer kijken, geen duidelijk af te bakenen desagrarisatiefasen te onderscheiden zijn.

Bedrijfsverkleining kan zich meestal niet, zoals dat met betrekking tot desagrarisatie in sociaal-culturele of mentale zin wel het geval is, in een continu verloopend proces voltrekken. De bedrijfstechnische desagrarisatie verloopt meestal min of meer schoksgewijs en individueel op zeer uiteenlopende wijze en in verschillend tempo. Er ontstaan nevenbedrijven van verschillende grootte en type.

Als er al duidelijke grenzen te onderscheiden zijn tussen bijvoorbeeld Neben-erwerbsbetriebe, Freizeitbetriebe en Heimstätten en deze zijn in verband te brengen met een desagrarisatieproces, dan is een dergelijke fasering veeleer te danken aan bedrijfstechnische factoren dan aan factoren die op de betrokkenen zelf betrekking hebben. Met betrekking tot het individu hebben we in feite ten aanzien van de desagrarisatie in ruime zin, dus desagrarisatie van het 'agrarische systeem' (5.3) – toch waarschijnlijk te maken met een continu proces. Dit

proces kan zich binnen één generatie voltrekken, maar kan zich ook over meerdere generaties uitstrekken. Als men nu toch tot fase-indelingen komt gaat men dus min of meer willekeurig te werk en loopt men de kans dat de onderscheiden fasen of niet relevant zijn of dit slechts in bedrijfstechnische zin zijn.

Meer makro-structureel gezien is er waarschijnlijk eerder aanleiding te spreken van desagrarisatiefasen. Als zich bijvoorbeeld in een volledig agrarisch gebied een industrie vestigt, dan zal een groot aantal boeren vanaf of kort na het moment van de industrievestiging overgaan naar de industrie, maar het bedrijf geheel of gedeeltelijk aanhouden. Dit is te zien als de eerste desagrarisatiefasen in structurele zin.

Doordat enerzijds vele van de nevenbedrijven van de eerste beroepsveranderaars geleidelijk aangepast worden aan het hoofdberoep en anderzijds er weer nieuwe nevenberoepslandbouwers bijkomen, of doordat na verloop van een generatie een gedeelte van de nevenbedrijven wordt beëindigd of gereduceerd kunnen er later nieuwe desagrarisatiefasen onderkend worden. Ook hier echter zullen de grenzen tussen de verschillende fasen over het algemeen vloeiend zijn. Door op deze wijze desagrarisatiefasen te onderscheiden zal het vaak mogelijk zijn uiteenlopende ontwikkelingen in overigens vergelijkbare gebieden te verklaren.

Slechts enkele auteurs onderscheiden expliciet desagrarisatiefasen. Toch kan het omwille van het inzichtelijk maken van de ontwikkelingen zeer zinvol zijn een dergelijke fase-indeling toe te passen. Met name kan het de rol die de nevenberoepslandbouw speelt in het geheel van de structurele ontwikkelingen doorzichtiger maken. Het is opvallend dat de meeste publikaties waar in expliciet meerdere desagrarisatiefasen onderscheiden worden, van Nederlandse herkomst zijn.

TACKE en BOSMA (1963) schreven een rapport over de agrarische implicaties van de industrialisatie in enkele porspronkelijk overwegend agrarische (West-duitse en Nederlandse) gemeenten. De verschillen wat betreft de positie van de nevenberoepslandbouw waren zodanig dat deze in verband gebracht konden worden met het tijdstip van industrievestiging. De ontwikkelingen (tot 1955) lieten voor Etten-Leur (vroeg geïndustrialiseerd) sinds 1930 een teruggang van het aantal nevenberoepslandbouwers zien. In Haaksbergen en Delden (industrialisatie wat later) was er een toename tot 1947, terwijl er in het nieuwe industriegebied Rucphen een nog steeds voortdurende toename van het aantal nevenberoepslandbouwers geconstateerd werd.

In een onderzoek in Zuid Limburg komt SCHUMACHER (z.j.) tot soortgelijke bevindingen als TACKE en BOSMA. Hij meent dat er in de oostelijke Mijnstreek met betrekking tot de positie van de landbouwende bevolking in de sociaal-economische structuur drie fasen te onderscheiden zijn. Deze fasen noemt hij respectievelijk *beginfase*, *overgangsfase* en *eindfase*. De nevenberoepslandbouwer en zijn bedrijf worden in deze opeenvolgende fasen als volgt getypeerd:

Beginfase:

- de structuur van het nevenbedrijf is vrijwel identiek aan die van het gewone landbouwbedrijf;

- de nevenberoepslandbouwers hebben voornamelijk dorpsgebonden beroepen en nog maar zelden een 'nieuw' beroep (mijnwerker);
- beëindiging van de nevenbedrijven slechts bij generatiewisseling; (nog herkenbaar in Posterholt en St. Odiliënberg).

Overgangsfasen:

- de nevenbedrijven zijn veel kleiner dan de gewone bedrijven
- er zijn naar verhouding veel renteniers onder de nevenberoepslandbouwers
- er zijn naar verhouding veel mijnwerkers onder de nevenberoepslandbouwers; (nog herkenbaar in Urmond en Stein).

Eindfasen:

- het aantal nevenberoepslandbouwers is gering;
- er zijn vrijwel geen mijnwerkers onder de nevenberoepslandbouwers;
- de nog aanwezige nevenberoepslandbouwers hebben meestal landbouwverwante beroepen; (herkenbaar in Kerkrade en Schaesberg).

Hoewel het zeer de vraag is of de 'eindfasen' in werkelijkheid deze naam verdienen, is er, blijkens de door SCHUMACHER gepresenteerde gegevens, voldoende aanleiding om fasen als door hem genoemd te onderscheiden. Het onderscheid is echter in werkelijkheid minder duidelijk dan door de bovenvermelde kenmerken gesuggereerd. SCHUMACHER is er in ieder geval in geslaagd, dankzij de vestiging van de mijnbouw als een geheel nieuwe bestaansbron die geleidelijk over een groter gebied, ook vanuit de landbouw, arbeidskrachten aantrok, het bestaan van desagrarisatiefasen in structurele zin aan te tonen. Waarschijnlijk treedt een dergelijk proces vrijwel steeds op, maar is ten gevolge van over en door elkaar schuivende ontwikkelingen doorgaans moeilijk als zodanig te onderkennen.

Een andere Nederlander die tot de conclusie komt dat we ten aanzien van de ontwikkelingen in de nevenberoepslandbouw fasen kunnen onderscheiden is TER HAAR (1961). Hij plaatst de ontwikkeling van de nevenberoepslandbouw in een onderzoek in Amt Kempfeld in West-Duitsland, tegen de achtergrond van de sociale en economische ontwikkelingen in historische zin. Hierin onderscheidt hij de volgende fasen:

1. agrarische fase;
2. ambachtelijke - vroeg industriële fase;
3. modern-industriële fase.

In deze fasen neemt de nevenberoepslandbouw telkens een andere positie in. We hebben hier te maken met de desagrarisatie van de sociaal-economische structuur in historisch perspectief. De desagrarisatiefasen van SCHUMACHER zijn te zien als uitvloeisels, in verschillende stadia, van de continueringsbehoeften van de uit de landbouw afvloeiende bevolking in de derde fase van TER HAAR.

Behalve het onderscheid in makro-structurele fasen in historische zin (TER HAAR) en mikro-structurele fasen in contemporaine zin (SCHUMACHER) is het ook mogelijk fasen te onderscheiden met betrekking tot het bedrijfstype. Het is begrijpelijk dat de verschijningsvorm van de nevenberoepslandbouw in de tot nu toe onderscheiden structurele fasen verandert, in samenhang met de sociaal-

economische en sociaal-culturele veranderingen. Zo ziet men de in West-Duitsland onderscheiden bedrijfstypen Nebenerwerbsbetrieb, Freizeitbetreib en ländliche Heimstätte soms ook als verschillende fasen, waarin een traditioneel klein landbouwbedrijf successievelijk komt te verkeren als het, in samenhang met de veranderende social-economische positie van de bezitter, aan desagrariërende krachten wordt blootgesteld.

Een fase-indeling met betrekking tot bedrijfstypen is ook te baseren op de veranderende motivatie, die natuurlijk niet geheel van het voorgaande losgezien kan worden. Zo komt VERMOOTEN (1953) met betrekking tot de volkstuin tot een type indeling die in verband gebracht kan worden met de sociaal-economische structuur en het welvaartspeil van bepaalde bevolkingsgroepen hierin. VERMOOTEN onderscheidt de volgende volkstuintypen:

1. de weldadigheidstuin;
2. de nuttigheidstuin;
3. de genoegentuin.

Hoewel het hier grondgebruik van stedelijke bevolkingsgroepen betreft zijn de parallellen met de nevenberoepslandbouwers duidelijk aanwezig. Type 1 komt in de geïndustrialiseerde landen waarschijnlijk niet meer voor. Zij dateert uit de eerste fasen van de industriële revolutie toen grote bevolkingsgroepen dreigden te verpauperen en hen door 'weldoeners' stukjes grond beschikbaar werden gesteld teneinde de ergste nood te lenigen. Hoewel de typen 2 en 3 nu naast elkaar voorkomen lijkt het er op dat type 3 de toekomst heeft. De drie typen volgen elkaar dus min of meer in de tijd op en zijn daarom ook als fasen te beschouwen.

Het nut van het onderscheiden van fasen in het desagrarisatieproces is vooral gelegen in het onderkennen van het historische aspect van de verschijnselen waar we nu mee geconfronteerd worden. Het zal soms ook mogelijk zijn uiteenlopende ontwikkelingen op deze wijze te verklaren. Sommige ontwikkelingen met betrekking tot de nevenberoepslandbouw in een bepaald gebied of land kunnen wellicht worden ontmaskerd of in verband worden gebracht met bepaalde fasen in het desagrarisatieproces. Ontwikkelingen die nu bijvoorbeeld in het zuiden van de Verenigde Staten optreden zullen herkend kunnen worden als overeenkomend met die in het verleden aan de noord-oostkust opgetreden zijn.

De extreem lijkende ontwikkelingen in Japan die sommige auteurs er al toe verleid hebben de Japanse situatie te zien als een (aantrekkelijk) alternatief voor de westerse levenswijze (WILKINSON, 1961) of als een bewijs dat de traditionele Japanse cultuur zich kan handhaven naast de moderne westerse, zal bij nader onderzoek wellicht te herkennen zijn als een modificatie van de 1e en de 2e fase van SCHUMACHER in een sociaal-economische structuur, waarin de 2e en 3e fase van TER HAAR nog naast elkaar bestaan. Niet alleen de visie van WILKINSON zou in dat geval als onjuist gekwalificeerd moeten worden, maar ook die van GUSFIELD (1967) zou dan niet geheel consistent blijken te zijn. GUSFIELD komt namelijk mede op grond van bevindingen in Japan, waar moderne en traditio-

nele levensvormen coëxisteren, tot de conclusie dat traditionaliteit en moderniteit ten onrechte als polariteiten worden beschouwd. Hoewel hieromtrent slechts weinig gegevens beschikbaar zijn lijkt het er toch wel op, dat meer recente ontwikkelingen in Japan – snelle afvloeiing uit de landbouw, meer en meer prijsgeven van oude levensvormen – een bevestiging van de polarisatietheorie¹ inhouden, althans geen ondersteuning zijn van de visie van GUSFIELD. Het naast elkaar voorkomen van moderne en traditionele levensvormen zal waarschijnlijk ook in Japan geheel of grotendeels verklaard kunnen worden uit de continueringsbehoefte, in dit geval ten aanzien van de traditionele levenswijze, die (grotendeels) slechts van tijdelijke aard zal zijn.

6.3. DESAGRARISATIE EN MODERNE LEVENSWIJZE

Ten aanzien van de ontwikkelingen met betrekking tot de nevenberoepslandbouw is tot nu toe gebleken dat er weliswaar, voor zo ver het de eerste generatie betreft, sprake is van een zekere duurzaamheid van de beroepencombinatie, maar dat er ook aanwijzingen voor zijn dat de individuele nevenberoepslandbouwer zich in vele gevallen geleidelijk van de (beroepsmatige) landbouw distantieert. Hiermee is nog weinig gezegd over de ontwikkelingen die we in de nabije toekomst kunnen verwachten. Ook al zouden we kunnen aantonen dat de desagrarisatie zoals we die nu waarnemen een universeel en onomkeerbaar proces is, dan blijven er nog tal van vragen onbeantwoord. Zal bijvoorbeeld aan de desagrarisatie zoals deze in de Mijnstreek geconstateerd is een meer algemene geldigheid toegeschreven kunnen worden of zal het proces meestal anders, sneller of trager verlopen of zullen de omstandigheden en behoeften (vrije tijd, herwaardering buitenleven e.d.) zich zodanig wijzigen dat met geheel andere ontwikkelingen rekening gehouden moet worden?

Alvorens in de volgende paragrafen op mogelijke toekomstige ontwikkelingen nader in te gaan, zal eerst stil gestaan worden bij factoren die in verband met de laatste van de zo juist geformuleerde vragen van belang kunnen zijn. In dit verband is het noodzakelijk over meer informatie te beschikken omtrent de motivatie van de nevenberoepslandbouwers, omtrent de invloed van de levenswijze op de nevenberoepslandbouw, omtrent de vrijetijdsaspiraties en de betekenis van de 'nieuwe situatie' (1.2). Relevante informatie omtrent deze aspecten is slechts in geringe mate beschikbaar. We zullen ons daarom moeten beperken tot enkele trends.

Er is enige reden om te veronderstellen dat de nevenberoepslandbouw, of aspiraties daartoe, en derhalve de desagrarisatie, in de westerse landen vandaag aan andere invloeden onderhevig zijn dan die in het verleden leidden tot de gesignaleerde desagrarisatie. Deze 'andere' invloeden spruiten voort uit de geleidelijk ook door de plattelandsbevolking meer aanvaarde moderne levenswijze.

¹ In die zin dat de werkelijkheid meer benaderd wordt door een continuüm dan door een polariteit

Arbeid en vrije tijd krijgen hierdoor een andere waardering. Het lijkt voor de hand liggend dat nevenberoepslandbouwers die via hun hoofdberoep doorgaans intensief in contact komen met de moderne leef- en denkwijze, zich deze sneller eigen maken dan de gewone boeren. Dit wordt dan ook vaak verondersteld. De Nevenberoepslandbouwers worden dan verondersteld 'ergens' tussen stedeling en boer in te staan (men spreekt wel van 'culturele hybride'). Zij zouden in vergelijking met de gewone boer meer contractuele, onpersoonlijke en rationele sociale relaties hebben. Dit zou dan uiteindelijk leiden tot een geringere integratie in de lokale samenleving. Deze ten dele op onderzoek gebaseerde veronderstelling blijkt echter niet steeds bevestigd te worden. De enige categorie nevenberoepslandbouwers die enigszins aan het beeld beantwoordt is waarschijnlijk die van de hobby-farmers, die van meer stedelijke origine zijn.

Niettemin is er waarschijnlijk wel sprake van een geleidelijke ontwikkeling in de richting van onpersoonlijker, meer contractuele relaties, maar deze hangt dan waarschijnlijk vooral samen met ontwikkelingen die voor de gehele samenleving dus ook voor de agrarische bevolking, gelden. Het is wel mogelijk dat de nevenberoepslandbouwers hierbij ten aanzien van de agrarische bevolking een katalyserende functie vervullen.

Met de fysieke en sociale ontsluiting van het platteland komen de traditionele levenswijze en de agrarische aspiraties dus steeds meer onder druk van stedelijke invloeden. Ook als de moderne levenswijze op zichzelf niet geheel wordt aanvaard dan zullen toch bepaalde levensterreinen, tengevolge van informatie en referentieprocessen, fundamentele veranderingen kunnen ondergaan. Dit kan zowel leiden tot hogere inkomensaspiraties als tot het anders gaan waarderen van het agrarische (neven)beroep. Het agrarische beroep is in de ogen van de stedeling immers behept met tal van inconvenienten en is voor hem, in de huidige vorm, dan ook weinig aantrekkelijk.

Een van de belangrijkste 'nieuwe' waarden is die van de vrije tijd. De boer van nu, vooral de jongere, zal meestal meer vrijetijdsbehoefte hebben dan die van een 10-tal jaren geleden en deze behoefte zal waarschijnlijk nog toenemen. Het ziet er naar uit dat hier een van de belangrijkste knelpunten komt te liggen voor de gewone boer. De boer die van beroep verandert wordt echter meestal plotseling geconfronteerd met meer vrijetijd dan hij meent nuttig en/of plezierig te kunnen besteden. Hij heeft elke dag een paar uur 'over', heeft een vrije zaterdag en bovendien krijgt hij nog enkele weken vakantie, die hij niet gewoon is op 'moderne' wijze te besteden. Zo veel vrije tijd heeft hij nog nooit gehad en hij zou er ook meestal geen raad mee weten als die tijd niet besteed zou kunnen worden aan een gedeeltelijke voortzetting van zijn landbouwbedrijf. Echte vakantieaspiraties hebben de meeste boeren en ex-boeren, vooral de ouderen, nog meestal niet. De vakantiedagen worden dan ook veelal opgenomen in de tijd dat het nevenbedrijf de meeste arbeid vraagt.

Hoeveel tijd men nodig heeft voor een nevenbedrijf hangt natuurlijk af van de grootte en de aard ervan. Hoeveel tijd men beschikbaar heeft hangt van veel meer factoren af. De aard van het hoofdberoep, reisduur, leeftijd, gezinsgrootte en gezinsfase zijn alle van betekenis, echter ook de levenswijze. Vooral voor de

hoeveelheid tijd die de vrouw kan of wel vrij maken voor het nevenbedrijf lijkt de levenswijze van betekenis. (Hierbij is vooral te denken aan de opvoedingswijze van de kinderen en aan de wooncultuur (4.3)). Uit verschillende onderzoeken blijkt dat de vrouw in toenemende mate bezwaren heeft tegen haar traditionele taak op het landbouwbedrijf, dat in de nevenberoepssituatie vaak nog verzaamd wordt. Haar bezwaren hangen samen met de veranderende levenswijze (wooncultuur), de veranderende opvoeding van de kinderen (o.a. langere opleiding) en ook met de welstand en levenswijze van de vroeger laag in aanzien staande niet-agrarische dorpsbevolking, waarmee men zich veelal vergelijkt. Wat dit laatste betreft wijst HARTICK (1962) er op dat vrouwen van nevenberoepslandbouwers het moeilijk kunnen accepteren dat de vrouwen van 'gewone' arbeiders in het dorp een 'luke' en 'vrij' leven leiden, terwijl zij zelf, ondanks hun (tot voor kort) meestal hogere maatschappelijk aanzien, naast de lasten van het gezin ook nog die van het bedrijf grotendeels moeten dragen.

Deze veranderende houding ten aanzien van de arbeid op het nevenbedrijf zal zeker niet beperkt blijven tot de echtgenote en de kinderen. Ook de man vindt het steeds meer bezwaarlijk, hoewel waarschijnlijk in mindere mate dan de vrouw, om een groot deel van zijn vrije tijd aan een nevenbedrijf te besteden. Toen een aantal jaren geleden de 5-daagse werkweek werd ingevoerd leidde dit dan ook niet tot een merkbare uitbreiding van de nevenberoepslandbouw. Integendeel, blijkens het onderzoek van HARTICK (1962, 86) in West-Duitsland zijn de ontwikkelingen, i.c. geleidelijke verkleining, gewoon doorgegaan. Ook in België is een dergelijke ontwikkeling geconstateerd. HOYOIS en EVERAET (1967) hebben berekend dat het aantal arbeidsuren per nevenbedrijf in 1959 nog maar 79% was van dat in 1950.

Tot nu toe is vooral gewezen op de betekenis van factoren die conflicteren met het gewone nevenbedrijf of dit naar alle waarschijnlijkheid in de toekomst zullen gaan doen. Tot deze factoren zijn te rekenen vrijetijdsaspiraties, levenswijze, wooncultuur, opvoeding van de kinderen, aard van het hoofdberoep e.d. Er zijn echter ook factoren die de nevenberoepslandbouw als het ware van binnenuit bedreigen, factoren namelijk die de motivatie tot het aanhouden van het nevenbedrijf direkt ondermijnen of dit kunnen gaan doen. Afgezien van de afnemende economische motivatie spelen hier, ten dele al eerder genoemde, factoren als de normerende invloed van het milieu ten aanzien van het grondgebruik, de afnemende betekenis van grondgebruik als statussymbool, de verkleining van de gezinnen, een geleidelijke gewinning aan andere beroepen en de integratie in het werkmilieu een rol. Er is hier echter in hoofdzaak slechts sprake van een conflicterende situatie ten aanzien van de traditionele motivatie (continueringsbehoefte, extra inkomsten, bezigheid, traditie e.d.). Deze zich wijzigende omstandigheden kunnen ook heel goed leiden tot een nieuwe motivatie en bijgevolg tot een nieuw bedrijfstype, dat dan door 'nieuwe' mensen zal bemand worden.

Het laat zich dus aanzien dat de veranderende levenswijze in de toekomst vergaande konsekwenties zal hebben voor het agrarische nevenberoep. Zo de mo-

derne levenswijze de desagrarisatie al niet zal bevorderen, zal deze toch zeker invloed hebben op de wijze waarop het agrarische nevenberoep beoefend wordt.

6.4. WAAROM NEVENBEROEPSLANDBOUW GEEN TOEKOMST HEEFT

Er zijn, zoals in het voorgaande al gesteld, tal van factoren en omstandigheden aan te wijzen die de veronderstelling lijken te wettigen dat de nevenberoepslandbouw, zoals we die nu kennen op wat langere termijn, geen, althans geen grote, toekomst heeft. KÖTTER (1967, 125) vat de z.i. belangrijkste van deze factoren samen in een 5-tal punten:

1. de arbeider wordt een specialist in zijn beroep. Het beroep vraagt zijn volledige inzet en laat zich moeilijk combineren met andere beroepsactiviteiten (professionalisering);
2. door hogere lonen is men voor de normale levensbehoeften niet meer op extra inkomsten aangewezen;
3. er is geen prestigeverschil meer tussen boer en arbeider;
4. de grond verliest zijn betekenis als zekerheidsfactor;
5. de behoefte aan vrije tijd wordt steeds groter, met name bij vrouw en kinderen.

Van deze punten behoeft alleen het eerste nog enige toelichting. Dit te meer daar aan hetzelfde punt, i.c. de professionalisering in onze samenleving, ook een vaak een tegengesteld effect toegeschreven wordt. Dit effect zou dan gelegen zijn in de compensatie behoefte (Ausgleich) die bij vergaande specialisering in het hoofdberoep zou optreden.

De Zweedse econoom HOLMSTROM meent dat, in de economisch hoogontwikkelde landen, economisch gezien 'each agricultural unit which does not have full competitive ability as a full-time farm seems to be doomed to failure'¹. Hij houdt echter rekening met de mogelijkheid dat de 'gezinseconomie' wel een agrarisch nevenberoep toelaat. Hij acht dus nevenbedrijven slechts economisch niet levensvatbaar. Dit standpunt wordt niet door iedereen gedeeld, met name niet door Engelse auteurs die in hun eigen land vele nevenbedrijven commercieel succesvol zien opereren.

Welke invloed van de professionalisering uiteindelijk zal zijn is nog niet met zekerheid te voorspellen, het lijkt echter wel waarschijnlijk dat die invloed groot zal zijn. Dit lijkt te meer waarschijnlijk als we ons realiseren wat professionalisering inhoudt of in de meeste gevallen zal inhouden. De Duitser DAHEIM (1968) stelt dat de 'beroepsbekleder' er uiteindelijk op gericht is een zo groot mogelijke overeenkomst tot stand te brengen tussen zijn oriëntaties en de verwachtingen die aan hem worden gesteld. In overeenstemming hiermee is bijvoorbeeld de ervaring dat de ex-boer, ondanks vaak anders beleden aspiraties, geleidelijk het zwaartepunt van zijn beroepencombinatie meer naar het hoofdberoep verlegt.

DAHEIM definieert het professionaliseringsproces als 'een toenemen van de

¹ In een repliek op Krasovic (1966, 270).

voor de vervulling van een beroepspositie vereiste theoretische en gesystematiseerde kennis'. Dit zal in het algemeen inhouden dat een kleiner of groter deel van de niet-arbeidstijd aangewend zal moeten worden om de vereiste kennis te verwerven. Het blijft natuurlijk mogelijk dat een groot deel van de beroepsbevolking zich aan deze ontwikkeling onttrekt. Niettemin lijken, mede gelet op de toenemende vrijetijdsaspiraties e.d., er ten aanzien van een agrarisch nevenberoep zoveel onverenigbaarheden aanwezig te zijn, dat ook voor deze categorie de aanvaardbaarheid van een combinatie van meerdere bestaansbronnen af zal nemen. Hier komt bij dat de bevolkingsgroepen waartoe de nevenberoepslandbouwers en verreweg de meeste gevallen behoren of waaruit zij gerecruuteerd worden, namelijk de 'ländliche Arbeiterschaft' en de agrarische bevolkingsgroep, snel in omvang afnemen.

Er zijn duidelijke aanwijzingen dat een dergelijke ontmenging van beroepsactiviteiten (professionalisering) al optreedt. Gewezen is al op de desagrarisatie, die o.a. resulteert in kleine vrijetijdsbedrijfjes en Heimstätten. In het oosten van de Verenigde Staten blijken de bedrijfstakken die relatief veel kennis en zorg vragen (met name rundvee) het eerst opgegeven te worden. De 'amateurs' laten het als echte producenten geleidelijk afweten. De meer commercieel werkende nevenberoepslandbouwers houden het best stand (GOTTMANN 1961, 301).

Een ander gevolg van de professionalisering, die ook in de landbouw optreedt, is dat de boeren die zich in relatief sterke mate gespecialiseerd hebben, en de landbouw dus relatief sterk professioneel hebben bedreven, na beroepsverandering minder geneigd zullen zijn tot nevenberoepslandbouw over te gaan dan de kleine boeren met een gemengd bedrijf. Hiervoor zijn verschillende aanwijzingen. Aangezien in de toekomst steeds grotere en meer gespecialiseerde bedrijven bij beroepsverandering betrokken zullen zijn, mag verwacht worden dat ook hierdoor in de toekomst een minder groot percentage van deze bedrijven geheel of gedeeltelijk als nevenbedrijf voortgezet zal worden dan tot nu toe het geval is geweest, tenzij dit gebeurt op de wijze als in Engeland en de Verenigde Staten voorkomt (commercieel opgezet).

Naast de vele factoren die in negatieve of positieve zin kunnen inwerken op de nevenberoepslandbouw kan ook het beleid van overheid of landbouworganisaties e.d. van betekenis zijn. Met name in landen en gebieden waar deze vorm van landbouwbeoefening van veel betekenis is kunnen de ontwikkelingen ten dele afhankelijk zijn van het gevoerde beleid.

Het lijkt er nu op dat de ontwikkelingen in de toekomst slechts omgebogen zullen kunnen worden door een vergaande verkorting van de arbeidstijd. Op wat langere termijn is dit wellicht een reële mogelijkheid. Op korte termijn zal geen zeer grote arbeidstijdverkortings verwacht kunnen worden. Gesteld dat er toch een aanzienlijke verkorting van de arbeidstijd zal optreden dan is het nog de vraag of dit veel invloed zal hebben op de nevenberoepslandbouw. HARTICK (1962, 37) die, zoals eerder is vermeld, geconstateerd heeft dat de invoering van de 5-daagse werkweek geen merkbare invloed heeft gehad op de nevenberoepslandbouw, veronderstelt dat ook een verdergaande vermindering van het aantal werkuren geen nevenberoepslandbouw bevorderend effect zal hebben. Hij ba-

seert deze verwachting op soortgelijke overwegingen als waarmee KÖTTER (1967) zijn verwachting dat de huidige trend zich zal voortzetten beargumenteert. De vraag of een zeer sterke verkorting van de arbeidstijd de nevenberoepslandbouw zal bevorderen of niet wordt dan ook door HARTICK hiermee in feite niet beantwoord.

Het in deze paragraaf opgesomde lijkt weinig ruimte te laten voor een andere conclusie dan die waartoe KOLT (1969) komt bij het afwegen van de factoren die voor en tegen de 'geloofwaardigheid' van landbouw als nevenberoep in de toekomst pleiten. Hij meent namelijk aan de factoren die 'tegen' pleiten een groter gewicht te moeten toekennen dan aan de 'voor'-factoren. Op dezelfde wijze komt o.a. ook KRASOVIC (1966, 263) tot de conclusie dat we te maken hebben met een overgangssituatie van slechts tijdelijke aard. CONSTANDSE (1967) komt tot dezelfde conclusie. Hij is de overtuiging toegedaan dat de part-time farmer zoals wij die nu kennen niet in de toekomstige welvaartsstaat past. Dit lijkt allemaal erg aannemelijk, maar hoe tijdelijk is deze overgangssituatie en zijn er onder de factoren die voor nevenberoepslandbouw pleiten, wellicht enkele die de balans lange tijd in evenwicht zullen kunnen houden of misschien bij veranderende omstandigheden zelfs naar de andere kant kunnen doen uitslaan?

6.5. WAAROM NEVENBEROEPSLANDBOUW WEL TOEKOMST HEEFT

In 1955 al stelde KÖTTER in een 'paper' dat de ontwikkelingen in de landbouw tenderden naar een zodanig differentiatie (elders ook 'polarisatie' genoemd) dat deze onomkeerbaar zouden resulteren in ländliche Heimstätten aan de ene kant en full-time bedrijven aan de andere kant. WEIPPERT en PRIEBE opponeerden hier tegen. (KÖTTER, 1955). Zij stelden dat het nog niet zo zeker is, dat een dergelijke differentiatie zich zal voltrekken, omdat nevenberoepslandbouw in de toekomst, die gekenmerkt zal worden door hoge geestelijke inspanning enerzijds en veel vrije tijd anderzijds, een belangrijke functie kan hebben. PRIEBE voegde daaraan toe dat dit vooral voor de Duitsers zal gelden, want 'Wir lieben das Leben mehr als wir uns betätigen können. Und so, glaube ich, gerade für uns könnte die Landbewirtschaftung als hobby für die Zukunft eine ausserordentliche Bedeutung haben'. De economische motieven zullen weliswaar minder sterk worden, maar de ideële motieven zullen meer betekenis krijgen voegde PRIEBE hier nog aan toe.

De discussie over de ontwikkelingen en de functies van de nevenberoepslandbouw duurt nog steeds voort. Er zijn echter ontwikkelingen gaande die de problematiek de laatste jaren een andere betekenis gegeven hebben. Toen KÖTTER zijn stelling poneerde behoorden verreweg de meeste nevenberoepslandbouwers nog tot de categorie die we eerder de 'traditionele' nevenberoepslandbouwers genoemd hebben. Sindsdien is er echter een sterke toevloed van secundair afgevoelde, soms tevens opvolgende, boerenzoons en van beroep veranderde kleine boeren tot de categorie nevenberoepslandbouwers opgetreden. De vermindering

van het aantal traditionele nevenberoepslandbouwers, veelal door verkleining tot ländliche Heimstätte, is echter onverminderd doorgegaan. De samenstelling en de herkomst van de categorie nevenberoepslandbouwers is door deze ontwikkelingen sterk veranderd. Ze heeft nu meer dan vroeger het karakter van een overgangscategorie. Het door KÖTTER (1955) genoemde – en door WERSCHNITZKY (1965) aangetoonde polarisatieproces is door de genoemde ontwikkelingen vertraagd en zal nog wel lange tijd vertraagd worden omdat nog talrijke kleine boeren of hun zoons de tussenoplossing van nevenberoepslandbouwer zullen kiezen. Onder polarisatie wordt hier verstaan een ontwikkeling met betrekking tot de bedrijfsgroottestructuur, waarbij de grootste (full-time) bedrijven en de kleinste (part-time) bedrijven zich qua aantal het best handhaven en de tussenliggende grootteklassen in omvang steeds kleiner worden.

Is hiermee de toekomst van de nevenberoepslandbouw getypeerd? Is dat het enige dat gesteld kan worden tegenover de in de voorgaande paragraaf opgesomde punten die pleiten tegen een 'toekomst' van de nevenberoepslandbouw? Gesteld dat de meerderheid van de nu aanwezige en de toekomstige ex-boeren en secundair afgevoelde boerenzoons het grootste deel van hun nog resterende beroeps carrière nevenberoepslandbouwer zullen blijven dan betekent dit al heel wat, maar er is meer. Er zijn, althans volgens sommige auteurs, nieuwe ontwikkelingen gaande.

We willen eerst nog in het kort wat dieper ingaan op de huidige ontwikkelingen die in de meeste gebieden en landen, de nevenberoepslandbouw voorlopig nog een factor van betekenis zullen doen blijven. Verschillende auteurs komen tot de conclusie dat de nevenberoepslandbouw toekomst heeft, omdat nog zeer grote aantallen kleine boeren en hun zoons de mogelijkheid van een tussenoplossing zullen aangrijpen om hun landbouwer zijn zo veel mogelijk te continueren. Auteurs in meerdere landen stellen in uiteenlopende termen dat de nevenberoepslandbouw een belangrijke functie in de structurele ontwikkeling van de landbouw kan en zal hebben en vooralsnog van grote, en soms nog toenemende, betekenis zal zijn.

SCHMITT (1969) kwam bijvoorbeeld recentelijk voor Duitsland tot de conclusie, dat we te maken hebben met een permanent nevenverschijnsel van de ontwikkelingen in de landbouw. BRUNDKE (1968) stelt hetzelfde voor zover het de relatief arme agrarische gebieden met weinig alternatieve werkgelegenheid betreft.

In Engeland wijst men nog wat nadrukkelijker op de toekomstkansen van de nevenberoepslandbouw. HARVEY (1964) stelt dat nevenberoepslandbouw weliswaar haar voor en tegen heeft, maar dat voor velen 'het voor' zo sterk domineert dat er een toename verwacht mag worden. GASSON (1966, 16) constateert een toename rond Londen en zij houdt rekening met de mogelijkheid dat de grondgebruikers met puur agrarische bedoelingen in aantal overklast zullen worden door grondgebruikers 'whose motives are the outcome of urban influences'.

FUGUIT constateert voor de Verenigde Staten in 1961 en LOOMIS in 1965 dat de nevenberoepslandbouw 'on the increase' is. In Nederland wijzen de landbouw-tellingen (tot 1965) ook op een toename van het aantal nevenbedrijven, voor zover deze minstens 1 ha groot zijn.

De auteurs die een toename van de nevenberoepslandbouw verwachten stellen meestal wel voorwaarden, waaraan voldaan moet zijn wil de verwachting waarheid kunnen worden. Voor Duitsland wordt bijvoorbeeld meestal gesteld dat de verwachte ontwikkeling alleen zal optreden in gebieden met voldoende alternatieve werkgelegenheid op niet te verre afstand, voldoende grondkwaliteit e.d. Bovendien wordt vaak gesteld dat de nevenberoepslandbouwers bereid zullen moeten zijn gebruik te maken van mechanisatie en rationaliseringsmogelijkheden. Zo verwacht GEIERSBERGER (1969) bijvoorbeeld alles van samenwerking van en machine-ringen voor nevenberoepslandbouwers (zie 2.7.).

Ook bij voortzetting van de huidige ontwikkelingen wordt het dus vaak nog waarschijnlijk geacht dat de nevenberoepslandbouw nog in betekenis zal toenemen of zich in ieder geval zal kunnen handhaven. Er worden echter ook nieuwe ontwikkelingen en factoren genoemd die de betekenis van de nevenberoepslandbouw in de toekomst zouden kunnen vergroten. Genoemd is al de veronderstelling van PRIEBE dat de nevenberoepslandbouw toekomst heeft omdat de economische motieven plaats maken voor ideële (KÖTTER, 1955). Eerder hebben we al de uitspraak van PRIEBE (1955) vermeld, dat er alle reden is om te veronderstellen dat we weliswaar aan het einde van het 'Kleinbauerdorf' staan, maar ook het begin van een nieuwe ontwikkeling meemaken (6.1). Hij voegt er aan toe dat er ook economische gronden zijn om aan te nemen dat de nevenberoepslandbouw een grotere betekenis zal krijgen. Ook behoeften aan vrijheid en eigenheid in gezinsverband kunnen volgens hem slechts bevredigd worden indien men over een eigen Heim met wat grond beschikt. Een andere pleitbezorger van de nevenberoepslandbouw, PREUSCHEN (1956), stelt dat in de toekomst de nevenberoepslandbouw wellicht een uitkomst (compensatie) kan bieden voor de toenemende geestelijke inspanning die men zich in het hoofdberoep moet getroosten. PRIEBE gebruikt ook dit argument ter adstructie van zijn visie.

Men kan nu wel van mening zijn dat de maatschappelijke ontwikkelingen nieuwe behoeften met betrekking tot de nevenberoepslandbouw oproepen, maar daarmee is nog niet aangetoond dat dit ook werkelijk zo is en nog minder dat ze ook in werkelijkheid tot een of andere vorm van nevenberoepslandbouw zullen leiden. Er zijn echter enkele auteurs die menen bepaalde waargenomen ontwikkelingen hieraan te kunnen toeschrijven. Een (redactioneel) artikel in de DEUTSCHE BAUERNZEITUNG (1969) komt op grond van een onderzoek van het Institut für ländliche Strukturforchung in Frankfurt tot de conclusie dat zich '... ganz neue Entwicklungen vollziehen, dasz Wirtschafts- und Lebensformen entstehen, die nicht nur Reste der traditionellen, sondern Anfänge eines neuen ländlichen Gesellschaft sind'.

Deze conclusie is gebaseerd op de bevinding dat er onder de nevenberoepslandbouwers talrijke jongeren voorkomen (ca 30 %) die het in hun hoofdberoep snel tot iets gebracht hebben. In vele gevallen zouden het mensen betreffen die niet uit de landbouw afkomstig zijn. In een artikel in AGRARPOLITISCHE REVUE (1969) wordt, eveneens zonder auteur vermelding, op grond van dezelfde gegevens een soortgelijke conclusie getrokken. Ook KÖTTER (1967, 126) die overi-

gens zeer sceptisch staat tegenover de kansen van de nevenberoepslandbouw, constateert dat er naast geleidelijke afbraak van vele nevenbedrijven, nieuwe ontwikkelingen waar te nemen zijn. Er worden steeds vaker grotere, gespecialiseerde en sterk rationeel opgezette bedrijven als nevenberoep geëxploiteerd. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met dezelfde ontwikkelingen als de vaker genoemde ontwikkelingen in Engeland en de Verenigde Staten.

De ontwikkelingen, voor zover het agrarisch grondgebruik door anderen dan de traditionele grondgebruikers betreft, lijken echter vooralsnog zo vaag dat een conclusie hieromtrent voorbarig zou zijn. Niettemin zijn verschillende krachten vanuit de semi-rurale en urbane sfeer met betrekking tot grond en grondgebruik zo duidelijk convergerend dat ontwikkelingen in deze richting niet uitgesloten mogen worden geacht. In dit verband zijn de ontwikkelingen rond de grote steden in Engeland en de Verenigde Staten opvallend. Hier ontmoeten mensen van verschillende sociaal-culturele achtergrond elkaar in, wat de ruimtelijke consequenties betreft, vrijwel gelijk gerichte interesses. De VRIES REILINGH (1967) stelt zelfs als hypothese, dat de stadvliepende mensen zich als type mens bij de autochtone plattelandsbevolking zullen aansluiten. Vooreerst lijkt het echter waarschijnlijker dat de autochtone plattelander zich evolueert in de richting van het stedelijke type mens.

Het buitenwonen en de tweede woning zijn fenomenen die ook in ons land meer en meer op de voorgrond treden. Voor zover dit niet geconcentreerd plaatsvindt is het niet uitgesloten dat voor velen het grondgebruik in het verleden van het buitenwonen komt te liggen. Bij toenemende vrije tijd zou ook van hieruit een of andere vorm van nevenberoepslandbouw kunnen ontstaan. Im 'Megalopolis' (de verstedelijkte noord-oostkust van Amerika) zien we hier al iets van in de vorm van 'estate-farms' en 'residential-farms'. Dergelijke stedelijke impulsen met betrekking tot grondgebruik door niet-landbouwers zullen ongetwijfeld ook in ons land van betekenis kunnen worden en wellicht een of andere vorm van nevenberoepslandbouw, of althans grondgebruik, in de hand kunnen werken. CONSTANDSE (1967, 89) voorziet een dergelijke ontwikkeling en spreekt van 'part-time farming nieuwe stijl'.

6.6. MEEST WAARSCHIJNLIJKE ONTWIKKELINGEN

Tegenover de in paragraaf 4 van dit hoofdstuk genoemde trends die een grote toekomst van de nevenberoepslandbouw ongeloofwaardig doen lijken is in de voorgaande paragraaf een aantal aspecten genoemd die juist de geloofwaardigheid van nevenberoepslandbouw in de toekomst lijken te ondersteunen. Welke van beide toekomstige ontwikkelingen is het meest waarschijnlijk?

We zullen trachten hierop een (globaal) antwoord te geven door de belangrijkste geconstateerde en/of door sommigen waarschijnlijk geachte trends nader te analyseren. Deze trends zijn in de volgende punten samen te vatten:

1. vele kleine boeren en meewerkende boerenzoons kiezen een ander hoofdberoep, maar blijven de landbouw beoefenen als nevenberoep;

2. zeer vele grotere nevenbedrijven worden geleidelijk verkleind tot kleine vrijetijdsbedrijfjes of zelfs tot een grote tuin;
3. de sociaal-economische motivatie neemt weliswaar in betekenis af, maar in plaats daarvan krijgen (waarschijnlijk) motivaties vanuit ideële psychologische en sociaal-culturele achtergronden meer betekenis;
4. in sommige gebieden ontstaan grotere commerciële opgezette nevenbedrijven, waarvan de bedrijfshoofden niet zelden uit de stedelijke sfeer afkomstig zijn.
5. de stad-vlucht neemt soms zeer grote vormen aan en voor zover deze niet geconcentreerd plaatsvindt kan ze, bij toenemende vrije tijd, leiden tot een toenemende grondgebruik door niet-landbouwers.

Een eerste evaluatie van deze trends kan al leiden tot een reëler beeld dan de meeste publicaties bieden, omdat hierin doorgaans één bepaalde trend beklemtoond wordt. Het kan wellicht ook enig houvast geven voor een globale analyse van de Nederlandse situatie waarover helaas weinig bruikbare concrete gegevens beschikbaar zijn. De onder 3 en 5 genoemde trends zijn, wat betreft hun consequenties voor de nevenberoepslandbouw, nog sterk speculatief. Het onder punt 4 genoemde is weliswaar soms als trend waar te nemen, maar is nog te recent en, zeker in Nederland, te onbeduidend van omvang om er veel betekenis aan te hechten. Het lijkt bovendien onwaarschijnlijk dat de trends 3 en 4 met elkaar in overeenstemming te brengen zijn. Immers, 3 verwijst naar compensatie voor inspannende professionele activiteiten, terwijl succesvolle nevenbedrijven als onder 4 bedoeld slechts denkbaar zijn als ze professioneel, althans commercieel opgezet worden. De psychologisch compenserende waarde van deze vorm van nevenberoepslandbouw zal daarom niet al te hoog aangeslagen mogen worden. Het is echter denkbaar dat deze trends voor geheel verschillende sociale categorieën zullen gelden en dus naast elkaar kunnen voorkomen.

Slechts de onder 1 en 2 genoemde trends zijn concreet aanwijsbaar en zijn ook van min of meer universele aard. Helaas worden we door de statistieken in de steek gelaten als we wat meer willen weten over de ontwikkelingen die zich ten aanzien van de kleinste grondgebruikers voordoen (2). Wat er we echter uit verschillende bronnen over weten lijkt de stelling van KÖTTER (1955) te ondersteunen dat we te maken hebben met 'Entbäuerlichung der Wirtschaftsform und nicht etwa Entländigung der Lebensform'. De nevenberoepslandbouwer neemt dus volgens KÖTTER weliswaar meestal (geleidelijk) afscheid van de landbouw in beroepsmatige zin, maar hij laat de binding met de grond niet geheel los.

Op trend 1 is al eerder uitgebreid ingegaan. Gebleken is dat algemeen wordt verwacht dat nog een groot aantal boeren en meewerkende zoons in de komende jaren een ander beroep zal kiezen en dat het aantal nevenberoepslandbouwers hierdoor op peil blijft of zelfs nog kan toenemen. In principe is deze trend echter aflopend. Op langere termijn gezien is trend 2 daarom waarschijnlijk van veel meer betekenis. De vraag naar de betekenis van deze 'zekere' trend is de vraag naar wat er uiteindelijk zal overblijven van de vele nevenberoeps- en vrijetijdsbedrijfjes – en wat de implicaties hiervan zullen zijn – als de huidige exploitanten of de opvolgende generaties zich volledig met het hoofdberoep zullen hebben

verzoend en zich de moderne levens wijze hebben eigen gemaakt.

De trend zoals die onder punt 2 is omschreven kan aan de hand van literatuurgegevens nog iets nader gepreciseerd worden. Zo wijzen verschillende onderzoeken uit dat melkveehouderij een weinig aantrekkelijke produktietak is. Het aanwezige melkvee wordt dan ook veelal na verloop van tijd vervangen door mest(rund)vee of verdwijnt helemaal van het nevenbedrijf, hoewel juist hier vaak de meeste winstmogelijkheden liggen. Een andere tendens die vaak naar voren komt is dat men meestal eerder geneigd is om het bedrijf te verkleinen dan dit te rationaliseren. Het valt de individuele nevenberoepslandbouwer die probeert zijn hoofd- en nevenberoep zo goed mogelijk op elkaar af te stemmen, kennelijk meestal moeilijk dit op de, objectief gezien, meest geëigende manier te doen.

Er is bij deze ontwikkelingen een tendens waar te nemen dat de nevenbedrijven in steeds mindere mate een kopie zijn van de gewone landbouwbedrijven. Deze tendens zal in de toekomst nog versterkt worden als enerzijds de gewone landbouwbedrijven zich steeds meer specialiseren en anderzijds mensen tot de categorie nevenberoepslandbouwers zullen toetreden die geen agrarische achtergrond hebben. Deze factoren brachten ROLFES (1959) tot de volgende prognose ten aanzien van het vrijetijdsbedrijfje: 'In ihrer Form ähnelt sie immer weniger dem Bauernhof im Kleinformat, sie nähert sich eher den Schrebergarten im Groszformat'. Ook PRIEBE (1955) ziet het nevenbedrijf, dat volgens hem in de toekomst voornamelijk een compensatiefunctie zal hebben, meer in een grote tuin dan in een klein landbouwbedrijf. KÖTTER (1955) ziet slechts een ontwikkeling naar de produktie van groenten en fruit voor direkte verkoop als een mogelijkheid.

Over de toekomstige verschijningsvorm van het neven- of vrijetijdsbedrijf in ons land heeft voor zover ons bekend alleen SCHUMACHER (z.j.) een 'voorspelling' gedaan. Hij meende op de waargenomen desagrarisatietendenzen de verwachting te kunnen baseren dat in de toekomst nog slechts een grote tuin en een varken en/of kippen voor eigen gebruik gehouden zullen worden.

Het is waarschijnlijk dat de ontwikkelingen wat betreft het bedrijfstype in Nederland, België en Duitsland niet sterk zullen verschillen. In Engeland en de Verenigde Staten zal de ontwikkeling waarschijnlijk een iets gedifferentieerder verloop hebben. De commercieel opgezette wat grotere nevenbedrijven zullen in deze landen waarschijnlijk meer levensvatbaar zijn dan in ons land en de ons omringende landen. De reden waarom we deze uiteenlopende ontwikkelingen verwachten is gelegen in de agrarische structuur enerzijds en, daarmee samenhangend, in de sociaal-economische status van de boer anderzijds. Het op een of andere wijze verbonden zijn met het agrarische beroep zal in de Angelsaksische landen op minder sociale (status) bezwaren stuiten dan in ons land. Ook in ons land en in de ons omringende landen is een 'boerderijtje' weliswaar 'in', maar de agrarische betrokkenheid strekt zich doorgaans niet verder uit dan de woning en soms wat luxe-vee (niet op de produktie gericht), terwijl de verzorging van grond en dieren grotendeels aan omwonenden wordt toevertrouwd.

De structurele factoren die een rol kunnen spelen ten aanzien van het al of

niet tot ontwikkeling komen van commercieel opgezette nevenbedrijven houden verband met de bestaande bedrijfsgroottestructuur en de cultuurtechnische situatie van het agrarische gebied. Zo lenen de rond onze grote steden gelegen gebieden in ons land zich mede om deze reden meestal weinig voor extensieve groot-schalige exploitatie. Ook de hoge grondprijs kan hierbij een beperkende factor zijn. Hier kan echter een nog hogere verwachtingswaarde tegenover staan. De gebieden in ons land die zich waarschijnlijk meer voor bedoelde agrarische exploitatiewijze zouden lenen, voornamelijk in het noorden van het land gelegen, zijn waarschijnlijk te excentrisch gelegen om vanuit de groot-stedelijke sfeer ge-exploiteerd te kunnen worden.

De vragen waarmee we in ons land met betrekking tot de nevenberoepslandbouw worden geconfronteerd, hebben echter in de eerste plaats betrekking op het nevenbedrijf zoals we dat nu kennen. Welke ontwikkelingen treden in ons land ten aanzien hiervan op? De belangrijkste aspecten die in de nu volgende hoofdstukken aan de orde komen zijn dan ook die van de kwantitatieve en kwalitatieve ontwikkelingen van de in ons land meest gangbare vormen van nevenberoepslandbouw. De centrale vraag hierbij is in hoeverre we ook in ons land te maken hebben met een desagrarisatieproces waartoe meerdere buitenlandse auteurs besluiten (Entbäuerlichung). Waar de geraadpleegde auteurs ten aanzien van hun conclusies met betrekking tot de desagrarisatie nog min of meer speculatief blijven (bewijs van onomkeerbaarheid hebben we nergens aangetroffen), zullen wij proberen, bij gebleken ontwikkelingen van gelijke aard, het wezen van het proces nader te analyseren door na te gaan in hoeverre we te maken hebben met onomkeerbare ontwikkelingen. Hiertoe wordt nagegaan in hoeverre de waargenomen trends 'toevallig' zijn of juist verband houden met ontwikkelingen die voortspruiten uit de externe sociaal-culturele integratie van de agrarische en semi-agrarische bevolking en waarvan derhalve de richting als een gegeven kan worden beschouwd.

DE NEVENBEROEPSLANDBOUW IN NEDERLAND; AL OF NIET EEN GELEIDELIJK VOORTGAANDE DESAGRARISATIE

7. DE NEVENBEROEPSLANDBOUW IN NEDERLAND

7.1. INTERPRETATIE STATISTISCHE GEGEVENS

Hoewel we in ons land de beschikking hebben over gedetailleerde landbouwstatistieken bieden deze, voor wat ons onderwerp betreft, geen informatie die zonder kritische interpretatie bruikbaar is. De voor ons doel belangrijkste gegevens betreffen de bedrijfsgegevens per beroepsgroep, die door middel van jaarlijkse tellingen – de landbouwtellingen – verzameld worden. De driejaarlijkse arbeidskrachtentellingen in de land- en tuinbouw geven nadere informatie over de door de bedrijfshoofden aan het landbouwbedrijf bestede arbeidstijd en daarmee, voor zover het de in een beroep actieven betreft, over de verhouding van de agrarische en niet-agrarische beroepsactiviteiten. Deze tellingen zijn in eerste instantie de voornaamste informatiebronnen. De weinige overige onderzoekingen die nadere informatie bieden omtrent de nevenberoepslandbouw, hebben over het algemeen slechts regionale betekenis.

Men is in ons land bij de interpretatie van de beschikbare gegevens omtrent de afvloeiing van bedrijfshoofden uit de landbouw en het grondgebruik door niet-landbouwers niet steeds eensgezind. Als men zonder meer uit zou gaan van de uitkomsten van de jaarlijkse landbouwtellingen dan zou, zoals in de volgende paragraaf zal blijken, de conclusie zijn dat er, in ieder geval tot ca 1965, een vrij sterke toename is van het aantal grotere nevenbedrijven (≥ 1 ha), maar een afname van het aantal kleine nevenbedrijfjes. De juistheid van de tellingen wordt echter in dit opzicht betwijfeld, om verschillende redenen. KOPPEJAN (1963, a) is zelfs van mening dat er geen of vrijwel geen sprake is geweest van toenemend grondgebruik door niet-landbouwers. Hij meent dus dat de feitelijke vermindering van het aantal landbouwers gelijk te stellen is aan de vermindering van het totaal aantal bedrijven, en niet sterker zoals de tellingen aangeven. Hij baseert zijn veronderstelling op de volgende overwegingen:

1. de toegepaste indeling naar hoofdberoep is bij de achtereenvolgende tellingen niet geheel gelijk geweest, met name is het begrip 'landbouwer' (hoofdberoep) enigszins beperkt;
2. ten gevolge van sociale veranderingen (o.a. statusverlaging van de kleine boer) is er minder aanleiding voor de grondgebruiker met een hoofdberoep buiten de landbouw zich de status van landbouwer aan te meten;
3. door de vermindering van het aantal losse arbeiders is een scherpere beroepsindeling van de grondgebruikers mogelijk gemaakt;
4. sinds de instelling van de AOW komt het minder vaak voor dat oudere boe-

ren met een restbedrijfje nog als landbouwer geregistreerd worden.

Gezien het feit dat er een aantal grondgebruikers is dat twee qua arbeidstijd (bijna) gelijkwaardige beroepen heeft, lijkt het verantwoord aan te nemen dat er grondgebruikers zijn die bij vroegere tellingen tot de landbouwers gerekend werden, maar nu ten gevolge van een scherpere indeling, als niet-landbouwer geregistreerd staan zonder dat de beroepssituatie in feite noemenswaardig is veranderd. Zonder de schijnbare verschuivingen als gevolg van bovengenoemde oorzaken te kwantificeren meent KOPPEJAN aan te kunnen nemen dat deze verschuivingen zodanig zijn dat ze vrijwel volledig verantwoordelijk gesteld kunnen worden voor de statistische toename van het aantal niet-landbouwers onder de geregistreerde grondgebruikers/veehouders. Dit zou dan met name gelden voor de periode 1955–1957. KOPPEJAN (1963, b) verbindt aan deze conclusie een prognose voor de ontwikkeling van het aantal werkelijke landbouwers. Hij komt daarbij tot een aanzienlijk geringere teruggang dan op grond van extrapolatie van de statistische gegevens verwacht zou mogen worden.

De kort na zijn publicatie beschikbaar gekomen cijfers laten echter op tweeërlei wijze zien dat KOPPEJAN de invloed van de eerder genoemde factoren op de uitkomsten van de tellingen op zijn minst heeft overschat. Het bleek namelijk dat het aantal nevenberoepslandbouwers met minstens 1 ha cultuurgrond na 1959 weer sterk toenam en dat zijn prognose met betrekking tot de vermindering van het aantal werkelijke landbouwers zeer veel te laag gesteld was.

Het lijkt er dus op dat als de gewijzigde telwijze al schijnbare verschuivingen veroorzaakt heeft, dat deze dan slechts een gedeeltelijke verklaring kunnen geven voor de geconstateerde sterke toename van het aantal nevenberoepslandbouwers en de sterke afname van het aantal gewone landbouwers na 1955. In de volgende paragraaf zal ingegaan worden op de kwantitatieve ontwikkelingen, zoals deze blijken uit de statistische gegevens.

7.2. DE LANDBOUWTELLINGEN

De landbouwellingen geven o.a. informatie over het grondgebruik door landbouwers, tuinbouwers, landarbeiders en overigen. Voorzover de door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) gehanteerde criteria aansluiten bij de wijze waarop de nevenberoepslandbouwer 'gedefinieerd' hebben (2.1), vormen beide laatst genoemde beroepsgroepen tezamen onze categorie nevenberoepslandbouwers. Het aantal landarbeiders is als grondgebruikersgroep nog maar van weinig betekenis. De hoeveelheid door landarbeiders gebruikte cultuurgrond daalde van ca 13% van het totaal door niet-landbouwers gebruikte grond in 1955 tot ca 4,5% in 1965.

Tabel 10 geeft al een aardige illustratie van de ontwikkelingen met betrekking tot het grondgebruik in Nederland. Het aantal landbouwers neemt vrij sterk af, het aantal tuinbouwers verandert slechts weinig, het aantal landarbeiders met een eigen bedrijfje neemt zeer sterk af, terwijl het aantal 'overige grondgebruikers' aanvankelijk sterk toenam, maar na 1959 weer een daling te zien geeft.

TABEL 10. De ontwikkeling van het aantal geregistreerde grondgebruikers/veehouders en de hoeveelheid gebruikte cultuurgrond, per beroepsgroep.

	Het aantal grondgebruikers in:			De hoeveelheid gebruikte cult. grond		
	1955	1959	1965	1955 (× 1.000 ha)	1959	1965
Landbouwers	192.900	174.400	150.700	2121	2093	2016
Tuinbouwers	38.900	35.600	36.200	78	81	84
Landarbeiders < 1 ha	9.800	8.100	4.600)	16	18	10
„ ≥ 1 ha	5.600	5.300	2.800)			
Overige grond- < 1 ha	28.400	37.200	23.500)	82	108	144
gebruikers ≥ 1 ha	21.200	30.500	35.200)			

bron: landbouwcijfers 1970

Deze daling komt echter geheel voor rekening van de geregistreerde grondgebruikers met minder dan 1 ha.

Als we kijken naar de categorie overige grondgebruikers in tabel 10 dan blijkt het totale aantal in deze categorie in de periode 1955–1959 zeer sterk toegenomen te zijn, maar daarna weer te zijn teruggelopen. De teruggang in de laatste periode komt geheel voor rekening voor de grondgebruikers met minder dan 1 ha cultuurgrond. Behalve met de telwijze kan deze ‘trend’ ook verband houden met de invoering van de AOW (1957). Het is niet onwaarschijnlijk dat vele rustende boeren zonder opvolger na 1957 aanvankelijk nog een restbedrijfje aanhielden (sterke toename tot 1959), maar het daarna geheel beëindigd hebben.

Het aantal overige grondgebruikers met minstens 1 ha cultuurgrond vertoont de duidelijk toenemende trend, waarop in de voorgaande paragraaf al gewezen is. Deze trend correspondeert met een tegenovergestelde ontwikkeling van het aantal landbouwers. Ook de ontwikkeling van het aantal landarbeiders met cultuurgrond vertoont een duidelijke trend. Zowel het aantal landarbeiders met minstens 1 ha als die met kleinere bedrijfjes neemt zeer snel af.

Het kenmerkende van de ontwikkelingen met betrekking tot de nevenberoepslandbouw is gelegen in het feit dat de traditionele nevenberoepslandbouwer (landarbeiders, losse arbeiders, dorpsmiddenstanders) aan het verdwijnen is, maar dat daarvoor in de plaats komt een categorie die ‘meer landbouwer’ is, althans uit de landbouw afkomstig is. De huidige nevenberoepslandbouwers worden minder dan de vroegere gemotiveerd door de directe noodzaak beter in eigen levensonderhoud te kunnen voorzien of in tijden van werkloosheid te kunnen voorzien in de eerste levensbehoeften.

Weliswaar zal bij de interpretatie van de gegevens van de landbouwtellingen rekening gehouden moeten worden met de door KOPPEJAN (1963, a) veronderstelde schijnbare verschuivingen, maar de ontwikkelingen met betrekking tot het grondgebruik door niet-landbouwers zijn zo duidelijk dat het onwaarschijnlijk lijkt dat deze volledig door die statistische verschuivingen verklaard kunnen

TABEL 11. De ontwikkeling van het aantal grondgebruikers per beroepsgroep en per grootteklasse (1950= 100)

	1955			1959			1965			
	Landbouwers	Niet-agr's	Alle grondgebr's	Landbouwers	Niet-agr's	Alle grondgebr's	Landbouwers	Niet-agr's	Alle grondgebr's	
1- 3 ha	77	112	92	48	147	86	31	141	75	
3- 5 ha	91	113	94	72	172	85	49	215	70	
5-10 ha	102	106	102	94	147	97	75	223	82	
10-20 ha	103	103	103	110	123	111	112	176	114	
20 ha of meer	99	94	99	99	104	99	102	136	103	
Totaal	96	112	98	88	149	95	77	158	87	
Jaarlijkse toe- of afname:	abs.									
	%	-1540	+550	-990	-3800	+2270	-1530	-3870	+380	-3500
		-0,8	+2,4	-0,4	-2,1	+8,2	-0,8	-2,1	+1,0	-1,4

Bron: Landbouwcijfers 1970

worden. Tabel 11 laat zien hoe sinds 1950 volgens de landbouwtellingen de ontwikkelingen zijn per bedrijfsgrootteklasse.

Opvallend is dat tot 1959 de toename van het aantal 'overige grondgebruikers' het sterkst is in de grootteklasse waar de afname van het aantal landbouwers het grootst is. De verklaring hiervoor is dat de ontwikkelingen met betrekking tot het aantal nevenberoepslandbouwers niet meer zoals vòòr 1950 het geval was voornamelijk bepaald worden door ontwikkelingen buiten de eigenlijke agrarische beroepsgroep, maar direkt samenhangen met ontwikkelingen binnen de landbouw. De relatie tussen de ontwikkelingen in de categorie landbouwers en de categorie overige grondgebruikers wijst er ook op dat de bedrijven bij voortzetting als nevenbedrijf lang niet altijd qua oppervlakte in sterke mate verkleind worden. Dit wordt door LEI-studies bevestigd.

Na 1955 en vooral na 1959 treedt er ook een toename op van het aantal nevenberoepslandbouwers in de hogere bedrijfsgrootteklassen. Deze toename gaat niet gepaard met een afname van het aantal landbouwers in dezelfde grootteklassen. Sinds 1950 nam het aantal bedrijven van 10 ha of groter van niet-landbouwers toe van 1200 tot 1950, dit is een toename van 63%. We beschikken over onvoldoende gegevens om na te gaan in hoeverre we wat de bedrijven van 10 ha of groter betreft te maken hebben met een nieuwe ontwikkeling met betrekking tot de nevenberoepslandbouw of dat deze ontwikkeling voornamelijk toe te schrijven is aan statistische criteria. Met andere woorden, betreft het hier boeren met wat grotere bedrijven die van hoofdberoep veranderd zijn en het bedrijf (grotendeels) aangehouden hebben of niet-boeren die een groot opgezet nevenbedrijf begonnen zijn en/of is de toename slechts schijnbaar en voornamelijk toe te schrijven aan wijziging van de statistische criteria?

De relatie tussen de toename van het aantal nevenberoepslandbouwers en de

afname van het aantal landbouwers is in de onderscheiden perioden zeer wisselend. In de periode 1955–1959 staan (per saldo) tegen elke 10 wijkende boeren 6 toetredende part-timers. In de er aan voorafgaande en de er op volgende jaren is het aantal toetredende part-timers naar verhouding veel geringer. Het relatief grote aantal toetredende part-timers in de periode 1955–1959 blijkt bij nadere beschouwing vrijwel geheel in de eerste helft van deze periode op te treden. De invoering van de AOW kan bijgedragen hebben tot de snelle groei in de eerste jaren door vroegtijdiger beroepsbeëindiging met behoud van wat grond en de conjunctuurdaling in 1957 kan een rol gespeeld hebben – door afremming van beroepsverandering – bij de geringe groei in de laatste jaren van deze periode. De slechts geringe toename in de periode na 1959 kan mede een gevolg zijn van het geleidelijk beëindigen van het grondgebruik door sommige nevenberoeps-landbouwers enerzijds en het effect van de saneringsregeling (O.- en S.-fonds, in 1964 in werking getreden), die het part-time grondgebruik tegengaat, anderzijds. Dat de saneringsregeling hierbij waarschijnlijk een rol heeft gespeeld moge blijken uit het feit, dat de toename in alle grootteklassen in ieder geval tot 1962 doorging, terwijl het aantal kleinere grondgebruikers met een ander hoofdberoep of zonder beroep in het volgende jaar waarover gedetailleerde gegevens beschikbaar zijn, 1965, iets teruggelopen bleek te zijn.

In tabel 11 is aangegeven hoe de procentuele ontwikkeling van het aantal grondgebruikers per bedrijfs-groottebroep is. De tabel zegt echter niets over de ontwikkelingen met betrekking tot de absolute aantallen en ook niets over het aandeel van de part-timers in het totaal aantal grondgebruikers. Een beeld hiervan wordt gegeven door figuur 1.

In figuur 1 wordt niet alleen gedemonstreerd hoe de ontwikkeling is van het aantal grondgebruikers per grootteklasse, maar ze laat ook zien, welk aandeel de afzonderlijke beroepsgroepen hierin hebben. Duidelijk komt in de figuur naar voren, dat het aantal landbouwers in de laagste grootteklassen zeer sterk afneemt en nog maar een kleine minderheid vormt. Het aantal tuinbouwers handhaaft zich weliswaar, maar meer dan 50% van de bedrijven tussen 1 en 3 ha was in 1965 in bezit van niet-agrariërs.

Ook in de grootteklasse van 3 tot 5 ha doet zich een dergelijke ontwikkeling voor. De aantalsverhoudingen in deze grootteklasse in 1965 zijn bijna gelijk aan die van 1 tot 3 ha in 1950, terwijl het aandeel van het aantal niet-landbouwers in de klasse van 5 tot 10 ha in 1965 overeenkomt met dat van 3 tot 5 ha in 1950.

Het groeiende aandeel van de niet-landbouwers in het grondgebruik in ons land komt, althans tot 1965, vooral ook tot uiting als we de ontwikkeling van het totale aantal en de door hen gebruikte hoeveelheid cultuurgrond bekijken. Het totale aantal niet-landbouwers met 1 ha of meer cultuurgrond nam in de periode van 1950 tot 1965 toe van 24.000 tot 38.000, een toename van 58%. De hoeveelheid door niet-landbouwers gebruikte grond nam in deze periode eveneens met 58% toe, namelijk van ca 91.000 ha tot ca 142.000 ha, ofwel van 4,6% tot 6,3% van de totale hoeveelheid cultuurgrond. Dit is aanzienlijk meer dan de totaal in ons land door tuinbouwers gebruikte grond!

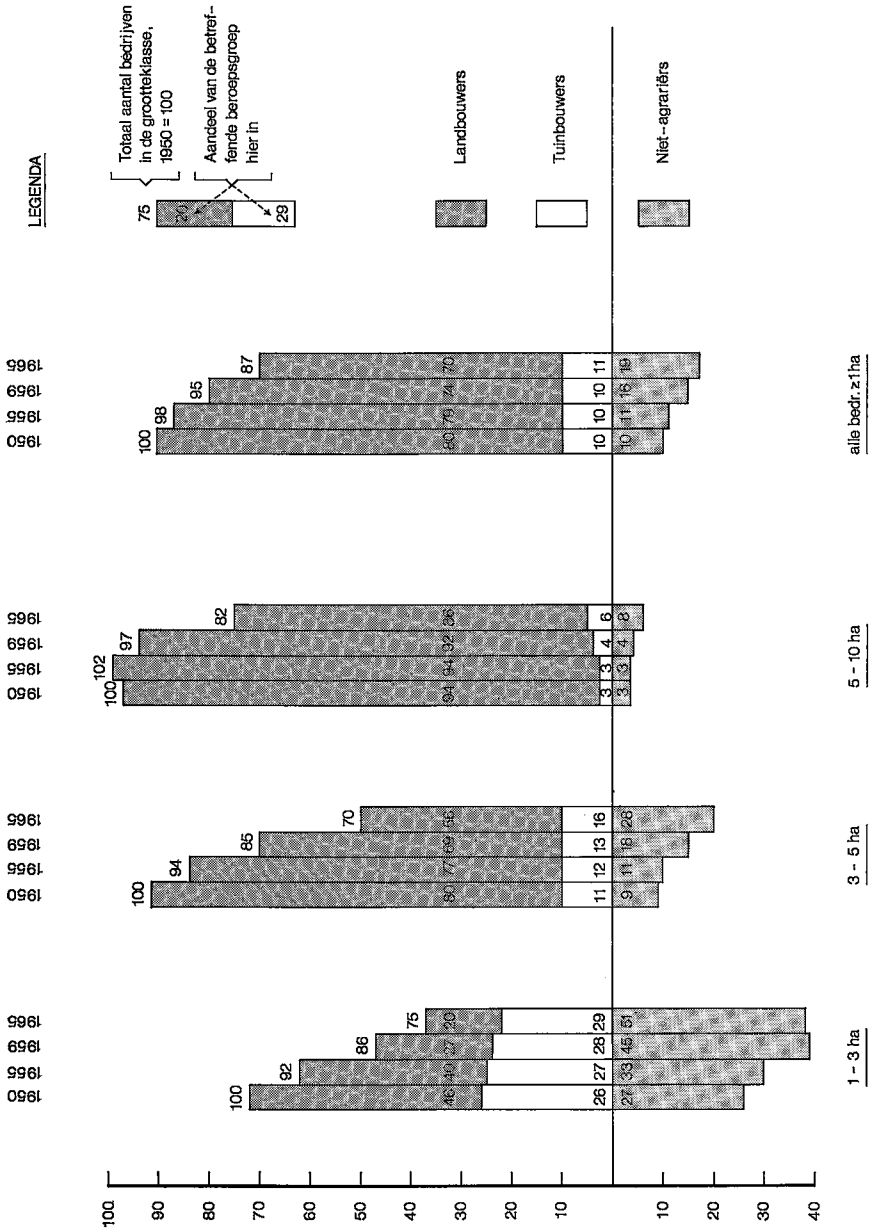

FIG. 1. De ontwikkeling van het aantal bedrijven per grootteklasse (1950 = 100) en het aandeel van de afzonderlijke beroepsgroepen hierin.

In feite zijn de cijfers met betrekking tot de door niet-landbouwers gebruikte grond nog iets hoger, omdat de grondgebruikers met minder dan 1 ha niet in de berekeningen zijn opgenomen. Voor zover deze bedrijfjes registratieplichtig zijn, neemt dit aantal echter snel af (zie tabel 10). Zoals uit LEI-verkenningen blijkt is deze afname echter meer een gevolg van het geleidelijk afstoten van het vee tot beneden het telminimum (2.1) dan van het afstoten van de grond. Het getelde aantal van deze bedrijfjes nam van 1950 tot 1965 af van ca 70.000 tot ca 28.000. Deze zeer kleine bedrijfjes inbegrepen nam het totale aandeel van de part-timers in het grondgebruik in Nederland toe van 4,9% in 1950 tot 6,8% in 1965.

Er zijn belangrijke regionale verschillen, zowel met betrekking tot de omvang van het grondgebruik door niet-landbouwers als wel met betrekking tot de ontwikkelingen die ten aanzien hiervan optreden. De voor het gehele land geconstateerde toename van het aantal nevenberoepslandbouwers met 1 ha of meer cultuurgrond en de hoeveelheid door hen gebruikte grond treedt echter in alle soorten landbouwgebieden op, uitgezonderd de Veenkoloniën. De toename is het sterkst in de weide- en de tuinbouwgebieden. Tabel 12 geeft een beeld van de uiteenlopende regionale ontwikkelingen.

TABEL 12. De ontwikkelingen van het aantal grondgebruikers met een ander dan een zelfstandig agrarisch hoofdberoep per grootteklasse en per soort landbouwgebied. (Tussen de haakjes is het procentuele aandeel van de afzonderlijke landbouwgebieden in het totaal aantal aangegeven).

	1950	1955	1959	1965
<i>Kleiner dan 1 ha:</i>				
Zeekleigebieden	100 (16)	57 (17)	56 (15)	40 (16)
Rivierkleigebieden	100 (19)	51 (18)	69 (20)	41 (19)
Weidestrecken	100 (6)	70 (8)	85 (8)	67 (11)
Zandgronden	100 (53)	53 (51)	59 (48)	30 (40)
Veenkoloniën	100 (4)	35 (3)	30 (2)	18 (2)
Tuinbouwgebieden	100 (2)	94 (3)	226 (7)	257 (12)
Totaal	100 (100)	54 (100)	64 (100)	40 (100)
<i>1 ha of groter:</i>				
Zeekleigebieden	100 (16)	109 (16)	141 (15)	149 (15)
Rivierkleigebieden	100 (14)	106 (13)	141 (13)	140 (12)
Weidestrecken	100 (13)	100 (12)	135 (12)	163 (14)
Zandgronden	100 (52)	118 (55)	162 (56)	170 (55)
Veenkoloniën	100 (3)	105 (3)	92 (2)	73 (2)
Tuinbouwgebieden	100 (2)	84 (1)	150 (2)	173 (2)
Totaal	100 (100)	112 (100)	149 (100)	158 (100)

bron: landbouwcijfers 1970

De vermindering van het aantal getelde grondgebruikers/veehouders met minder dan 1 ha cultuurgrond is steeds zeer duidelijk. Er is echter één opvallende

de uitzondering, namelijk de tuinbouwgebieden. In 5 van de 6 groepen landbouwgebieden was het aantal geregistreerde bedrijfjes met minder dan 1 ha in 1965 teruggelopen tot gemiddeld ca 40% van het in 1950 getelde aantal, in de veenkoloniën zelfs tot 18%. In de tuinbouwgebieden nam het aantal in dezelfde periode echter toe tot 257%. Het aandeel van de tuinbouwgebieden in de bedrijfjes van deze categorie steeg van 2 tot 12%. Over de oorzaak van deze opvallende ontwikkeling valt slechts te gissen. Wellicht is een gedeelte van de verklaring gelegen in de gehanteerde telcriteria – ten aanzien van tuinbouw zijn geen exacte minimum-criteria gesteld – en/of in de mogelijkheid dat tuinbouwproducten meer opbrengen en meestal ook minder gebondenheid met zich meebrengen dan het gangbare nevenbedrijf. Ook de aanwezigheid van goede afzetmogelijkheden (veilingen, steden) kan hierbij een rol spelen.

Dat deze laatste ontwikkelingen waarschijnlijk typerend zijn voor tuinbouwgebieden moge blijken uit het feit dat ook in weidegebieden in het westen van het land, waar relatief veel tuinbouw voorkomt, een dergelijke trend is waar te nemen. In een LEI-onderzoek (DE VEER e.a., 1968) in de veenweidegebieden in het westen des lands bleek namelijk dat in gebieden waar veel tuinbouw voorkomt, namelijk de Rijnstreek en Delf- en Schieland, in tegenstelling tot in de overige gebieden, het aantal niet-landbouwers met minder dan 1 ha cultuurgrond tussen 1959 en 1965 is toegenomen.

Wat betreft de ontwikkeling van het aantal nevenbedrijven van 1 ha of groter zijn er tot 1965 weinig verschillen tussen de soorten landbouwgebieden. Ook hier is er een duidelijke uitzondering, namelijk de veenkoloniën. Terwijl in de andere gebieden het aantal van deze nevenbedrijven met 40% tot 70% is toegenomen tussen 1950 en 1965 is het aantal in de Veenkoloniën met 27% gedaald.

Corresponderend met de uiteenlopende ontwikkelingen met betrekking tot het aantal nevenbedrijven varieert ook de ontwikkeling met betrekking tot de hoeveelheid door niet-landbouwers gebruikte cultuurgrond per soort landbouwgebied. Dit wordt geïllustreerd door tabel 13.

In tabel 13 is vooral interessant de ontwikkeling van het aandeel van de door

Tabel 13. De hoeveelheid door niet-landbouwers gebruikte cultuurgrond.

	Hoeveelheid grond × 1000 ha				Idem, uitgedrukt in % van tot. hoeveelh. grond			
	1950	1955	1959	1965	1950	1955	1959	1965
Zeekleigebieden	22,7	18,5	21,8	27,0	4,3	3,6	4,1	5,1
Rivierkleigebieden	16,1	15,5	19,0	19,0	8,0	7,7	9,1	9,7
Weidestrecken	15,8	14,8	19,2	24,2	3,5	3,3	4,3	5,8
Zandgronden	54,2	54,7	70,9	77,4	5,5	5,5	7,2	8,0
Veenkoloniën	3,7	3,5	2,5	2,3	4,0	3,9	2,7	2,5
Tuinbouwgebieden	2,0	1,8	2,9	3,7	3,6	3,3	5,3	7,1
Totaal	114,4	108,7	136,3	153,7	4,9	4,7	5,9	6,8

Bron: landbouwcijfers 1970

niet-landbouwers gebruikte grond in de totale hoeveelheid cultuurgrond. In het eerste peiljaar (1950) was dit aandeel in de rivierkleigebieden verreweg het hoogst, de onderlinge verschillen tussen de andere gebieden waren niet zo groot. In het laatste peiljaar (1965) blijkt dat het aandeel ook in de zand- en tuinbouwgebieden een hoog niveau bereikt heeft, terwijl dit in de Veenkoloniën zeer sterk is gedaald.

7.3. DE ARBEIDSKRACHTENTELLINGEN

De tot nu toe gebruikte gegevens zijn ontleend aan de in de Landbouwcijfers gepubliceerde uitkomsten van de landbouwtellingen. Afgaande op deze tellingen is er in ons land sprake van een duidelijke toename van het aantal grondgebruikers met het hoofdberoep buiten de landbouw en/of niet meer werkenden.

Zoals in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk is betoogd is er reden om te betwijfelen of de landbouwtellingen in deze wel geheel juiste inlichtingen verschaffen. De wijze van registratie bij de landbouwtellingen garandeert geenszins de volledige juistheid van de verstrekte gegevens omtrent de beroepssituatie.

Bij de driejaarlijkse arbeidskrachtentellingen worden de grondgebruikers niet alleen onderscheiden op grond van het veronderstelde hoofdberoep, maar ook op grond van de tijd die men aan het eigen bedrijf besteedt. Een op de bestede arbeidstijd gebaseerde indeling lijkt meer adequaat en genuanceerder dan de onderscheiding in hoofd- en nevenberoep. Bij de arbeidskrachtentellingen worden o.a. de volgende categorieën onderscheiden:

1. bedrijfshoofden die volledig werkzaam zijn op het eigen bedrijf;
2. bedrijfshoofden die 4 à 5 dagen per week of 6 à 8 uur per dag op het eigen bedrijf werkzaam zijn;
3. bedrijfshoofden die 2 à 3 dagen per week of 3 à 5 uur per dag op het eigen bedrijf werkzaam zijn;
4. bedrijfshoofden die minder dan 2 dagen per week of 3 uur per dag op het eigen bedrijf werkzaam zijn.

De categorieën 1, 2 en 3 worden vaste arbeidskrachten genoemd, terwijl de 4e categorie tot de tijdelijke arbeidskrachten wordt gerekend. Van deze laatste categorie wordt in de statistieken niet het aantal arbeidskrachten, maar het aantal werkweken vermeld.

De arbeidskrachtentellingen zijn door de steeds variërende telwijze niet geheel onderling vergelijkbaar. De uitkomsten van de tellingen in 1956, 1959 en 1962 zijn op de meeste punten nog wel vergelijkbaar. In 1965 zijn echter zodanige wijzigingen in de criteria aangebracht dat vergelijking met de voorgaande op de voor ons probleem relevante punten niet mogelijk is.

De arbeidskrachtentellingen bieden een mogelijkheid om na te gaan in hoeverre de eerder besproken schijnbare verschuivingen inderdaad opgetreden zijn. Dit kan door de ontwikkeling van het aantal landbouwers volgens de landbouwtellingen te vergelijken met die van de door de arbeidskrachtentellingen onderscheiden arbeidstijd-categorieën. Dit is, om de eerder genoemde reden, slechts

mogelijk voor de periode 1956–1962. Dit is echter ook de periode waarin de belangrijkste verschuivingen plaatsgevonden zouden moeten hebben.

In tabel 14 wordt eerst nagegaan hoe de ontwikkelingen zijn met betrekking tot de verschillende arbeidstijd-categorieën in de periode 1959–1962. Ter vergelijking worden in de tabel ook de ontwikkelingen van het aantal landbouwers volgens de landbouwtellingen aangegeven.

TABEL 14.

	Het aantal bedrijfshoofden in 1962 per grootteklasse en per arbeidstijd-categorie (1959 = 100) Volgens arbeidskrachtentellingen					Het aantal bedrijven per grootteklasse en per beroepscategorie in 1962 (1959 = 100) volgens landb. tellingen		
	voll. werkz. p.w.	4 à 5 dagen p.w.	2 à 3 dagen p.w.	over-igen	alle bedr.	landb's en tuinb's	niet-agr's	alle bedr.
zonder cultuurgrond	121	120	89	161	139			
Minder dan 1 ha	104	101	61	94	88			
1– 3 ha	94	86	77	123	94	83	104	93
3– 5 ha	87	101	98	157	93	84	127	92
5–10 ha	93	119	119	165	95	92	156	93
10 ha en meer	106	144	136	180	102	100	130	102
Alle bedrijven met 1 ha of meer	98	105	94	135	97	93	113	96
Spreiding der bedrijven van 1 ha of groter over de categorieën in:								
1959	74,2	4,1	12,6	9,1	100	84,4	15,6	100
1962	71,3	4,3	12,1	11,8	100	81,8	18,2	100

bron: – Landbouwtelling 1960, deel 2.
 – Statistiek arbeidskrachten voor land- en tuinbouwwerkzaamheden 1959 en 1962
 – Landbouwcijfers 1970.

De in tabel 14 vermelde kengetallen behoeven nog enige toelichting. In de eerste plaats is, zoals eerder gezegd, van de categorie 'overige grondgebruikers' in de arbeidskrachtentellingen niet het aantal bedrijfshoofden gegeven, maar het aantal door deze categorie gepresteerde werkweken. Bij de vergelijking van de jaren 1959 en 1962 is verondersteld dat men in beide jaren gemiddeld een gelijk aantal werkweken op het bedrijf heeft gewerkt (dit is waarschijnlijk niet geheel juist, gezien de droge zomer in 1959). In de tweede plaats moet bij de vergelijking van de gegevens voor 1959 en 1962 rekening gehouden worden met het feit dat in het eerst genoemde jaar slechts één bedrijfshoofd per bedrijf en in het laatst genoemde jaar alle bedrijfshoofden zijn geteld. In 1962 zijn daardoor ca. 10.000 bedrijfshoofden meer geteld dan er bedrijven zijn. De kengetallen zijn dientengevolge in vele gevallen te hoog. Deze 'dubbeltellingen' zijn niet per be-

drijfs-grootte bekend. Dit is ook de reden waarom het aantal 'overigen' in tabel 14 per grootteklasse niet berekend is uit het verschil tussen het totaal aantal bedrijfshoofden en de bedrijfshoofden die 2 of meer dagen per week op het bedrijf werkzaam zijn. Bij de berekening van de spreiding over de arbeidstijd-categorieën is er voor 1962 van uitgegaan dat de bedrijven met meer dan één bedrijfshoofd uitsluitend voorkomen onder de arbeidstijd-categorieën van 4 dagen of meer per week.

De ontwikkelingen treden bij de arbeidskrachtentellingen genuanceerder naar voren dan bij de landbouwtellingen. In de laagste grootteklassen blijkt een leeglopen van de categorie van 2 à 3 dagen werkzamen op te treden. Kennelijk streeft men òf naar minimalisatie van de agrarische activiteiten òf naar een andere vorm van agrarische specialisatie waardoor men een volledige of bijna volledige arbeidstaak heeft. Dit laatste geldt alleen voor de bedrijven zonder cultuurgrond. In de grootteklassen van 3-5 en 5-10 ha neemt het aantal volledig werkzamen vrij sterk af, terwijl er in deze grootteklassen een sterke toename is van het aantal bedrijfshoofden dat minder dan 2 dagen per week aan het bedrijf besteedt.

Boven 10 ha zijn de percentages weinig betrouwbaar, omdat hier waarschijnlijk de meeste dubbeltellingen optreden. Wel lijken de cijfers er op te wijzen dat er ook op de grotere bedrijven in toenemende mate neveninkomsten gezocht worden. Over het geheel gezien wijzen de arbeidskrachtentellingen er op, dat men op de als volledige bestaansbron niet-levensvatbare bedrijven, voor zover deze niet beëindigd worden, òf streeft naar een slechts beperkte neveninkomst-bron òf verandert van hoofdberoep en het bedrijf als nevenberoep blijft exploiteren, waarbij men meestal minder dan 2 dagen per week of 3 uur per dag aan het nevenberoep besteedt. Een combinatie van twee wat betreft arbeidstijd gelijkwaardige of bijna gelijkwaardige beroepen is het minst populair. De toename van het aantal bedrijfshoofden dat minder dan 2 dagen per week of 3 uur per dag aan het bedrijf besteedt neemt overigens nog iets sterker toe dan het aantal 2 à 3 dagen per week werkzamen afneemt.

In hoeverre komt de op grond van de landbouwtellingen geconstateerde toename van het aantal nevenberoepslandbouwers overeen met het beeld dat de arbeidskrachtentellingen geven? De grens tussen het al of niet landbouwer zijn valt niet samen met een van de in de arbeidskrachtentellingen gehanteerde criteria met betrekking tot de arbeidstijd-categorieën. Deze grens zal in het algemeen binnen de '2 à 3 dagen-categorie' vallen, maar waar en hoe? Met andere woorden hoeveel van de 2 à 3 dagen op het bedrijf werkzamen zijn nog als landbouwer te beschouwen of worden als zodanig beschouwd?

Volgens de landbouwtellingen was in 1959 84,4% van de grondgebruikers met meer dan 1 ha cultuurgrond land- of tuinbouwer (tabel 14). Als we er van uitgaan dat alle bedrijfshoofden die 4 dagen of langer op het bedrijf werken agrariër zijn en zij die minder dan 2 dagen per week of 3 uur per dag op het bedrijf werkzaam zijn allen een niet-agrarisch hoofdberoep of geen beroep hebben dan zou in 1959 ca 48,4% van de grondgebruikers die 2 à 3 dagen per week of 3

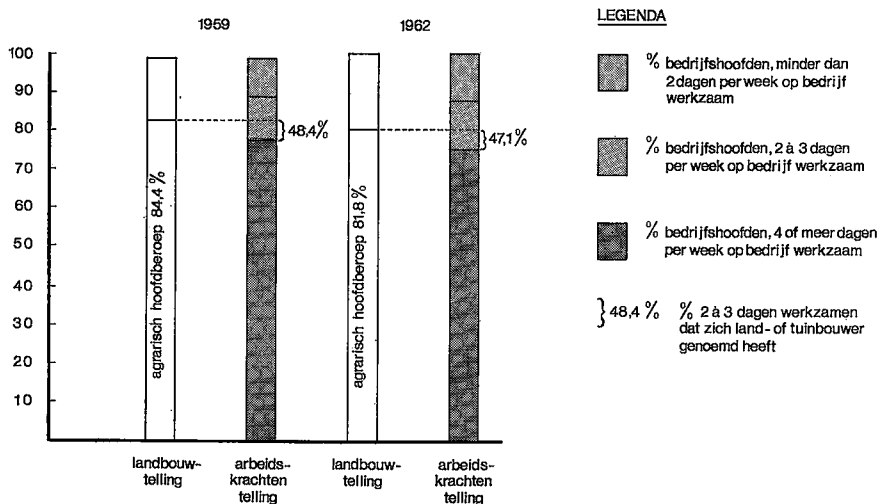

FIG. 2. Het aantal land- en tuinbouwers volgens de landbouwellingen vergeleken met de arbeidstijdcategorieën volgens de arbeidskrachtellingen (bedrijven \geq 1 ha).

à 5 uur per dag op hun bedrijf werkten zich land- of tuinbouwer genoemd hebben. In 1962 zou op grond van dezelfde berekening dit percentage 47,1 bedragen hebben (zie figuur 2).

Voor velen van de 2 à 3 dagen werkzamen zal het moeilijk zijn te zeggen wat nou eigenlijk hun hoofdberoep is. De door KOPPEJAN (1963, a) veronderstelde schijnbare verschuivingen als gevolg van 'subjectieve' beroepsveranderingen en wisselende registratiewijzen (7.1), zullen dan ook wel voorgekomen zijn. De vraag is echter of deze zo veelvuldig voorgekomen zijn dat ze volledig verantwoordelijk zijn voor de statistisch geconstateerde toename van het aantal nevenberoepslandbouwers. Wat betreft de periode 1959-1962 blijken de gegevens niet te wijzen op een verschuiving van enige betekenis. In beide jaren heeft immers ongeveer een gelijk percentage van de 2 à 3 dagen werkzame bedrijfshoofden met 1 ha of meer cultuurgrond zich landbouwer genoemd (figuur 2). De landbouwellingen en de arbeidskrachtellingen in 1959 en 1962 zijn dus zo gezien niet met elkaar in tegenspraak. Beide wijzen op een toeneming van het aantal grondgebruikers met een niet-agrarisch hoofdberoep of zonder beroep, waarbij iets minder dan de helft van de 2 à 3 dagen werkzamen zich land- of tuinbouwer genoemd heeft.

Ook op nog andere wijze is aan de hand van de arbeidskrachtellingen na te gaan of bij de uitkomsten van de landbouwellingen belangrijke schijnbare verschuivingen opgetreden zijn. Dit kan namelijk ook door de arbeidskrachtellingen onderling te vergelijken. Voor deze vergelijking kunnen behalve de tellingen van 1959 en 1962 ook die van 1956 gebruikt worden. Op de wijze als in tabel 15 is weergegeven kan berekend worden welk percentage van de grondgebruik-

kers die in de verschillende teljaren 2 à 3 dagen per week op hun bedrijf werkten zich land- of tuinbouwer genoemd heeft.

Met betrekking tot tabel 15 zijn dezelfde veronderstellingen gemaakt als met betrekking tot de voorgaande tabel. Er is namelijk van uitgegaan dat alle bedrijfshoofden die 4 dagen of meer per week op hun bedrijf werkzaam zijn een agrarisch hoofdberoep hebben en allen die minder dan 2 dagen per week op het bedrijf werkzaam zijn als niet-landbouwer zijn geteld. Ook is weer verondersteld dat bedrijfshoofden die in maatschap e.d. werken (i.v.m. 'dubbeltellingen' in 1962) alleen voorkomen onder de landbouwers die 4 of meer dagen per week op het bedrijf werken.

TABEL 15. Berekening van het aantal 2 à 3 dagen op het bedrijf werkzaamen dat zich land- of tuinbouwer heeft genoemd bij 3 achtereenvolgende arbeidskrachtentellingen.

	1956	1959	1962
Landbouwers	184.256	175.190	161.651
Tuinbouwers	+ 36.086	35.135	34.802
Alle agrarische bedrijfshoofden	220.342	210.325	196.453
Aantal bedrijfsh. dat 4 of meer dagen per week op het bedrijf werkzaam was	—199.452	193.820	181.860
2 à 3 dagen werkzamen die zich land- of tuinbouwer genoemd hebben (a)	20.890	16.505	14.593
Alle 2 à 3 dagen werkzamen (b)	53.088	42.930	36.360
a in % van b	39,35	38,45	40,01

bron: Statistiek arbeidskrachten voor land- en tuinbouwwerkzaamheden 1956, 1959 en 1962

Uit de tabel blijkt dat er in de teljaren 1956, 1959 en 1962 telkens een ongeveer gelijk percentage van de grondgebruikers die 2 à 3 dagen op hun bedrijf werkzaam zijn zich land- of tuinbouwer genoemd hebben. In figuur 3 is dit in beeld gebracht. Ook op deze wijze blijkt dus dat er sinds 1956 geen schijnbare verschuivingen van betekenis opgetreden kunnen zijn. Toch is in deze periode de toename van het aantal nevenberoepslandbouwers zeer aanzienlijk geweest (tabel 11). Als conclusie kan dan ook gesteld worden dat in ieder geval in de periode 1956–1962 de sterke toename van het aantal nevenberoepslandbouwers niet slechts een gevolg kan zijn van wijzigingen in de statistische waarneming.

De vergelijkbaarheid van de verschillende tellingen is helaas te gering om de analyse over een nog langere periode uit te strekken. Op grond van het voorgaande mogen we echter aannemen dat er in ieder geval na 1956 geen belangrijke 'statistische' verschuivingen opgetreden zijn. Dat er toch wel verschuivingen van deze aard zijn opgetreden lijkt overigens wel aannemelijk en zelfs waarschijnlijk, maar dan in veel geringere mate dan KOPPEJAN heeft verondersteld.

Het is waarschijnlijker dat de voornaamste oorzaak van de toename van het aantal nevenberoepslandbouwers niet zo zeer gelegen is in statistische verschuivingen – dus verschuivingen in de uitkomsten van de tellingen die niet door de werkelijke ontwikkelingen worden gedekt –, maar meer in werkelijke verschui-

Aantal geregistreerde
grondgebruikers
x 1000

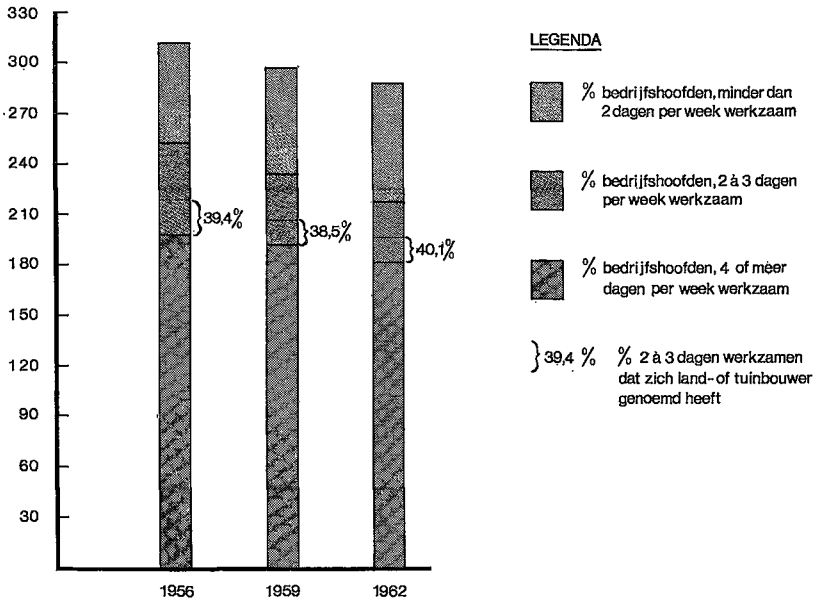

FIG. 3. Het aantal 2 à 3 dagen per week op het landbouwbedrijf werkzaamen dat als land- of tuinbouwer is geteld, in % van alle 2 à 3 dagen werkzaamen (alle geregistreerden).

vingen tussen de arbeidstijden in de beide uitgeoefende beroepen. Hierdoor zijn grote aantallen 'halfboeren' min of meer geleidelijk niet-boer geworden. Dit is niet alleen in overeenstemming met de trend in onze maatschappij die gaat in de richting van een toenemende specialisatie in één beroep, maar wordt ook ondersteund door de tabellen 14 en 15 en de figuren 2 en 3.

Behalve de conclusie dat de geconstateerde toename van het aantal nevenboepslandbouwers goedgevoerd overeenkomt met de werkelijkheid is op de gepresenteerde gegevens van de arbeidskrachtentellingen nog een belangrijke conclusie te baseren. De conclusie namelijk, dat de grondgebruikers met een niet-agrarisch hoofdberoep of zonder beroep geneigd zijn de aan het agrarische nevenbedrijf bestede arbeidstijd geleidelijk te verminderen. Dit komt overeen met bevindingen in het buitenland (4.3). Dit kan zowel samenhangen met toenemende vrijetijdsbehoeften als met de in onze samenlevingen optredende, zojuist al genoemde, specialisatie-trend, waarin het combineren van twee qua arbeidstijd bijna gelijkwaardige beroepen geen aantrekkelijke beroepencombinatie is. Ook kunnen de stijgende lonen en het afnemende aantal neven-functies op het platteland hierbij een rol spelen.

7.4. ENKELE ONDERZOEKINGEN

De geraadpleegde CBS-tellingen zeggen wel iets over de resultaten van het desagrarisatieproces, maar weinig of niets over de wijze waarop dit proces verloopt en over de achtergronden ervan. Er blijkt niet uit hoe de afvloeiing tot stand komt, hoe de verschuivingen tussen de grootteklassen zijn en waar bijvoorbeeld de toename van het aantal bedrijfshoofden zonder cultuurgrond in de periode 1959–1962 vandaan komt (tabel 14). Ook weten we niet in hoeverre de vermindering van het aantal bedrijven tot stand komt door directe beëindigingen door afvloeiende landbouwers of via een nevenberoep, agrarisch of niet-agrarisch. Er blijven nog vele van dergelijke vragen onbeantwoord. Om deze vragen te kunnen beantwoorden zal het proces nader onderzocht moeten worden. Zoals eerder betoogd is dit in Nederland nog maar in zeer geringe mate gedaan (1.1).

Onderzoekingen van het LEI verschaffen verschillende kwantitatieve gegevens. Zo blijkt uit enkele studies dat in de meeste gebieden de helft of meer van de landbouwers die een ander hoofdberoep kiezen een groter of kleiner deel van het bedrijf aanhouden (BAUWENS en BARIS, 1968). In 'Bedrijfsopvolging en wisseling in het gebruik van de grond' (LEI, 1962) komt men echter tot bevindingen die weinig overeenkomst vertonen met het beeld dat de CBS-tellingen ons verschaffen, en ze lijken de veronderstellingen van KOPPEJAN te bevestigen. In de 55 in dit onderzoek betrokken gemeenten neemt in de periode 1956–1959 het aantal niet-landbouwers met minstens 1 ha cultuurgrond sneller af dan het aantal landbouwers, namelijk respectievelijk met 5,5% en 0,8%. Ook de veronderstelling dat de afvloeiing voornamelijk via een nevenberoep plaatsvindt, wordt in dit onderzoek niet bevestigd. In de betrokken gemeenten bleek zelfs de verschuiving van niet-landbouwers naar de landbouwersgroep frekwenter op te treden dan andersom. Ook waren er in deze periode meer landbouwers die hun agrarische nevenberoep opgaven dan die een agrarisch nevenberoep begonnen.

Een ander LEI-onderzoek (VELDHUIS, 1964) gehouden in 4 gemeenten in Noord-Brabant over de periode 1959–1963, gaf uitkomsten die meer overeenkomen met de op de CBS-tellingen gebaseerde conclusies. Het aantal niet-landbouwers met 1 ha of meer cultuurgrond steeg in de onderzoeksgemeenten in de betreffende periode met 7%, terwijl het aantal landbouwers met 3,5% daalde. Ook bleek dat er meer landbouwers naar een ander hoofdberoep overstapten met behoud van een deel van het bedrijf dan dat er nevenberoepslandbouwers volledig landbouwer werden.

Hoe deze uiteenlopende bevindingen te verklaren? In plaats van uit te gaan van de beroepsopgaven van de betrokkenen zelf zijn in de LEI-onderzoekingen de grondgebruikers naar beroepsgroep ingedeeld door streekkenners. In vele gevallen bleek deze indeling af te wijken van het geregistreerde hoofdberoep. Ook de objectiviteit van deze wijze van indeling is moeilijk controleerbaar, te meer daar men telkens ook de beroepssituatie van enkele jaren eerder heeft moeten beoordelen. Wellicht is ook een gedeelte van de verklaring van de algemene trend afwijkende resultaten van het onderzoek in de 55 gemeenten gelegen in

omstandigheden die het afvloeiingspatroon in de jaren rond 1957 waarschijnlijk enigermate beïnvloed hebben, namelijk de conjunctuurdaling.

Behalve het kiezen van peildata in verband met conjunctuurschommelingen e.d. is bij de bestudering van het verschijnsel nevenberoepslandbouw ook de keuze van het onderzoeksgebied van groot belang. Het is bijvoorbeeld niet onwaarschijnlijk dat in gebieden waar al eerder een sterke vermindering van het aantal landbouwers en een toename van het aantal nevenberoepslandbouwers is opgetreden, nu een daling in de laatstgenoemde categorie geconstateerd wordt. Dergelijke ontwikkelingen zijn in verschillende onderzoeken aangetoond en kunnen in verband gebracht worden met een geleidelijke desagrarisatie (4.2.)

Behalve de genoemde LEI-publicaties zijn er nog slechts een beperkt aantal Nederlandse studies waar de nevenberoepslandbouw een min of meer centrale plaats inneemt. Hiervan zijn er slechts twee die uitsluitend de nevenberoepslandbouw in Nederland tot onderwerp hebben. Het betreft het onderzoek van KALSHOVEN (1959) onder de 'halfagrariërs' van Nijkerkerveen en het LEI-onderzoek van VAN DER LINDEN en DE NOORD (1969) in Nederweert en Enter. Beide publicaties zijn in de literatuuranalyse meermalen ter sprake gekomen. Een derde Nederlander die de nevenberoepslandbouw tot centraal thema van een onderzoek gemaakt heeft is TER HAAR (1961). Hij ging hiervoor echter naar een 'part-time gebied' in West-Duitsland. TACKE en BOSMA (1963) betrokken de nevenberoepslandbouw in hun studie over de invloed van de industrialisatie op de ontwikkelingen in de landbouw in enkele Nederlandse en West-Duitse gebieden. SCHUMACHER (z.j.) tenslotte wees op het procesmatige karakter van de ontwikkelingen met betrekking tot de nevenberoepslandbouw in een onderzoek in Zuid-Oost Limburg. Ook de laatstgenoemde onderzoeken zijn in de literatuurbespreking enkele malen ter sprake gekomen.

8. DE NEVENBEROEPSLANDBOUW IN DIDAM EN UDEN

8.1. SOCIAAL-HISTORISCHE ACHTERGRONDEN

In het voorgaande hoofdstuk is aan de hand van statistisch materiaal een globaal overzicht gegeven van het voorkomen van nevenberoepslandbouw in Nederland en van de kwantitatieve ontwikkelingen die zich hierbij voordoen. Alvorens in een volgend hoofdstuk dieper in te gaan op de achtergronden van deze ontwikkelingen, voor zover het de veronderstelde desagrarisatie betreft, zal nu eerst een typering worden gegeven van de nevenberoepslandbouwer zoals deze in ons onderzoek te voorschijn is gekomen. Wij doen dit door aan de hand van onderzoeksgegevens na te gaan wat zijn maatschappelijke herkomst is, hoe zijn sociaal-economische positie is, hoe zijn nevenbedrijf er uitziet, hoeveel tijd hij er aan besteedt, hoe hij zijn nevenberoep motiveert enz. De grondgebruiker zonder beroep zal hierbij buiten beschouwing gelaten worden.

De gegevens die hiervoor gebruikt worden zijn verzameld in de gemeenten Didam en Uden. In 1.4 is beargumenteerd waarom deze gemeenten als onderzoeksgemeenten gekozen zijn en is toegelicht hoe bij de verwerking van de onderzoeksgegevens te werk is gegaan. De beide onderzoeksgemeenten vertonen enerzijds veel overeenkomst, maar anderzijds zijn er ook belangrijke verschillen te constateren. De overeenkomsten zijn vooral gelegen in de agrarische structuur met name wat betreft de bedrijfs grootte en het bedrijfstype. De verschillen zijn vooral gelegen in de veranderingen die de laatste jaren ten aanzien van bepaalde aspecten van de agrarische structuur opgetreden zijn. Uit agrarisch oogpunt zijn de ontwikkelingen in Uden gunstiger te beoordelen dan die in Didam.

De achtergronden van deze ontwikkelingen zijn wellicht in een verder verleden gelegen, maar de relatief gunstige ontwikkelingen in Uden ten opzichte van Didam openbaren zich pas sinds een betrekkelijk klein aantal jaren. Deze ontwikkelingen zijn in het kort als volgt te karakteriseren: In Uden verloopt de afvloeiing vlotter, passen de bedrijven zich gemiddeld sneller aan de veranderende omstandigheden aan en neemt de nevenberoepslandbouw een minder belangrijke plaats in dan in Didam. De hier genoemde relatief gunstige ontwikkelingen in Uden liggen dus in het puur agrarische vlak. Op andere aspecten en implicaties van de ontwikkelingen kan hier niet worden ingegaan.

De achtergronden van de uiteenlopende ontwikkelingen zijn, zoals zo juist is gesteld, waarschijnlijk in een verder verleden terug te plaatsen. In onze publicatie over de factoren die bepalend zijn voor de sociaal-economische differentiatie in de landbouw zijn de sociaal-historische achtergronden van de ontwikkelingen in beide gebieden als volgt geformuleerd (WEERDENBURG, 1970. 41-42):

‘Een terugblik in de historie van beide gebieden geeft weinig aanleiding te concluderen dat de omstandigheden in een wat verder verwijderd verleden in Uden veel gunstiger waren dan in Didam. Als we terugkijken tot vòòr 1940 dan zien we toch wel één opmerkelijk verschil.

In beide gemeenten bood de niet-agrarische sektor weinig mogelijkheden en

voor zover dit wel het geval was, was dit voor de kleine boer en voor kandidaat-opvolgers vrijwel nooit een aanleiding de landbouw te verlaten. Er zijn echter aanwijsbare verschillen in de wijze waarop men in het verleden bij het streven naar een beter bestaan oplossingen gezocht heeft zonder het hoofdberoep op te geven. Terwijl de kleine boer in Didam zijn inkomen, voor zover en zo lang nodig, veelal aanvulde door inkomsten buiten het eigen bedrijf, zochten de Udense kleine boeren vaker naar mogelijkheden binnen het eigen bedrijf. Die mogelijkheid bood de tuinbouw, vooral de kersenteelt (nu snel in betekenis afnemend). Pogingen om ook in Didam de tuinbouw ingang te doen vinden (de ABTB heeft hiertoe initiatieven ontwikkeld), zijn goeddeels mislukt. De Udense boeren hadden nog een andere uitwijkmogelijkheid, namelijk de Peelontginningen. Gedurende een aantal jaren lagen hier voor boeren die vooruit wilden of voor jonge boeren, die geen opvolgingsmogelijkheid hadden, kansen om een eigen bedrijf te beginnen. In Didam waren deze mogelijkheden in de periode dat de expansie van het agrarische gebied in Uden het grootst was (1920–1935) nauwelijks meer aanwezig. De gehechtheid aan de landbouw was echter groot. Boerenzoons, die geen landbouwer konden worden, probeerden in vele gevallen naast een ander hoofdberoep er toch nog wat grond en/of vee bij te houden. In Uden was dit verschijnsel ook niet onbekend, maar het was toch aanzienlijk minder algemeen. Volgens VAN LIESHOUT (1948) was in 1930 slechts ca 3% van de grond in Uden door niet-landbouwers (inclusief landarbeiders) in gebruik. In Didam was dit percentage in die tijd al veel hoger en is op minstens 10% te schatten (PILS e.a., 1948). Na de laatste oorlog heeft zich een ontwikkeling voorgedaan, die waarschijnlijk nog meer bijgedragen heeft tot de geconstateerde ontwikkelingen. Mede onder invloed van gemeentelijke initiatieven is in Uden, in tegenstelling tot in Didam, kort na de oorlog de industrialisatie op gang gekomen. De hierdoor ontstane gunstige werkgelegenheidssituatie is door vele Udense boerenzoons aangegrepen om een toekomst buiten de landbouw te zoeken. De Didamse boerenzoons daarentegen hielden nog lange tijd vol wat vroeger algemeen was, namelijk op het ouderlijke bedrijf blijven werken, totdat beroepsverandering veelal onvermijdelijk was. Er was weliswaar in de omliggende gemeenten meestal voldoende werkgelegenheid, maar daar werd weinig en dan veelal pas op latere leeftijd gebruik van gemaakt. Bovendien bracht een relatief langdurige socialisatie in het agrarische milieu met zich mee dat men zich in sterke mate met het agrarische milieu identificeerde en dat de geboden werkgelegenheid mede daardoor als weinig aantrekkelijk ervaren werd. Men had (en heeft) meestal een sterke voorkeur voor agrarisch verwante en in de omgeving vertrouwde beroepen. De identificatie met het agrarische beroep bracht ook met zich mee, dat men in relatief sterke mate geneigd was naast een niet-agrarisch hoofdberoep 'iets' aan landbouw te blijven doen.'

Tegen deze achtergrond zullen de in het vervolg te presenteren onderzoeksgegevens gezien moeten worden.

8.2. DE BETEKENIS VAN DE NEVENBEROEPSLANDBOUW

De plaats die de nevenberoepslandbouw in Didam en Uden inneemt is sterk verschillend. In Uden komt het aantal nevenberoepslandbouwers overeen met het landelijke gemiddelde, namelijk 19% van het totaal aantal bedrijven met 1 ha of meer cultuurgrond. Dit percentage is iets lager dan gemiddeld voor de zandgronden (21%). In Didam is het aandeel van de nevenberoepslandbouwers in het grondgebruik aanzienlijk hoger dan in Uden, zoals blijkt uit de tabellen 16 en 17.

TABEL 16. Het aantal grondgebruikers met 1 ha of meer cultuurgrond in Didam en Uden (zonder Odiliapeel) per beroepsgroep.

	Didam (1965)		Uden (1963)	
	abs.	%	abs.	%
Land- of tuinbouwer	269	55	408	81
Ander beroep	173	36	69	14
Zonder beroep	44	9	26	5
Totaal	486	100	503	100

Bron: LEI-schets 'Bevermeer' No. 160, 1966

LEI-schets 'Uden' No. 53, 1963

TABEL 17. Alle grondgebruikers/vechouders in Didam en Uden (zonder Odiliapeel) per beroepsgroep.

	Didam (1965)			Uden (1963)		
	aantal		% cul- tuurgrond	aantal		% cul- tuurgrond
	abs.	%		abs.	%	
Land- of tuinbouwer	270	45	79	419	65	93
Ander hoofdberoep	259	43	17	151	24	5,5
Zonder beroep	68	12	4	68	11	1,5
Totaal	597	100	100	638	100	100

Bron: LEI-schets 'Bevermeer', No. 160, 1966

LEI-schets 'Uden', No. 53, 1963

Duidelijker nog dan in tabel 16 komt de betekenis van de nevenberoepslandbouw naar voren in tabel 17. Deze laatste tabel geeft het aantal grondgebruikers per beroepsgroep voor alle geregistreerde bedrijven dus ook de bedrijfjes beneden 1 ha, voor zover nog registratieplichtig. Ook is in tabel 17 aangegeven wat het aandeel is van de afzonderlijke beroepsgroepen in de hoeveelheid gebruikte cultuurgrond.

In Didam was in 1965 slechts 45% van de geregistreeerde bedrijven in handen van landbouwers, tegen 65% in Uden. Voor de bedrijven van 1 ha of groter is het verschil nog groter, namelijk respectievelijk 55% en 81% (tabel 16). Ook de hoeveelheid door niet-landbouwers gebruikte grond is in Didam duidelijk groter dan in Uden. In Didam bedroeg dit in 1965 ongeveer 21%, in Uden twee jaar eerder ongeveer 7%.

8.3. DE MAATSCHAPPELIJKE HERKOMST VAN DE NEVENBEROEPSLANDBOUWERS

Tot ca 1950 bestond de meerderheid van de nevenberoepslandbouwers uit 'kleine luiden': ambachtslieden, landarbeiders, grondwerkers enz. Zij hadden over het algemeen slechts kleine stukjes grond in gebruik. Het grondgebruik van deze mensen hoorde òf bij hun beroep of hun maatschappelijke positie òf was noodzakelijk met het oog op het geringe en onzekere inkomen uit het hoofdberoep. Toen de lonen hoger werden en de werkgelegenheid en sociale zekerheid toenamen, zijn velen er geleidelijk toe overgegaan het grondgebruik te beëindigen of de hoeveelheid grond en vee zodanig te minimaliseren, dat zij niet meer als grondgebruiker of veehouder in de registratie zijn opgenomen.

Van de in het onderzoek betrokken nevenberoepslandbouwers, 109 in Didam en 67 in Uden (zie 1.4), zijn de meesten afkomstig uit de agrarische bevolkingsgroep. Ze zijn òf zelf boer geweest òf hebben ooit het plan gehad (en soms ook de kans) zelfstandig boer te worden. In Didam is 18% van de part-timers ooit zelf boer geweest, in Uden 31%, terwijl respectievelijk 57% en 45% het ooit heeft willen worden. In Didam heeft 79% en in Uden zelfs 90% ooit volledig in de landbouw gewerkt.

Voor velen is de combinatie van een niet-agrarisch hoofdberoep met een agrarisch nevenberoep een compromis tussen het beroep waarin men is opgegroeid en opgeleid enerzijds en het streven naar een redelijk inkomen anderzijds. Het hoofdberoep biedt dan meestal wel een volledige dagtaak, maar het nevenberoep vraagt dikwijls zoveel tijd en aandacht, dat ook het hoofdberoep als 'aangepast' kan worden beschouwd (geringe scholingsambities e.d.). De nevenberoepslandbouwers die vroeger zelfstandig boer zijn geweest, hadden als boer overwegend kleine en zeer kleine bedrijven, zoals uit tabel 18 blijkt.

TABEL 18. De grootte van de bedrijven van de ex-boeren vóór de aanvaarding van een ander hoofdberoep

	Didam	Uden
Het vroegere bedrijf was:		
kleiner dan 3 ha	38	5
3-5 ha	29	38
5-7 ha	33	28
7 ha of groter	0	28
	100	100
Aantal	21	21

De ex-boeren hadden in Didam veel kleinere bedrijven dan in Uden. In beide gemeenten waren deze bedrijven echter aanzienlijk kleiner dan die van de nog aanwezige boeren: tegenover 33 % respectievelijk 57 % bedrijven boven 5 ha van de ex-boeren in Didam en Uden staan respectievelijk 70 % en 80 % bedrijven boven 5 ha van de nog aanwezige boeren.

Ook degenen die geen zelfstandig landbouwer zijn geweest zijn in meerderheid direkt uit de landbouw afkomstig. Meestal zijn het secundair afgevoelde boerenzoons, die pas op latere leeftijd een ander beroep gekozen hebben. In Didam is 37 % en in Uden 58 % van alle part-timers pas op 25-jarige leeftijd of later naar een ander hoofdberoep overgegaan. Voor zover men volledig in de landbouw gewerkt heeft bedragen deze percentages respectievelijk 46 en 64. Slechts respectievelijk 20 % en 10 % heeft nooit volledig in de landbouw gewerkt.

Duidelijk blijkt ook de herkomst van de nevenberoepslandbouwers uit de hoofdberoepen van de vaders. In Didam was 61 % van de vaders landbouwer, in Uden zelfs 82 %. Vrijwel alle vaders waren grondgebruiker. Gelet op de hoeveelheid grond die men in gebruik had, zijn de verschillen in maatschappelijke herkomst van de part-timers tussen Didam en Uden zeer duidelijk, zoals blijkt uit tabel 19.

TABEL 19. De hoeveelheid gebruikte grond door de vaders van de nevenberoepslandbouwers

	Didam	Uden
De vader had:		
geen grond (of onbekend)	1	4
minder dan 1 ha	8	6
1- 3 ha	42	3
3- 5 ha	21	7
5-10 ha	19	53
10 ha of meer	9	27
	100	100
Aantal	109	67

Tabel 19 laat zien dat de vaders van de nevenberoepslandbouwers in Uden over het algemeen aanzienlijk grotere bedrijven hadden dan in Didam. Dit houdt verband met het feit dat de part-timers in Uden voor een groot deel afkomstig zijn van tot voor kort nog gewone landbouwbedrijven, in tegenstelling tot in Didam. In Didam zijn niet alleen een groter aantal nevenberoepslandbouwers zoons van niet-landbouwers met een landbouwbedrijfje, maar ook zijn er vele grondgebruikers die vroeger, hoewel nog tot de agrarische bevolkingsgroep behorend, als gevolg van een onvoldoende bestaansbasis in de landbouw al gedeeltelijk en/of tijdelijk van inkomsten van buiten de landbouw afhankelijk waren. Dit verschijnsel doet zich ook nu nog frekwent voor en niet zelden gaat men tegenwoordig geleidelijk tot een niet-agrarisch hoofdberoep over.

Hoewel in vrijwel alle gevallen ook de vaders van de part-timers grondgebruikers waren, is het niet zo dat de zoons ook steeds de voortzetters zijn van de ouderlijke bedrijfjes. In beide gemeenten heeft ruim 60% van de part-timers de grond van hun vader overgenomen, terwijl ca 10% de grond van schoonouders of overige familie overgenomen heeft. In de overige gevallen is de grond van vreemden afkomstig.

8.4. HET HOOFDBEROEP EN HET INKOMEN

Er blijkt onder de nevenberoepslandbouwers een duidelijke voorkeur te zijn voor bepaalde beroepen. De meeste door hen uitgeoefende beroepen zijn òf aan de landbouw verwant (Didam 35%, Uden 39%) òf hebben bepaalde aspecten met het nevenberoep gemeen: met name 'buitenwerk' (in de bouwvakken werken in Didam 26%, in Uden 13%) en zelfstandigheid (in Didam heeft 4% een zelfstandig hoofdberoep, in Uden 16%). Het werken in de industrie is in vergelijking tot de beschikbare arbeidsplaatsen weinig populair. Hoewel de industrie (kwantitatief) de meeste mogelijkheden biedt, zijn slechts respectievelijk 20% en 15% van de part-timers hierin werkzaam. De genoemde percentages komen vrij goed overeen met de cijfers die de LEI-rapporten geven voor de ruilverkavelingsgebieden 'Bevermeer' en 'Uden'. Deze geringe belangstelling voor de industrie is een ook in andere delen van het land en in andere landen geconstateerd verschijnsel. Blijkens de beschikbare gegevens komt deze afweershouding ten aanzien van 'de fabriek' echter het sterkst in Nederland naar voren (4.5).

De uitgeoefende beroepen zijn in overgrote meerderheid ongeschoold of halfgeschoold. De geneigdheid zich na het dagonderwijs nog verder te bekwamen is over het algemeen gering. Deze is echter in Uden wat groter dan in Didam. In Uden heeft 66% zich na het dagonderwijs nog op enigerlei wijze bekwaamd door middel van cursussen, in Didam slechts 43%. Een cursus voor het op het moment van onderzoek uitgeoefende beroep heeft in beide gemeenten slechts ca 25% gevolgd.

Voortgezet dagonderwijs heeft in Didam 18% en in Uden 14% genoten. In beide gemeenten hebben de nevenberoepslandbouwers duidelijk minder opleiding dan de gewone boeren. Van de boeren heeft in Didam 25% en in Uden 30% voortgezet dagonderwijs genoten, terwijl respectievelijk 65% en 84% van hen een of meer cursussen heeft gevolgd. Een dergelijk verschil in opleidingsniveau tussen full-time en part-time boeren is in de buitenlandse literatuur vrijwel niet te vinden. Doorgaans blijkt de nevenberoepslandbouwer qua opleiding tenminste gelijkwaardig te zijn aan de gewone boer, maar hij is in dit opzicht meestal wel de mindere van de gemiddelde niet-landbouwer (4.6).

De lage scholing van de nevenberoepslandbouwer in het hoofdberoep, blijkt afgezien van de geringe geneigdheid deze te verbeteren, ook op andere wijze toch niet tot grote ontevredenheid te leiden. Op de vraag of men, indien men een betere positie in het hoofdberoep aangeboden zou krijgen, deze zou aanvaarden, gaven in beide gemeenten ca 50% een positief antwoord. Maar op een

daaropvolgende vraag, of men dit ook zou doen indien dit zou inhouden dat men dan ook van woonplaats zou moeten veranderen, bleek nog slechts 18% daar voor te voelen.

In Didam gaf 23% en in Uden 36% van alle nevenberoepslandbouwers ook te kennen dat men zonder bedrijfje meer zou kunnen bereiken in het hoofdberoep. Kennelijk vult het nevenbedrijf aan wat men in het hoofdberoep mist, want zowel in Didam als in Uden vond slechts 6% van de part-timers dat men in vergelijking met de collega's 'slecht af' was. Ten opzichte van de boeren voelden respectievelijk 14% en 7% zich slecht af.

Het inkomen dat in het hoofdberoep bereikt wordt is niet los te zien van de mate van scholing in het hoofdberoep. Het inkomen is dan ook doorgaans laag en, samenhangend met de geringere scholing, in Didam lager dan in Uden. In Didam verdiende in 1967/1968 53% van de vrijetijdslandbouwers minder dan f 140,- per week (bruto), in Uden 35%. Het gemiddelde inkomen uit het hoofdberoep is in beide gemeenten duidelijk lager dan dat van de gemiddelde Nederlander. De meeste buitenlandse onderzoeken bevestigen de ongunstige inkomenspositie van de nevenberoepslandbouwer. Maar ook blijkt dat dit vaak meer dan gecompenseerd wordt door het nevenberoep (4.7).

De opvattingen over wat als een redelijk inkomen kan worden beschouwd, zijn in beide gemeenten ongeveer gelijk. In beide gemeenten is 88% van mening dat f 140,- te weinig is en meent ca 50%, dat dit minstens f 160,- moet zijn. Dit laatste bedrag wordt slechts door 12% in Didam en 18% in Uden in het hoofdberoep bereikt.

De afstand tussen het loon in het hoofdberoep en het redelijk geachte inkomen is dus vrij groot en is in Didam groter dan in Uden. Deze afstand probeert men in het algemeen niet te overbruggen door meer scholing of overwerk, maar door middel van het nevenberoep. De inkomensfunctie van het nevenberoep zal in Didam daarom sterker zijn dan in Uden. Dit wordt bevestigd door de reacties op de vraag of men zelf van mening is dat extra inkomsten de belangrijkste reden voor het aanhouden van het nevenbedrijf is. In Didam antwoordde 51% bevestigend, in Uden 35%. Op de vraag echter wat men met het nevenbedrijf zou doen als het inkomen uit het hoofdberoep zodanig zou zijn, dat geen extra inkomsten meer nodig zouden zijn, antwoordde in beide gemeenten ca 65% dat dit geen consequenties voor het nevenbedrijf zou hebben. Van de overigen zou in Didam slechts 7% het bedrijfje geheel van de hand doen, in Uden 21%. In Didam zou 20% het nevenbedrijf verkleinen en/of vereenvoudigen, in Uden 7%.

Hoe groot de aanvulling uit het nevenberoep op het inkomen is, kon meestal slechts bij benadering worden gezegd. Voor zover men bereid of in staat was (Didam 77%, Uden 92%) te zeggen wat de opbrengst van het nevenbedrijf is, is deze in Didam en Uden ongeveer gelijk. Ongeveer 40% had een gemiddelde opbrengst van minder dan f 500,- per jaar, terwijl ca 30% f 1500,- of meer opleverde. Hierbij komt, dat soms aanzienlijke besparingen gemaakt worden op de uitgaven voor voeding.

8.5. HET AGRARISCHE NEVENBEDRIJF

De grootte van het agrarische nevenbedrijf kan sterk variëren. Hiermee onderscheidt het nevenbedrijf zich niet van het gewone landbouwbedrijf. Uit statistische gegevens blijkt dat er nog een belangrijk kenmerk is dat de nevenbe- roepslandbouw gemeen heeft met de gewone landbouw: het aantal zeer kleine bedrijfjes neemt snel af, terwijl het aantal grotere bedrijven een toename te zien geeft. Het belangrijkste verschil tussen beide wijzen van landbouwbeoefening ligt in de gemiddelde grootte van het bedrijf. Tabel 20 geeft een overzicht van de verdeling van de in het onderzoek betrokken nevenbedrijven over een aantal grootteklassen.

TABEL 20. De grootte van de in het onderzoek betrokken nevenbedrijven in 1963 en 1967.

	Didam		Uden	
	1963	1967	1963	1967
Kleiner dan 1 ha	36	39	37	38
1-2 ha	35	35	25	25
2-5 ha	21	20	21	26
5 ha of groter	8	6	17	11
	100	100	100	100
Aantal	77	109	52	67

Bron: landbouwtellingen 1963 en 1967

Tabel 20 laat zien dat er in Didam en Uden tussen 1963 en 1967 weinig verandering in de bedrijfsgroottestructuur is opgetreden, althans voor zover het de in 1967 aanwezige bedrijven betreft. In beide gemeenten zijn in de betreffende pe- riode echter een aantal zeer kleine bedrijfjes 'verdwenen' (L.E.I., 1963; 1966). De landelijke ontwikkeling met betrekking tot het aantal zeer kleine bedrijfjes treedt dus ook in Didam en Uden op.

Van de in het onderzoek betrokken bedrijven is de gemiddelde oppervlakte tussen 1963 en 1967 nauwelijks gewijzigd. Deze is in Didam ca 1,4 ha en in Uden ca 1,5 ha (mediaan). De mediane omvang¹ is echter teruggelopen met ca 10% in Didam en 18% in Uden. Deze teruggang is voor een groot gedeelte toe te schrijven aan het afstoten van pluimvee.

Een groot aantal van de tegenwoordige nevenbedrijven was tot voor kort een klein gewoon landbouwbedrijf. Niet alleen de woningen en de bedrijfsgebouwen herinneren hier nog aan, maar ook de structuur van de nevenbedrijven. De meeste van deze nevenbedrijven zijn nog grotendeels afspiegelingen van de ge-

¹ De bepaling van de omvang van de afzonderlijke bedrijven is gebaseerd op de door de Stichting Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw ('O.- en S.-fonds) in verband met de beëindigingsvergoedingsregelingen gehanteerde normen, als vermeld in artikel 9 van het Bestuursbesluit no. 25, 1968.

wone landbouwbedrijven. De produktietakken die op de gewone landbouwbedrijven voorkomen zijn vaak in dezelfde verhoudingen in het nevenbedrijf terug te vinden.

Op beide bedrijfstypen treedt nu echter een geleidelijke ontmenging op. Deze ontmenging is zowel op de gewone bedrijven als op de nevenbedrijven in Uden verder gevorderd dan in Didam. In 1967 was het gemiddelde aantal produktietakken¹ in Didam 2,61 per bedrijf en in Uden 2,19. Ten opzichte van 1963 betekent dit een vermindering van respectievelijk 0,52 en 0,63 produktietak per bedrijf. Aangezien de gemiddelde bedrijfsgrootte ongeveer gelijk gebleven is, wijst dit dus op een vrij sterke ontmenging in de laatste jaren. Deze is echter voor een groot deel toe te schrijven aan het grotendeels verdwijnen van de in de betreffende periode economisch weinig aantrekkelijke pluimveeteelt.

Wat betreft de produktiestructuur van de nevenbedrijven zijn er tussen Didam en Uden, anders dan met betrekking tot de gewone landbouwbedrijven, vrij grote verschillen. De samenstelling van de totale produktie van de nevenbedrijven is in Didam vrijwel gelijk aan die van de gewone bedrijven, terwijl er in Uden vrij grote verschillen zijn. Akkerbouw en tuinbouw nemen in Uden op de nevenbedrijven een relatief belangrijke plaats in, rundvee en varkens daarentegen een relatief onbelangrijke plaats. Met behulp van de O.- en S.-Fonds puntentelling is een schatting gemaakt van het aandeel van de verschillende produktierichtingen in de totale produktie van de nevenbedrijven. Tabel 21 geeft hiervan het resultaat.

TABEL 21. Het aandeel van de afzonderlijke produktietakken in de totale produktie van de in het onderzoek betrokken nevenbedrijven.

	Didam		Uden	
	1963	1967	1963	1967
Akkerbouw	39	28	33	35
Tuinbouw	1	1	16	13
Rundvee	37	50	31	36
Varkens	15	18	8	9
Pluimvee	8	3	12	7
	100	100	100	100
Aantal	77	109	52	67

Bron: landbouwtellingen 1963 en 1967

Het grootvee (rundvee en varkens) neemt op de nevenbedrijven in Didam een zeer belangrijke plaats in. Het aandeel nam van 1963 tot 1967 toe van 52% tot 68%. Ook in Uden nam de betekenis van het grootvee op de nevenbedrijven relatief toe, het steeg van 39% tot 45%.

¹ Er zijn 5 produktietakken onderscheiden, namelijk akkerbouw, tuinbouw, rundveehouderij, varkenshouderij en pluimveeteelt.

Als we de intensiteit van het grondgebruik in de nevenbedrijven berekenen door de met behulp van de O.- en S.-punten berekende omvang te vergelijken met de oppervlakte en we stellen dit naast de op dezelfde wijze berekende intensiteit van het grondgebruik door de gewone landbouwers dan blijkt dat de partitimers de grond minder intensief gebruiken dan de gewone boeren. De gemiddelde oppervlakte van de nevenbedrijven bedraagt da 22% van de gewone bedrijven, terwijl de bedrijfsomvang gemiddeld ca 17% van die van het gemiddelde gewone bedrijf is. Deze percentages komen in Didam en Uden vrij goed overeen.

8.6. DE AAN HET NEVENBEDRIJF BESTEDE ARBEID

De hoeveelheid door de nevenberoepslandbouwers aan het nevenberoep bestede tijd is in Didam aanzienlijk groter dan in Uden. Gemeten aan het totaal aantal door het gezin bestede arbeidsuren zou in Didam 46% van de nevenbedrijven minstens een halve dagtaak aan één persoon bieden. In Uden bedraagt dit percentage 25. We rekenen hiertoe de nevenbedrijven, waarop in totaal door man, vrouw en overige gezinsleden minstens 35 uur per week wordt gewerkt¹. Gemiddeld wordt in Didam bijna 35 uur per week per bedrijf besteed en in Uden ca 22,5 uur.

Voor wat Didam betreft stoten we hier op een soortgelijke situatie als in Engeland en Duitsland is geconstateerd (2.8), namelijk dat de arbeid op de nevenbedrijven relatief inefficiënt besteed wordt. De nevenbedrijven zijn qua omvang minder dan 20% van de gewone bedrijven, terwijl de hoeveelheid aangewende arbeid aanzienlijk meer dan 20% bedraagt. Een (gedeeltelijke) verklaring is wellicht gelegen in het feit dat op de kleinste bedrijven weinig mogelijkheden tot mechanisatie en loonwerk aanwezig zijn, hoewel verschillende buitenlandse onderzoekingen laten zien dat nevenbedrijven gemiddeld juist relatief sterk gemechaniseerd zijn (2.7). De Udense nevenberoepslandbouwers laten zien dat het ook anders kan. Hier komt de hoeveelheid aangewende arbeid per bedrijfs-grootte-eenheid veel dichter bij het gemiddelde op de gewone landbouwbedrijven. De hierna volgende factoren geven waarschijnlijk een vrij volledige verklaring voor het geconstateerde verschil tussen Didam en Uden wat betreft de aangewende arbeid.

- de nevenbedrijven in Uden zijn meer vereenvoudigd (minder produktietakken);
- de minder arbeidsintensieve produktietakken nemen in Uden een belangrijker plaats in (akkerbouw, pluimvee);
- door de relatief belangrijke plaats van akkerbouw en tuinbouw (fruit) in Uden kan er meer werk uitbesteed worden.

Het aantal uren dat de gezinsleden samen op het nevenbedrijf werken loopt

¹ Dit lijkt voor een halve dagtaak nogal hoog, maar de gewone boeren blijken in beide gemeenten, althans volgens eigen opgave, zeer lange dagen te maken. Niet minder dan 90% van de bedrijfshoofden in Didam en 70% in Uden gaven te kennen minstens 60 uur per week op het bedrijf werkzaam te zijn.

sterk uiteen. De eerder genoemde gemiddelden van ca 35 uur voor Didam en 22,5 uur voor Uden zijn slechts rekenkundige gemiddelden, waar in werkelijkheid maar weinig nevenberoepslandbouwers geheel aan beantwoorden. Tabel 22 geeft een overzicht van het aantal uren dat de verschillende gezinsleden gemiddeld per week op het bedrijfje werkzaam zijn.

TABEL 22. Het aantal aan het nevenbedrijf bestede arbeidsuren per gezinslid-categorie per week.

	Bedrijfs- hoofden		Echtge- notes		Kinde- ren		Totaal	
	D	U	D	U	D	U	D	U
Niet of n.v.t.	4	6	34	39	80	88	1	4
Minder dan 5 uur	7	28	12	28	4	9	8	27
5-10 uur	10	12	11	1	2	0	6	9
10-20 uur	23	28	27	22	4	0	11	19
20-35 uur	44	21	12	3	8	1	27	15
35 uur of meer	12	4	4	6	2	2	46	25
	100	100	100	100	100	100	100	100
Gemiddeld:								
- per bedrijf	21,9	13,3	9,1	7,2	3,9	1,9	34,9	22,4
- per op bedrijf werkzame	22,9	14,1	14,6	11,8	20,5	12,6	35,3	23,5

Het verschil tussen Didam en Uden wat betreft de aangewende arbeid komt in tabel 22 duidelijk naar voren. Dit geldt zowel voor de part-timers zelf als voor de echtgenoten en de kinderen. Ook is uit de tabel af te lezen dat de bedrijfs-
hoofden zelf het leeuwendeel van het werk voor hun rekening nemen. Het aandeel van de echtgenote is echter ook aanzienlijk in tegenstelling tot dat van de kinderen. Van de mannen werkt in Didam 56% minstens 20 uur per week, in Uden slechts 25%. Voor de vrouwen bedragen deze percentages 16 en 9, voor de kinderen 10 en 3. In totaal wordt in Didam op 73% van de nevenbedrijven 20 uur of meer per week gewerkt, in Uden slechts op 40%.

Niet zelden wordt verondersteld dat de vrouw voor een zware taak staat indien de man naast zijn hoofdberoep een agrarisch nevenbedrijf heeft. Deze veronderstelling wordt ondersteund door onderzoeksbevindingen in enkele andere landen, waar de vrouw vaak meer werk aan het nevenbedrijf besteedt dan de man (4.3). Nu is de belasting van de vrouw door het werk op het bedrijfje niet volledig te meten aan het aantal uren dat ze er aan besteedt, maar een belangrijke maatstaf lijkt het toch wel. Blijkens dit gegeven als maatstaf valt het, althans in onze onderzoeksgebieden, met de belasting van de vrouw nogal mee. Minder dan 20% van de vrouwen werkt gemiddeld 3 uur of meer per dag op het bedrijfje. Onder normale omstandigheden lijkt 3 uur per dag niet bijzonder veel. Het is dan ook niet zo verrassend te constateren dat in de meeste gevallen de vrouwen weinig bezwaren blijken te hebben tegen hun taak op het bedrijfje. In

Didam gaf zelfs 88 % van de meewerkende vrouwen te kennen het werk met plezier te doen, in Uden 76 %.

Nu is het mogelijk dat, ook al blijkt het aantal arbeidsuren niet bijzonder hoog te zijn en ook al geeft men te kennen het werk graag te doen, de belasting voor velen toch groot is en dat men te weinig tijd over heeft voor het vaak grote gezin. (In beide gemeenten heeft ca 40 % 5 of meer kinderen). Omdat echter in de gesprekken zelden bleek dat de vrouw haar taak als te zwaar beschouwt, kunnen we ons afvragen of wellicht bepaalde omstandigheden (bijv. gespreks-situatie) hier ten aanzien van de antwoorden van de vrouw beïnvloedend hebben gewerkt. Om toch iets over eventuele bezwaren te weten te kunnen komen zouden we over een andere maatstaf moeten beschikken dan die van het aantal gewerkte uren of de eigen mededelingen. We menen een dergelijke maatstaf te kunnen ontlenen aan een vergelijking van het aantal uren dat de vrouw van de part-timer meewerkt met het aantal uren dat de vrouw van de gewone boer meewerkt. Mocht blijken dat de part-timer's vrouw meer uren op het bedrijf werkt dan de boerin, dan lijkt het aannemelijk dat zij haar positie, ondanks de medegedeelde tevredenheid, als onbevredigend ervaart. In dat geval zal de veronderstelling dat de vrouw van de nevenberoepslandbouwer relatief zwaar belast wordt als juist moeten worden beschouwd, omdat zij meer moet doen buiten haar eigenlijke huishoudelijke taak dan in haar omgeving gebruikelijk is en, in het geval van de ex-boerin, waarschijnlijk ook meer dan zij vroeger gewoon is geweest.

De vergelijking van de part-timer's vrouw met de boerin laat echter zien dat de veronderstelling dat de eerstgenoemde relatief zwaar belast is niet juist is, althans niet in Didam en Uden. De vrouw van de nevenberoepslandbouwer blijkt duidelijk minder uren op het bedrijf te werken dan de boerin. Dit geldt zowel voor de bedrijven die als volledige bestaansbron geëxploiteerd worden als voor de bedrijven waar dit niet het geval is en de boer op een of andere wijze het inkomen uit het bedrijf aanvult. Tabel 23 laat dit zien.

TABEL 23. Het aantal uren per week besteed aan het bedrijf door de echtgenote van het bedrijfshoofd, op verschillende bedrijfstypen

Aantal uren per week	De echtgenote van de gewone boer		De echtgenote van de boer met nevenink.		De echtgenote van de nevenberoepsboer	
	Didam	Uden	Didam	Uden	Didam	Uden
Geen of n.v.t.	28	30	28	57	34	39
Minder dan 5 uur	7	7	0	3	12	28
5-10 uur	8	7	6	11	11	1
10-20 uur	30	26	22	18	27	22
20-35 uur	22	25	25	6	12	3
35 uur of meer	6	5	19	6	4	6
	100	100	100	100	100	100
Gemiddeld:						
- alle echtgenoten	13,5	13,6	19,3	7,2	9,1	7,2
- de op bedrijf werkzamen	18,6	19,5	26,7	16,8	14,6	11,2
Aantal	102	100	36	35	109	67

De positie van de vrouw van de nevenberoepslandbouwer wat betreft haar taak op het landbouwbedrijf lijkt dus relatief gunstig te zijn. Zowel het aantal vrouwen dat meer dan 20 uur per week werkt als het gemiddelde aantal per week gewerkte uren is duidelijk lager dan dat bij de beide andere bedrijfstypen. Opvallend is het grote aantal arbeidsuren van de vrouwen van de boeren met neveninkomsten buiten het bedrijf in Didam. Het is wellicht in deze categorie dat de vrouw voor de lasten staat die men soms aan de nevenberoepslandbouwers toeschrijft. In deze categorie werkt bijna de helft van de vrouwen 20 uur of meer per week op het bedrijf.

Eerder hebben we al gezegd dat de meeste vrouwen van de part-timers te kennen gaven het werk met plezier te doen. Dit geldt ongeveer in gelijke mate voor de vrouwen in de beide andere categorieën. In Didam gaven van de meewerkenden 70% van de vrouwen van de gewone boeren, 83% van de boeren met neveninkomsten en 88% van de nevenberoepsboeren te kennen het werk graag te doen. In Uden bedragen deze percentages respectievelijk 80, 74 en 76. Slechts zeer weinigen gaven te kennen het werk met tegenzin te doen. In Didam respectievelijk 8%, 4% en 3%, in Uden respectievelijk 0%, 6% en 5%.

Hoewel de echtgenote van de nevenberoepslandbouwer dus betrekkelijk weinig uren maakt, althans minder dan de echtgenote van de gewone boer, is haar aandeel in de totale hoeveelheid aan het nevenbedrijf bestede arbeid toch aanzienlijk. Dit wordt geïllustreerd door tabel 24.

TABEL 24. Het aandeel van de afzonderlijke gezinslid-categorieën in de totale hoeveelheid op het nevenbedrijf aangewende arbeid.

	Gemiddeld aantal arb. uren per week per bedrijf		Aandeel van gezins leden in totale arbeid per bedrijf		Aantal uren per gezinslid in Didam in % van Uden
	Didam	Uden	Didam	Uden	
Bedrijfshoofd	21,9	13,3	63	60	165
Echtgenote	9,1	7,2	26	32	126
Kinderen	3,9	1,9	11	8	205
Totaal	34,9	22,4	100	100	156

Het totaal aantal bestede uren per bedrijf is in Didam 56% groter dan in Uden. Alle onderscheiden categorieën gezinsleden werken in Didam meer dan in Uden. Hoewel de vrouwen in Didam 26% meer uren op het nevenbedrijf maken dan in Uden, is het aandeel van de laatste in de totale hoeveelheid bestede gezinsarbeid groter, namelijk 26% in Didam en 32% in Uden. Het aandeel van de onderscheiden gezinslid-categorieën komt overigens, in beide gemeenten vrij goed overeen. Ook de bevindingen van VAN DER LINDEN en DE NOORD (1969, 47) in Nederweert en Enter komen, voor zover valt na te gaan, vrij goed overeen met onze bevindingen.

Als we hier met een voor de Nederlandse situatie geldende trend te maken hebben dan stoten we tevens op een belangrijk verschil met de situatie in West-Duitsland. In Duitsland heeft onderzoek namelijk uitgewezen dat op de neven-bedrijven ongeveer de helft van de arbeid door de vrouw geleverd wordt, de man levert 30-40%, de kinderen en de overige huisgenoten leveren 10-20% (4.3). Waar liggen de voornaamste verschillen tussen Duitsland en Nederland wat betreft de geleverde gezinsarbeid? Werkt de vrouw in West-Duitsland meer dan in Nederland, of de man minder? De gegevens laten geen ondubbelzinnig antwoord op deze vraag toe, maar een voorlopig antwoord menen we toch te kunnen ontlenen aan een vergelijking van onze onderzoeksgegevens met die van BRUNDKE (1967, 88), die met behulp van tijdschrijven over zeer gedetailleerde gegevens kon beschikken. Vergelijking is slechts ten dele mogelijk want de bedrijven zijn niet gelijk van opzet en zijn in Didam en Uden iets groter dan in BRUNDKE's onderzoek. Een ander verschil is dat de gezinnen in onze onderzoeksgebieden aanzienlijk groter zijn.

Op de Nebenerwerbsbetriebe in het gebied waar BRUNDKE zijn onderzoek verrichtte werd gemiddeld per jaar ruim 1500 uur gewerkt. In Didam was dit ca. 1750 uur en in Uden ca. 1150 uur. De vrouw werkte in het betreffende Duitse gebied gemiddeld 13 uur per week, in Didam 9,1 en in Uden 7,2 uur. De Duitse vrouw blijkt dus aanzienlijk langer te werken dan de Nederlandse. Ook de kinderen blijken in Duitsland meer mee te werken dan in ons land, voor zover onze bevindingen voor de Nederlandse situatie representatief zijn. BRUNDKE registreerde 4,5 uur per week voor de kinderen gezamenlijk; in Didam en Uden werkten de kinderen respectievelijk 3,9 en 1,9 uur per week. Blijken zowel de vrouw als de kinderen in het Duitse onderzoek meer arbeid te leveren dan in Didam en Uden, voor de man is de situatie omgekeerd. In Brundke's onderzoek werkte het bedrijfshoofd 11,2 uur per week, in Didam was dit 21,9 en in Uden 13,3 uur.

Het beeld lijkt vrij consistent. Hoewel Didam en Uden onderling vrij sterke verschillen vertonen wat betreft de gezinsarbeid wijken beide dus op dezelfde punten af van de situatie zoals BRUNDKE die in West-Duitsland aangetroffen heeft. De verklaring hiervoor kan zowel gelegen zijn in de plaatselijke omstandigheden als in traditionele factoren. De omstandigheden met betrekking tot de plaats van werkgelegenheid bijvoorbeeld, kunnen bepalend zijn voor de voor de man beschikbare tijd. Het is niet uitgesloten dat de Nederlandse nevenberoeps-landbouwer gemiddeld minder reistijd kwijt is dan zijn Duitse collega. Anderzijds lijkt het waarschijnlijk dat de traditionele sterke betrokkenheid van de Duitse boerin op het landbouwbedrijf nog betekenis heeft en haar bereidheid om mee te werken relatief groot doet zijn. Het is waarschijnlijk dat deze (overigens afzwakkende) traditionele bereidheid van de vrouw om het bedrijf te verzorgen, niet alleen een verklaring is voor haar grote aandeel in het werk op het nevenbedrijf, maar ook (ten dele) voor het in vergelijking met ons land geringe aandeel van de man. Een aanwijzing hiervoor is misschien dat het in Duitsland heel gewoon is dat de vrouw meer tijd aan het nevenbedrijf besteedt dan de man. In BRUNDKE's onderzoek verricht op 45% van de nevenbedrijven de vrouw meer

dan 50% van het werk, in Didam en Uden slechts op ca 5% van de bedrijven. In het Duitse onderzoek presteert in 70% van de gevallen de vrouw meer uren op het bedrijf dan de man, in Didam en Uden is dit op ca 10% van de nevenbedrijven het geval. Een ander verschil tussen de Duitse en de Nederlandse situatie betreft het meewerken van de kinderen. In Didam werken op 20% van de nevenbedrijven een of meer kinderen weleens mee, in Uden slechts op 12%. Uitgedrukt in het aantal gezinnen waar minstens één zoon van 13 jaar of ouder aanwezig is, zijn deze percentages respectievelijk 46 en 22. Het overeenkomende percentage voor het onderzoek van BRUNDKE bedraagt 90. In vele gevallen is de bijdrage van de kinderen echter slechts van geringe omvang.

De geringe en vaak afnemende bereidheid van de gezinsleden om op het bedrijfje mee te werken wordt veelal gecompenseerd door loonwerk. Zowel in Didam als in Uden wordt op ca. 50% van de nevenbedrijven loonwerk verricht. Er is met name in Uden een tendens om meer gebruik te gaan maken van loonwerkers. Van de bedrijven waarop in 1363 al loonwerk werd verricht is sindsdien in Didam op 32% de hoeveelheid loonwerk toegenomen, in Uden op 52%. In beide gemeenten is in deze periode op 15% van de bedrijfjes de hoeveelheid loonwerk verminderd.

8.7. ARBEIDS- EN BEROEPSSATISFACTIE

De nog sterk levende voorkeur voor het agrarische beroep kwam duidelijk naar voren toen we paarsgewijs 5 uiteenlopende maar voor iedereen bekende beroepen ter vergelijking voorlegden. Gevraagd werd het beroep te kiezen waaraan men bij gelijke verdiensten (loon) de voorkeur zou geven als men zou moeten kiezen. Dezelfde vraag is ook voorgelegd aan de gewone boeren en de boeren met neveninkomsten. Tabel 25 geeft een overzicht van de reacties op deze vraag.

De vergelijking van de voorkeuren van de boeren en de part-timers geeft een duidelijk beeld van de waardering voor de verschillende beroepen door de agrarische bevolking en de veranderingen die ten aanzien hiervan na verloop van tijd,

TABEL 25. Het aantal keren dat de afzonderlijke beroepen verkozen werden boven een van de andere beroepen bij paarsgewijze vergelijking, in % van het aantal mogelijke keuzen.

	Boeren		Boeren met neveninkomsten		Nevenberoepsboeren	
	Didam	Uden	Didam	Uden	Didam	Uden
Landbouw	98	96	89	93	88	82
Bouwwak	58	53	58	46	59	49
Kantoor (boerenleerb.)	32	38	42	39	45	47
Winkel	42	40	41	45	33	34
Fabriek	20	22	15	19	26	39
Bruikbare antw.	90	96	33	33	102	64

na gedeeltelijke beroepsverandering, op kunnen treden. De boeren zelf blijken in Didam en Uden een sterk overeenkomende waardering te hebben voor de voorgelegde beroepen. Ten aanzien van de voorgelegde beroepen bestaat er onder de boeren kennelijk een bepaalde voorkeursrangorde. In deze rangorde neemt het eigen beroep duidelijk de eerste plaats in, komt het bouwvakberoep op de tweede plaats en is de fabriek duidelijk het minst in trek. Als we de boeren vergelijken met de part-timers dan blijkt dat in Didam de part-timers vrijwel dezelfde voorkeuren hebben als de boeren. In Uden is dit in veel mindere mate het geval. De waardering voor het agrarische beroep is er, hoewel nog zeer hoog, duidelijk lager dan bij de boeren. De bouwvakken worden in Uden door de part-timers naar verhouding ook lager gewaardeerd dan door de boeren, maar dit beroep blijft toch de tweede keus. De fabriek staat bij de Udense part-timers duidelijk hoger in aanzien dan bij de boeren en ook hoger dan bij hun Didamse collega's. Opvallend is de relatief hoge waardering van 'de winkel' door de boeren in vergelijking met de nevenberoepsboeren, terwijl 'het kantoor' juist door de laatsten hoger wordt gewaardeerd. Waarschijnlijk heeft dit iets te maken met de hoge waardering onder de boeren voor het zelfstandig werkzaam zijn.

De hoofdberoepen van de nevenberoepslandbouwers zijn nogal uiteenlopend van aard. Het kan zijn dat de verschillende beroepenvoorkeuren verband houden met verschillen tussen de uitgeoefende hoofdberoepen. Om te kunnen nagaan of hier een verklaring is gelegen voor de geconstateerde verschillen zijn in tabel 26 de beroepenvoorkeuren gegeven voor enkele beroepsgroepen afzonderlijk.

TABEL 26. Het aantal keren dat de afzonderlijke beroepen verkozen werden boven een van de andere beroepen door de nevenberoepslandbouwers, per beroepsgroep in % van het aantal mogelijke keuzen.

	Agrar. verwante beroepen		Bouwvak- arb's		Industrie arb's		Overige beroepen		Totaal	
	D	U	D	U	D	U	D	U	D	U
Landbouw	89	90	82	75	85	65	90	80	88	82
Bouwvak	60	47	74	75	53	35	43	46	59	49
Kantoor (boerenleenb.)	49	45	46	44	36	53	51	52	45	47
Winkel	26	23	32	39	31	18	46	51	33	34
Fabriek	26	46	16	17	43	80	21	20	26	39
Bruikb. antw.	35	24	28	9	22	10	17	21	102	64

Tabel 26 geeft een genuanceerder beeld van de beroepenvoorkeur van de nevenberoepslandbouwer dan de voorgaande tabel, maar bevestigt het eerder gesignaleerde, namelijk dat de Udense part-timer zich, wat betreft zijn beroepenvoorkeur, veel duidelijker onderscheidt van de boer dan zijn Didamse collega dit doet. Op de gegevens in de tabel zijn verschillende conclusies te baseren.

Deze zijn in de volgende punten samen te vatten :

- 1.a. In Didam wordt door alle beroepsgroepen het agrarische beroep het hoogst gewaardeerd. Het minst uitgesproken is dit in de beroepsgroep die zelf een relatief hoog gewaardeerd beroep heeft (de bouwvakarbeiders);
- b. in Uden blijft de waardering voor het agrarische beroep weliswaar hoog, maar deze is niet hoger dan die van het eigen beroep (bouwvakarbeiders en industriearbeiders).
- 2.a. In Didam worden door alle beroepsgroepen 'de bouwvakken' hoger gewaardeerd dan de 'de fabriek', ook door de industriearbeider zelf;
- b. in Uden is een duidelijke voorkeur van de bouwvakken boven de industrie slechts te onderkennen bij de bouwvakkers zelf en bij de 'overige beroepen'.
3. De enige beroepsgroep die 'de fabriek' naar verhouding hoog waardeert is die van de industriearbeider zelf, en dan nog alleen in Uden.

Het bovenstaande wijst er dus op dat de Didamse nevenberoepslandbouwer de niet-agrarische beroepen nog in sterke mate beoordeelt zoals de agrarische bevolking dit pleegt te doen. 'De fabriek' heeft voor hen de traditioneel ongunstige image behouden. In Uden geldt dit ook nog voor de landbouwers, maar in veel mindere mate voor de nevenberoepslandbouwers en voor de industriearbeiders onder hen in het geheel niet meer.

In de tabellen 25 en 26 is de voorkeur voor de betrokken beroepen uitgedrukt in het aantal keren dat deze beroepen bij de paarsgewijze vergelijking gekozen werden als het aantrekkelijkste van het voorgelegde paar, uitgedrukt in % van het totaal aantal keren dat het betreffende beroep maximaal gekozen had kunnen worden. Op deze wijze ontstond er een bepaalde voorkeursrangorde. Het is echter mogelijk dat een beroep op deze wijze een relatief hoge waardering gekregen heeft zonder dat dit beroep in werkelijkheid ook maar door iemand als het meest aantrekkelijke van de 5 voorgelegde beroepen wordt beschouwd. Dit is bijvoorbeeld het geval als een beroep vaak als het op één na aantrekkelijkste genoemd is, zonder dat het ook maar één keer boven alle andere geprefereerd werd.

Teneinde meer inzicht te krijgen in de uiteindelijke beroepenvoorkeuren is in tabel 27 daarom een overzicht gegeven van het aantal keren dat de afzonderlijke

TABEL 27. Het aantal respondenten dat de afzonderlijke beroepen steeds verkoos boven de overige beroepen, per beroepsgroep (absolute aantallen).

	Agrar. verwante beroepen		Bouwvakken		Industrie		Overige beroepen		Totaal	
	D	U	D	U	D	U	D	U	D	U
Landbouw	28	19	16	4	14	4	12	13	70	40
Bouwvak	3	1	10	4	4	0	0	0	17	5
Winkel	0	0	1	0	0	2	1	3	2	5
Kantoor (boerenleenb.)	3	0	1	1	2	0	3	5	9	6
Fabriek	1	4	0	0	2	4	1	0	4	8
Bruikbare antw.	35	24	28	9	22	10	17	21	102	64

beroepen ten opzichte van de overige steeds de voorkeur kregen.

Ook op deze wijze komt de sterke voorkeur voor het agrarische beroep in Didam duidelijk naar voren. In Uden daarentegen blijkt de voorkeur voor de landbouw concurrentie te worden aangedaan door het eigen beroep. In de totaalkolom wordt de hoge waardering voor de bouwvakken ten opzichte van de overige niet-agrarische beroepen alleen voor Didam bevestigd. In Uden wordt de tweede plaats niet door de bouwvakken ingenomen, maar door de industrie. Dit dus in tegenstelling tot hetgeen in het voorgaande gebleken is. Het blijkt dus dat weliswaar de gemiddelde waardering voor de bouwvakken groter is dan voor de industrie, maar dat de industrie uiteindelijk vaker gekozen werd als meest aantrekkelijk beroep.

De voornaamste conclusie, die uit het in deze paragraaf besprokene getrokken kan worden, is dat in Didam de meeste part-timers het agrarische beroep nog zo aantrekkelijk vinden dat ze het eigenlijk prefereren boven het eigen beroep en andere vertrouwde beroepen. In Uden is dit niet meer duidelijk het geval. De aanpassing aan het hoofdberoep is hier kennelijk vollediger geweest. De nog bestaande voorkeur voor het agrarische beroep mag beschouwd worden als een van de belangrijkste motieven voor het aanhouden van een agrarisch nevenberoep.

Vooraf ten aanzien van de Didamse situatie mag dus aangenomen worden dat de nevenberoepslandbouwers, met name de industriearbeiders onder hen, slechts weinig arbeidsvreugde beleven in hun hoofdberoep. Dat de (hoofd)beroepssatisfactie niet groot is bleek ook uit het feit, dat men van het nevenberoep meer plezierige en minder onplezierige aspecten wist te noemen dan van het hoofdberoep (tabel 28).

TABEL 28. Het percentage nevenberoepslandbouwers dat minstens één plezierig en/of één onplezierig aspect van het hoofdberoep respectievelijk het nevenberoep noemde.

	Didam	Uden
T.a.v. het hoofdberoep:		
Plezierige aspecten	62	78
Onplezierige aspecten	57	70
T.a.v. het nevenberoep:		
Plezierige aspecten	89	90
Onplezierige aspecten	45	52

Het aantal plezierige aspecten dat ten aanzien van het hoofdberoep genoemd werd is maar weinig groter dan het aantal genoemde onplezierige aspecten. Ten aanzien van het nevenberoep daarentegen werden aanzienlijk meer plezierige dan onplezierige aspecten genoemd. Als we de aard van de genoemde plezierige aspecten ten aanzien van het hoofdberoep nader bekijken dan valt het op dat

men zich hierbij òf refereert aan de grootste knelpunten van het agrarische beroep (werktijden, vakantie, sociale voorzieningen) òf juist met het agrarische beroep overeenkomende meer plezierige aspecten noemt (buitenwerk). Ook bij de als onplezierig ervaren aspecten spreekt duidelijk de referentie aan het agrarische beroep mee. Het meest genoemd werden vaste werktijden, onzelfstandigheid en onaantrekkelijk werk. Bij de plezierige aspecten van het nevenberoep werd het meest genoemd fijn werk e.d., daarnaast vooral eigen baas, extra inkomsten (Didam) en eigen bezit (Uden). Bij het noemen van onplezierige aspecten van het nevenberoep was men het meest eensgezind. Deze kwamen in beide gemeenten bijna alle neer op gebondenheid en weinig opbrengst. Uit het merendeel van de plezierige en onplezierige aspecten die ten aanzien van het hoofd- en nevenberoep genoemd werden blijkt dus nog duidelijk een zekere voorkeur voor het agrarische beroep of althans een sterke identifikatie hiermee.

In Didam bleek nog op andere wijze de voorkeur voor het agrarische beroep. Op het moment van de materiaalverzameling waren 25 van de geïnterviewden werkloos of waren dit kort tevoren geweest (februari 1968). Slechts 8 van hen (32%) gaven te kennen dit een onprettige situatie te vinden. Dat de beroepsaspiraties bij velen nog op de landbouw gericht zijn, bleek ook toen we de vraag stelden of men, indien mogelijk, (weer) boer zou willen worden 'op een redelijk bedrijf'. In Didam gaf niet minder dan 70% een positief antwoord, in Uden slechts 25%. De hier gestelde vraag naar de agrarische interesse is concreter dan bij de paarsgewijze vergelijking. Het blijkt dat in Uden niet alleen de voorkeur voor het werken in de landbouw veel minder leidt tot werkelijke aspiraties om boer te worden, maar ook dat in de loop van de tijd de aspiraties veel sterker omgebogen zijn van de landbouw naar niet-agrarische beroepen dan in Didam. Zoals al eerder is vermeld, is namelijk in beide gemeenten ca 75% zelf boer geweest of heeft het ooit willen worden. De voorkeur voor het agrarische beroep is dus in Didam, in tegenstelling tot in Uden, blijven bestaan.

8.8. MOTIEVEN VOOR HET AGRARISCHE NEVENBEROEP

Hoewel bijna de helft van de nevenberoepslandbouwers op een vraag hiernaar de extra inkomsten als de belangrijkste reden voor het grondgebruik noemde, bleek uit de antwoorden op de vraag, wat men zou doen als het inkomen uit het hoofdberoep zodanig zou stijgen dat extra inkomsten niet meer nodig zouden zijn, dat dit voor de grote meerderheid, namelijk 90% in Didam en 78% in Uden, geen reden voor volledige beëindiging van het nevenbedrijf zou zijn. De werkelijke motieven zijn dus kennelijk meestal niet of niet overwegend van financieel-economische aard. Bovendien kan men zich afvragen of men een gewenste verbetering van de inkomenspositie niet gemakkelijker zou kunnen bereiken in het hoofdberoep door meer scholing of door een ander beroep te kiezen. Uitzonderd voor de ouderen is dit in het algemeen ook wel het geval en men is zich daarvan vaak ook wel bewust.

Het feit dat men het toch zoekt in het agrarische nevenberoep is dan ook in de

eerste plaats te verklaren uit het streven de vertrouwde levenswijze en/of het eenmaal uitgeoefende of nagestreefde agrarische beroep zo veel mogelijk te continueren. Het vroeger (en vaak nog) geambieerde agrarische beroep wordt in de vrije tijd zo veel mogelijk gerealiseerd, soms wordt het hoofdberoep er bij aangepast. Ook de wens het sociale en fysieke milieu zo veel mogelijk te laten zoals het is maakt deel uit van deze motivatie (hoofdstuk 5.)

Naast extra inkomsten wordt ook 'liefhebberij' vaak genoemd als reden waarom men een bedrijfje heeft. Van deze beide motieven is men zich het meest bewust. Dit wil echter nog niet zeggen dat deze ook de meest belangrijkste zijn. In het oriënterende onderzoek in de Bevermeer had 85% van alle antwoorden op een open vraag hiernaar betrekking op deze beide motieven. Toch is het zeer onwaarschijnlijk, dat deze beide motieven samen de vrijetijdslandbouw voor 85% verklaren, zoals uit het hiernavolgende geconcludeerd kan worden.

In Didam en Uden gaven respectievelijk 11% en 18% van de part-timers te kennen het nevenbedrijf geheel te zullen opgeven als ze minder tijd beschikbaar zouden hebben, 36% en 43% gaven te kennen het te willen houden zoals het is. Deze laatsten zijn meestal dezelfde als die het bedrijfje ook bij een hoog inkomen niet zouden veranderen. Er zijn kennelijk motieven voor of waarden verbonden aan het vasthouden aan het agrarische bedrijfje, waarvan men zich niet sterk bewust is, omdat ze min of meer vanzelfsprekend zijn en deel uitmaken van een 'dieper' gelegen motivatie van de nevenberoepslandbouwer.

Voor meer inzicht in de werkelijke beweegredenen voor het agrarische nevenberoep zoals we dat in onze onderzoeksgebieden tegenkomen is het nuttig onderscheid te maken tussen motivatie en motieven. De eerste is dieper gelegen en doorgaans hoofdzakelijk onbewust, terwijl de motieven de redenen en argumenten (vaak rationalisaties) voor iets zijn. Motivatie en de genoemde motieven kunnen, zoals in ons geval, van geheel verschillende aard zijn. De motivatie tot nevenberoepslandbouw is in wezen meestal gelegen in de continueringsbehoefte, terwijl de (al of niet genoemde) motieven gebaseerd zijn op de mede door de motivatie ontstane situatie. Zo is een behoefte aan extra inkomsten meestal een gevolg van de lage inkomsten uit het hoofdberoep, terwijl de keuze van dit beroep (ten dele) bepaald is door de continueringsbehoefte. Zo gezien is de behoefte aan extra inkomen dus *meer een gevolg dan een oorzaak* van het uitoefenen van het nevenberoep.

Met behulp van de methode van de paarsgewijze vergelijking, waarbij aan de nevenberoepslandbouwer van zeven mogelijke motieven er telkens twee ter onderlinge vergelijking werden voorgelegd, is geprobeerd na te gaan welke andere motieven, naast extra inkomsten en liefhebberij, nog van belang kunnen zijn. Aan deze benaderingswijze ligt de veronderstelling ten grondslag dat men in het algemeen meerdere motieven zal hebben voor het agrarische nevenberoep. Wellicht zijn ze wel alle op eenzelfde motivatie-achtergrond terug te voeren.

Op grond van het totaal aantal keren dat elk motief gekozen werd, kan een motievenrangorde worden opgesteld. Het zal duidelijk zijn dat de motievenrangorde, voor zover aanwezig, niet voor iedereen gelijk hoeft te zijn. Uit de reacties op de paarsgewijs voorgelegde motieven-vergelijkingen bleek ook dat er

TABEL 29. Rangorde van motieven gebaseerd op paarsgewijze vergelijking van zeven mogelijke motieven

	Gekozen boven alle andere (eerste motief)		Geen enkele keer gekozen (laatste motief)		Aantal keer gekozen in % van het aantal mogelijke keuzen	
	Didam	Uden	Didam	Uden	Didam	Uden
Extra inkomsten	46	39	8	28	67	52
Liefhebberij ¹	22	24	1	6	66	58
Bezit	11	17	4	2	52	64
Vrijtijdsbesteding ¹	7	12	7	2	45	54
Zelfstandigheid	7	5	1	0	58	50
Zekerheid	7	2	2	0	55	54
Aanzien	0	0	77	62	7	18
	100	100	100	100		
Bruikbare antw.	97	54	97	54	97	54

¹ Bij het ter vergelijking voorleggen van de mogelijke motieven voor grondgebruik is geen nadere toelichting gegeven op de inhoud van de begrippen. Met name het onderscheid tussen liefhebberij (liefde voor het vak, hobby) en vrijetijdsbesteding (tijdvulling, hobby) is hierdoor wellicht niet steeds duidelijk geweest. Niettemin had men meestal weinig moeite met de beantwoording.

grote individuele verschillen zijn. De motievenrangorde die in tabel 29 gegeven wordt is ontstaan door de antwoorden van alle respondenten te sommeren.

De motievenrangorde gemeten aan het aantal keren dat aan de afzonderlijke motieven boven alle andere de voorkeur gegeven werd (eerste motief) blijkt in beide gemeenten gelijk te zijn. Ook op deze wijze gemeten ligt de motivering blijkens de tabel voornamelijk in extra inkomsten en liefhebberij. In beide gemeenten nemen deze motieven samen meer dan 60% van de 'eerste motieven' voor hun rekening. Van de overige motieven werd vooral 'bezit' vaak genoemd als eerste motief, terwijl 'aanzien' geen enkele keer als zodanig genoemd werd.

Ten aanzien van de als onbelangrijkst geachte motief (laatste motief) naar voren gekomen motieven blijken Didam en Uden duidelijk te verschillen. In Didam wordt alleen aanzien vaak als 'laatste motief' beschouwd. In Uden wordt echter naast aanzien ook extra inkomen vaak als minst belangrijke motief gezien. Extra inkomen wordt in Uden dus vaak als belangrijkste en vaak als onbelangrijkste van de voorgelegde motieven beschouwd. Er is in Uden over het geheel ook een wat grotere spreiding in de aan de verschillende motieven toegekende belangrijkheid.

Als het aantal keren, dat een bepaald motief gekozen is, uitgedrukt wordt in het maximum aantal mogelijke keuzen ontstaat een andere rangorde dan op grond van de beide andere maatstaven (tabel 29, laatste kolommen-paar). Deze rangorde is minder duidelijk en is ook niet gelijk aan de andere. Er is in de laat-

ste rangorde ook een duidelijk verschil tussen Didam en Uden. In Didam werden 'extra inkomsten' en 'liefhebberij' duidelijk het vaakst gekozen, in Uden is 'bezit' het meest genoemde motief. 'Aanzien' werd in beide gemeenten verreweg het minst vaak gekozen. Dit laatste stemt overeen met zowel de door sommige buitenlandse auteurs gemaakte constatering (5.6) als de door eigen onderzoek verkregen inzichten, dat grondbezit en het agrarische beroep nog nauwelijks bijdragen aan iemands sociale prestige (WEERDENBURG, 1970, 95).

De drie meest genoemde motieven in Didam, namelijk extra inkomsten, liefhebberij ('liefde voor het vak') en zelfstandigheid zijn zeer waarschijnlijk in verband te brengen met de nog sterk levende agrarische aspiraties onder de Didamse nevenberoepslandbouwers. Het betreft immers de belangrijkste aspecten van het agrarische beroep als zelfstandig middel van bestaan.

Eerder is er al op gewezen dat motieven voor nevenberoepslandbouw gezien moeten worden tegen de achtergrond van de continueringsbehoefte, die in de meeste gevallen als de eigenlijke motivatie is te beschouwen. De motieven zijn (meestal) gebaseerd op de door het continueringsstreven ontstane situatie. Ze spruiten voort uit de hiermee verband houdende omstandigheden (veel vrije tijd), waarden (zelfstandigheid e.d.) en behoeften (inkomen e.d.). Deze omstandigheden, waarden en behoeften kunnen ook bepalend zijn voor de wijze waarop de continueringsbehoefte wordt gerealiseerd, met andere woorden, de wijze waarop het nevenberoep wordt uitgeoefend.

De rangorden van de motieven in tabel 29 geven globaal aan, aan welke omstandigheden, waarden en behoeften het agrarische nevenberoep vooral tegemoet komt. Deze omstandigheden, waarden en behoeften hebben, zoals betoogd, de continueringsbehoefte tot achtergrond of eigenlijke oorzaak. Hiermee is echter niet de volledige verklaring gegeven. Er kunnen ook nog andere factoren in het geding zijn. Er kunnen factoren zijn die het al of niet geëffectueerd worden van de continueringsbehoefte, of de mate waarin en de wijze waarop, kunnen beïnvloeden. Dergelijke factoren kunnen wellicht ook in vele gevallen verklaren waarom het nevenberoep gemotiveerd wordt zoals het gemotiveerd wordt. Zo zal het nevenbedrijf voor de jongeren waarschijnlijk meestal aan andere behoeften tegemoet komen dan voor de ouderen, voor de grotere gezinnen aan andere dan voor de kleinere gezinnen, voor gezinnen met veel vrije tijd aan andere dan voor gezinnen met weinig vrije tijd, voor iemand met een laag inkomen aan andere dan voor iemand met een hoog inkomen en voor iemand die (weer) boer wil worden aan andere dan voor iemand die daar niet (meer) aan denkt.

Het zou interessant zijn om na te gaan of voor sociale categorieën die op grond van de zojuist genoemde kenmerken onderscheiden zouden kunnen worden (jongeren, ouderen e.d.) andere motievenrangorden bestaan dan tabel 29 laat zien. Het zou echter te ver voeren dit voor meerdere factoren op dezelfde wijze als in de voorgaande tabel te illustreren. In tabel 30 is daarom slechts globaal aangegeven welke relaties er zijn tussen de genoemde factoren enerzijds en de motieven anderzijds. Hierbij is gebruik gemaakt van produkt-moment corre-

TABEL 30. De relatie tussen een aantal variabelen en de verschillende motieven voor het nevenberoep, uitgedrukt in correlatiecoëfficiënten.

	Extra inko- men	Lief- hebberij	Bezit	Vrije tijd	Zelf- standig- heid	Zeker- heid	Aan- zien
<i>Didam</i>							
1. Leeftijd (oud-jong)	.014	.120	-.106	-.044	.031	-.029	.069
2. Gezinsgrootte (klein-groot)	-.007	-.089	-.070	-.024	.152	.083	-.033
3. Inkomen (hoofdberoep)	-.137	-.147	.130	-.022	.097	.105	.017
4. Bestede gezinsarbeid	.003	-.102	-.118	.081	.180*	.044	-.105
5. Minder tijd (beëindigen- doorgaan)	-.067	.156	-.044	-.216*	.244**	.011	.002
6. Meer inkomen (beëindigen- doorgaan)	-.197*	.205*	.143	-.208*	.124	.081	-.189*
7. Wil boer worden (neen-ja)	.099	-.045	-.156	-.108	.316**	-.012	.121
<i>Uden</i>							
1. Leeftijd (oud-jong)	-.267*	.235*	.002	.359**	-.095	-.135	-.064
2. Gezinsgrootte (klein-groot)	-.077	.225*	-.056	-.044	-.065	.026	-.020
3. Inkomen (hoofdberoep)	-.020	.026	.046	-.097	.202*	-.064	-.066
4. Bestede gezinsarbeid	.251*	-.101	-.234*	-.274*	.102	.248*	-.066
5. Minder tijd (beëindigen- doorgaan)	-.170	.033	.021	-.073	.147	-.064	.214*
6. Meer inkomen (beëindigen- doorgaan)	-.128	-.134	.174	-.114	.050	-.042	.334*
7. Wil boer worden (neen-ja)	.026	-.053	-.201*	.118	.214*	-.194	.059

* $P < .05$

** $P < .01$

latiecoëfficiënten (r) van Pearson. In Didam ($n = 109$) kan bij een correlatiewaarde van (+ of -).159 of hoger met een waarschijnlijkheid van 95% ($P < .05$) aangenomen worden dat we met een werkelijke samenhang (voor de gehele populatie geldend) te maken hebben; in Uden ($n = 67$) moet de correlatiewaarde minstens .200 bedragen. Bij een betrouwbaarheid van 99% ($P < .01$) moeten de correlatiewaarden minstens respectievelijk .223 en .282 bedragen (zie bijlage II).

De tabel laat zien dat de factoren, die we zo juist genoemd hebben als waarschijnlijk medeverklarend voor de genoemde motieven, in Didam en Uden een verschillende, maar blijkens de correlatiewaarden geen zeer grote betekenis hebben. Leeftijd en gezinsgrootte correleren in Didam met geen van de motieven significant. In Uden noemden de jongeren relatief vaak liefhebberij en vrije tijd en relatief weinig extra inkomen, terwijl de grotere gezinnen in Uden relatief veel waarde schijnen te hechten aan grondgebruik als liefhebberij. In Didam wordt veel arbeid besteed door degenen die veel waarde hechten aan zelfstandigheid, in Uden daarentegen door hen die inkomen en zekerheid vaak noemden (tabel 30, punt 4). Weinig gezinsarbeid wordt in Uden besteed door hen die bezit en vrijetijdsbesteding vaak noemden.

Indien er aanzienlijk minder tijd beschikbaar zou komen zouden in Didam de door zelfstandigheid gemotiveerden relatief weinig en de door vrije tijd gemotiveerden relatief vaak overgaan tot verkleining of beëindiging van het nevenbedrijf (punt 5). In Uden zouden de door sociaal aanzien gemotiveerden relatief sterk aan het bedrijf vast houden.

Anders dan we zouden verwachten correleert het inkomen uit het hoofdberoep in beide gemeenten met geen enkele motivering significant, dus ook niet met 'extra inkomen' (punt 3). Een dergelijke relatie blijkt wel uit de reacties op de vraag wat men met het nevenbedrijf zou doen als men een aanzienlijk hoger inkomen zou hebben (punt 6). In Didam zouden de nevenberoepslandbouwers die het vooral uit liefhebberij doen zich er weinig door laten beïnvloeden, in tegenstelling tot degenen die het meer uit tijdverdrijf doen. In Uden zijn het vooral weer de door sociaal aanzien gemotiveerden die zich weinig zouden laten beïnvloeden door een hoger inkomen. De aspiraties om (weer) boer te worden (punt 7) tenslotte, blijken in beide gemeenten relatief sterk te correleren met zelfstandigheidsmotieven.

De in tabel 30 vermelde correlaties laten geen conclusie toe dat één of meer van de onderscheiden factoren in sterke mate verklarend zijn voor één of meer van de genoemde motieven. De enige factor waaraan een dergelijke verklarende kracht voor beide gemeenten toegeschreven zou kunnen worden is de wens (weer) boer te worden. Maar juist deze factor hoort in het 'rijtje' niet helemaal thuis, omdat dergelijke aspiraties direkt verband houden met de eigenlijke motivatie, de continueringsbehoefte.

Een ander interessant punt is de vraag welke relatie er bestaat tussen de aard van de motivering en de aard van het nevenbedrijf. Evenals bepaalde omstandigheden de motivering kunnen beïnvloeden zal een bepaalde motivering invloed kunnen hebben op of verband kunnen houden met het type en/of de grootte van het nevenbedrijf, met andere woorden, de wijze waarop de continueringsbehoefte gerealiseerd wordt. Een sterke inkomensbehoefte kan bijvoorbeeld invloed hebben op de bedrijfsomvang, 'liefhebberij' kan invloed hebben op de voorkeur voor bepaalde produktietakken enz.

Op dezelfde wijze als in de voorgaande tabel is in tabel 31 door middel van correlatiecoëfficiënten aangegeven wat de relatie is tussen de motieven enerzijds en een aantal aspecten van het nevenbedrijf anderzijds. Het eventueel aanwezig zijn van een bepaald relatiepatroon zou iets kunnen zeggen over het meest aantrekkelijke bedrijfstype onder bepaalde omstandigheden en bij bepaalde behoeften en derhalve over de invloed van de motieven op de wijze waarop de continueringsbehoefte geëffectueerd wordt.

In Didam blijken drie motieven een vrij duidelijke invloed te hebben op het nevenbedrijf. De nevenberoepslandbouwers voor wie zelfstandigheid en zekerheid belangrijke motieven zijn hebben relatief grote bedrijven, houden relatief vaak rundvee en varkens en halen een hogere opbrengst van de bedrijfjes. Het derde motief dat gerelateerd is aan het bedrijfstype, vrijetijdsbesteding, vertoont een tegengestelde relatie. Naarmate besteding van de vrije tijd als motief be-

TABEL 31. De relatie tussen enkele aspecten van het nevenbedrijf en de verschillende motieven voor het nevenberoep, uitgedrukt in correlatiecoëfficiënten.

	Extra inkomen	Lief- hebberij	Bezit	Vrije tijd	Zelf- standig- h.	Zeker- heid	Aan- zien
<i>Didam</i>							
Rundvee	-.032	.048	-.007	-.089	.216*	.038	-.091
Varkens	.040	-.073	-.033	-.202*	.244	.204*	-.248**
Pluimvee	.029	.208	.072	-.079	.032	-.007	-.141
Bouwland	.197*	-.133	-.106	-.153	.120	.061	-.013
Totale omvang	.123	-.147	-.110	-.244**	.259**	.175*	-.062
Oppervlakte	-.052	-.055	.004	-.223**	.259**	.185**	-.101
Bedrijfsresult.	.154	-.179*	-.150	-.145	.186*	.223**	-.129
Gemiddelde correlatiewaarde	.066	-.073	-.047	-.162	.188	.126	-.112
<i>Uden</i>							
Rundvee	-.013	.155	-.150	-.063	.227**	-.154	-.040
Varkens	.186	-.204*	-.165	-.106	.172	.230*	-.127
Pluimvee	.298**	-.241*	.116	-.330**	-.065	.115	.039
Bouwland	.052	-.002	-.094	.019	-.131	.186	-.057
Totale omvang	.121	-.032	-.050	-.175	.033	.108	-.083
Oppervlakte	-.023	.126	-.121	.023	-.022	-.001	-.013
Bedrijfsresult.	.408**	-.322**	-.041	-.182	.156	.204*	-.324**
Gemiddelde correlatiewaarde	.147	-.074	-.072	-.116	.053	.098	-.080

* $P < .05$

** $P < .01$

langrijker is, is het nevenbedrijf kleiner, worden minder vaak varkens gehouden en is ook de opbrengst van het bedrijfje lager.

In Uden is het beeld iets anders. Zelfstandigheid en zekerheid correleren hier ook overwegend positief met de verschillende aspecten van het nevenberoep, maar minder duidelijk dan in Didam. Ook de relatie met het vrijetijdsmotief is gelijk aan die in Didam. Anders, of beter duidelijker, is in Uden de invloed van 'liefhebberij' en 'extra inkomsten'. Het blijkt dat liefhebberij in Uden dezelfde betekenis heeft ten aanzien van het nevenbedrijf als vrije tijd in beide gemeenten. Het inkomensmotief leidt in Uden in sterkere mate dan in Didam tot het houden van relatief veel varkens en kippen en een relatief hoog extra inkomen.

In tabel 31 zijn zowel de correlaties met betrekking tot de bedrijfsoppervlakte als die met betrekking tot de bedrijfsomvang gegeven. Vergelijking van beide correlatiereeksen geeft een beeld dat het voorgaande ondersteunt. Het blijkt namelijk dat in beide gemeenten liefhebberij en vrijetijdsbesteding steeds negatiever correleren met de omvang dan met de oppervlakte van het bedrijf, terwijl extra inkomsten, zelfstandigheid en zekerheid met de bedrijfsomvang even positief of sterker positief correleren dan met de bedrijfsoppervlakte. Liefhebberij en vrijetijdsbesteding leiden dus, in tegenstelling tot extra inkomsten, zelfstandigheid en zekerheid, tot extensivering van het grondgebruik. Het beeld dat tabel 31 biedt is in de volgende punten samen te vatten:

1. traditionale waarden als *zelfstandigheid* en *zekerheid* gaan, met name in Didam, samen met een voorkeur voor relatief grote nevenbedrijven met relatief veel rundvee en varkens (overeenkomend met het gewone landbouwbedrijf);
2. *vrijtijdsbesteding* als meer 'modern' motief (hobby) heeft in beide gemeenten een aan de beide voorgaande motieven tegengestelde relatie met het nevenbedrijf;
3. *liefhebberij* heeft in Uden, blijkens de correlaties, een zelfde 'moderne' betekenis als vrijetijdsbesteding; in Didam heeft 'liefhebberij' waarschijnlijk nog enigszins de traditionele betekenis van 'liefde voor het vak' behouden (er liefhebberij in hebben);
4. afgaande op de hoge correlatie tussen *extra inkomen* en de bedrijfsresultaten heeft ook het inkomensmotief in Uden een meer moderne betekenis dan in Didam, met andere woorden de motivering 'extra inkomen' is in Uden in mindere mate een rationalisatie van een vanzelfsprekende traditionele activiteit;
5. met betrekking tot *bezit* en *aanzien* is het opvallend dat de correlaties in beide gemeenten vrijwel steeds negatief zijn. De verklaring ligt waarschijnlijk in het, ten opzichte van de agrarische activiteiten, passieve moment in beide motiveringen. De rede van beide motieven ligt immers meer in het 'hebben' of 'zijn' dan in het 'doen'.

Hoewel de correlatiecoëfficiënten voor Didam en Uden niet steeds gelijk en zelfs niet steeds gelijk gericht zijn, komen de gemiddelde correlatiewaarden ten aanzien van de verschillende motieven toch vrij goed overeen. Deze gemiddelde correlaties hebben uiteraard slechts vergelijkingswaarde. Deze vergelijking leert dat de motieven extra inkomen, zelfstandigheid en zekerheid leiden tot relatief grote, intensief gevoerde nevenbedrijven, met relatief hoge bedrijfsresultaten. De motieven liefhebberij, vrijetijd, bezit en sociaal aanzien daarentegen gaan samen met tegengestelde tendenties.

8.9. AGRARISCHE ASPIRATIES

De soms vrij grote bedrijven, het bedrijfstype, de nog sterke voorkeur voor het werken in de landbouw enz. wijzen erop, dat de belangstelling van de nevenberoepslandbouwers (nog) vrij sterk op het agrarische beroep is gericht. Zij willen de landbouw zo veel mogelijk blijven beoefenen, zoals zij deze in hun jeugd en ook later nog hebben leren kennen. Een vorm van vrijetijdslandbouw zoals een echte hobby-boer die nastreeft en waarbij de geneugten van het moderne leven niet opgeofferd behoeven te worden, streeft hij doorgaans niet na. Het traditionele bedrijfstype is voor hem een aspect van de vertrouwde levenswijze en aan deze levenswijze wil hij zo veel mogelijk vasthouden. Dit is waarschijnlijk ook de voornaamste reden, waarom velen eigenlijk liever boer zouden zijn. Daarom ook noemt men zich soms nog boer als de eigenlijke bestaansbron buiten de landbouw ligt. Deze opsomming van kenmerken en opvattingen van de nevenberoepslandbouwer is meer van toepassing op de Didamse dan op de Udenese situatie.

Zolang men zich zo sterk op de landbouw blijft richten is het begrijpelijk, dat men niet gemakkelijk afstand doet van de grond. Over het algemeen doet men gemakkelijker afstand van pachtgrond dan van eigen grond. De nevenberoeps-landbouwers hebben dan ook voor een aanzienlijk hoger percentage de grond in eigendom dan de gewone boeren. Van de nevenberoepslandbouwers in Didam en Uden hebben respectievelijk 76% en 79% de gebruikte grond voor 90% of meer in eigendom. Voor de boeren bedragen deze percentages 36 en 61. Op de vraag of men bereid zou zijn de eigen grond of een gedeelte ervan tegen een 'behoorlijke prijs' van de hand te doen, gaven in Didam 13% en in Uden 17% een positief antwoord.

Aan de bezitters van wat grotere nevenbedrijven is de vraag gesteld hoe zij tegenover bedrijfsbeëindiging via het O.- en S.-fonds zouden staan indien dit mogelijk zou zijn. In Uden meenden 5 van de 21 grotere part-timers hier dan wel iets in te zien, in Didam slechts 1 van de 23.

De gehechtheid aan de grond of het bedrijf kan ook blijken uit de mate waarin men er prijs op stelt, dat het bedrijfje later door een opvolger wordt voortgezet. Desgevraagd gaf in Didam 75% en in Uden 45% van de part-timers van 50 jaar of ouder te kennen dit eigenlijk wel te willen. In werkelijkheid is slechts voor respectievelijk ca 20% en 5% van de nevenbedrijven, waarvan het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is, een opvolger aanwezig. Ook de binding aan de fysieke omgeving is over het algemeen zeer sterk. Hoewel velen lange en soms langdurige reizen naar hun werk moeten maken, is de geneigdheid dicht bij het werk te gaan wonen zeer gering. Van degenen, die 3 km of verder van het werk wonen (Didam 74%, Uden 53%) zou slechts respectievelijk 10% en 15% dicht bij het werk willen gaan wonen.¹ Daarentegen zouden respectievelijk 61% en 41% van hen wel werk dicht bij huis willen hebben. Ook de bereidheid om in of bij de dorpskern te gaan wonen is niet groot. In beide gemeenten zou bijna 20% daar wel iets voor voelen als er een huis met een tuin voor hen beschikbaar zou zijn.

Welke konsequenties hebben de vrij sterk op de landbouw gerichte aspiraties voor het nevenbedrijf? Kan het nevenbedrijf nog dienen als een tussenfase naar een volledig agrarisch beroep, zoals vroeger geen zeldzaamheid was? Deze vraag kan in het algemeen zonder meer met 'neen' beantwoord worden. Beroepsovergangen in deze richting zullen meer en meer tot de uitzonderingen gaan behoren.

Een andere belangrijke vraag is of het nevenbedrijf gedurende de beroeps-carrière van de nevenberoepslandbouwer aan belangrijke groottemutaties onderhevig is. Ofwel, welke invloed hebben de stijgende inkomens uit het hoofdberoep, de onverenigbaarheid van werksferen, de ontwenning aan landbouw en gewinning aan niet-landbouwarbeid enz. op de grootte van het nevenbedrijf?

¹ Een pendelafstand van 3 km. is waarschijnlijk als criterium niet het meest geschikt. Het ware wellicht beter geweest een afstand van bijvoorbeeld 8 of 10 km. te hanteren. Bij de keuze van de afstand van 3 km. als criterium is uitgegaan van de geschatte gemiddelde afstand van de woning tot de gemeentegrens. Wij meenden hiermee met betrekking tot onze problematiek een correctie toe te passen op het gebruikelijke criterium voor het pendelaar zijn, namelijk het buiten de woongemeente werkzaam zijn.

Aanwijzingen voor de opvatting dat het nevenberoep slechts een tijdelijke zaak is, zijn er wel voor zover het de geregistreerde zeer kleine bedrijfjes betreft. Voor de grotere bedrijven is dit echter, althans binnen de eerste generatie niet duidelijk aanwijsbaar. In buitenlandse literatuur wordt wel vaak gewezen op geleidelijke verkleining (6.2).

Als geen onderscheid gemaakt wordt naar bedrijfsgrootte dan blijkt er in onze onderzoeksgebieden een tendens te zijn om op vroegere leeftijd dan de gewone landbouwers tot bedrijfsbeëindiging over te gaan. Van de bedrijfshoofden die in de periode 1963–1967 uit de registratie van de districtsbureauhouder (D.B.H.) verdwenen zijn, is nagegaan op welke leeftijd dit plaatsgevonden heeft, ongeacht of het een bedrijfsoverdracht dan wel een bedrijfsbeëindiging betrof. Omdat van de oudere boeren niet steeds bekend was of de gegevens betrekking hadden op nog actieve dan wel rustende boeren, is slechts onderscheid gemaakt tussen boeren en rustende boeren enerzijds en nevenberoepsboeren anderzijds (tabel 32).

TABEL 32. De leeftijd waarop geregistreerde grondgebruikers in de periode 1963–1967 uit de DBH-registratie verdwenen zijn.

Leeftijd in 1965	Aantal bedrijfshoofden dat in de periode 1963–1967 uit de registratie is verdwenen			
	Boeren (incl. rustenden)		Nevenberoepsboeren	
	Didam	Uden	Didam	Uden
Jonger dan 48 jaar	6	9	12	20
48–57 jaar	11	14	18	6
58–62 jaar	9	19	8	9
63–67 jaar	14	16	16	2
68–72 jaar	18	16	6	2
73 jaar of ouder	27	18	1	3
Totaal	85	92	61	42
Mediane leeftijd	67 j.	63 j.	57 j.	48 j.

Bron: landbouwstellingen 1963 en 1967

De tendens dat nevenberoepsboeren hun bedrijf relatief vroeg opgeven hangt samen met het meestal ontbreken van opvolgers en de geringe bereidheid van gezinsleden om mee te werken. Hierdoor wordt op oudere leeftijd het nevenbedrijf vaak een te zware last om het naast het hoofdberoep te handhaven. Hier komt bij dat het inkomensmotief op oudere leeftijd gemiddeld van minder betekenis is. We kunnen dan ook concluderen dat, zoals de kleine boer doorgaans zijn beroep niet opgeeft tenzij hij er door de omstandigheden toe gedwongen wordt, ook de part-timer meestal zijn nevenberoep niet opgeeft dan onder de druk van de omstandigheden. Zijn verzet hiertegen is echter minder sterk.

Voor de boer die een ander beroep kiest, maar zijn bedrijf wil handhaven, doet

zich het probleem van de 'omstandigheden' meestal al direkt gelden. Handhaving van het bedrijf in zijn geheel is meestal niet mogelijk. Dikwijls probeert hij het wel, maar dan blijkt in de loop van de tijd in de meeste gevallen dat dit niet vol te houden is. Tabel 33 laat zien, dat niet alleen bij de beroepsverandering, maar ook later nog aanpassing van het bedrijf aan de door de beroepsverandering teweeggebrachte gewijzigde omstandigheden voorkomt.

TABEL 33. Bedrijfsgroottemutaties van de bedrijven van gewezen landbouwers bij en na beroepsverandering.

	Didam %	Uden %
In het geheel niet verkleind	57	14
Alleen verkleind bij beroepsverandering	24	43
Bij beroepsverandering verkleind, maar ook later nog	5	24
Alleen later verkleind	14	19
	100	100
Abs. aantal	21	21

In de meeste gevallen worden grond en vee tezamen afgestoten, slechts in enkele gevallen is alleen grond of alleen vee afgestoten. Het verschijnsel dat een vrij groot percentage van de gewezen boeren het bedrijf langere of kortere tijd na de beroepsovergang nog verkleint kan er op wijzen, dat als eenmaal de stap naar een ander beroep is gezet de aspiraties om weer volledig boer te worden geleidelijk minder sterk worden.

Ook de meesten van de nevenberoepslandbouwers, die nooit zelfstandig boer geweest zijn, hebben over het algemeen vrij sterk agrarisch gerichte aspiraties. Zij slagen er echter meestal niet in het bedrijfje te vergroten. Ook onder hen is een, weliswaar geringe, tendens tot bedrijfsverkleining waarneembaar. In Didam heeft 20% van hen het bedrijfje sinds het begin verkleind, terwijl 17% het vergroot heeft. In Uden bedragen deze percentages 33 en 22.

Op de vraag welke plannen men in de nabije toekomst heeft met betrekking tot het bedrijfje, gaf in Didam 30% te kennen dit te willen vergroten, terwijl slechts 14% erover dacht het te verkleinen of ermee op te houden. In Uden waren deze percentages respectievelijk 14 en 17. De toekomstplannen van de Didamse part-timers wijzen weliswaar in vrij sterke mate op de wens de agrarische aspiraties in daden om te zetten – 19% gaf expliciet te kennen van plan te zijn (weer) zelfstandig boer te worden, in Uden slechts 3% – maar de eerder genoemde omstandigheden zullen de kans op realisering minimaal doen zijn.

9. NEVENBEROEPSLANDBOUW EN VOORTGAANDE DESAGRARISATIE

9.1. DESAGRARISATIE IN DIDAM EN UDEN

Het bestaan van een desagrarisatieproces impliceert niet persé, dat men stap voor stap het agrarische beroep door een niet-agrarisch beroep vervangt. Ook al zou de boer zelf dit als de meest acceptabele oplossing beschouwen en dit dus nastreven, dan laten de beroepsmogelijkheden en het landbouwbedrijf dit toch doorgaans niet toe. Het desagrarisatieproces impliceert wel, dat bij gebleken onhaalbaarheid van een full-time agrarisch beroep het 'agrarische systeem' (5,3), waarin men niet slechts beroepshalve participeerde, zo veel en zo lang mogelijk wordt gecontinueerd en met name van het agrarische beroep en bedrijf, en wat daar bijhoort, niet zonder meer ineens afstand wordt gedaan. Men zoekt dus als het ware een tussenoplossing, waarbij uiteindelijk doorgaans het zwaartepunt bij het nieuwe beroep komt te liggen.

In Didam en omstreken werden door kleine boeren vanouds aanvullende inkomsten buiten de landbouw gezocht. Zoals in 8.1 al gezegd is, was dit in Uden in veel mindere mate het geval. Veelal was een dergelijk beroepencombinatie slechts een tijdelijke situatie, namelijk zolang de gezinslasten groot waren en/of zolang men geen kans zag het bedrijf te vergroten. De veranderde omstandigheden in de laatste decennia brengen met zich mee, dat deze situatie nu voor velen tot een overgangssituatie naar een ander hoofdberoep is geworden. Zo bleek uit ons onderzoek in het ruilverkavelingsgebied De Bevermeer, dat daar 41 % van de gewezen landbouwers die naast een ander hoofdberoep nog een agrarisch nevenberoep hadden vóór de verandering van hoofdberoep al een nevenberoep had. Er waren echter ook boeren met een nevenberoep en zelfs niet-boeren met een agrarisch nevenbedrijf, die (weer) volledig boer geworden zijn. Van de toen (1965) full-time boeren in De Bevermeer heeft 19 % ooit een nevenberoep en 4 % een ander hoofdberoep gehad. Slechts bij de helft van hen is de omschakeling naar een volledig agrarisch beroep gepaard gegaan met een bedrijfsvergroting. In de overige gevallen maakten gezondheid, leeftijd en gewijzigde gezinsomstandigheden het nodig of mogelijk het nevenberoep op te geven.¹

In tabel 34 is een overzicht (schatting) gegeven van de beroepscategorieën² waaruit de in 1965 aanwezige grondgebruikers/veehouders, eveneens naar beroepscategorie, afkomstig zijn. Deze schatting is gebaseerd op gegevens van de LEI-schets 'Bevermeer' enerzijds en de beroeps carrière gegevens uit het oriënte-

¹ Gegevens uit het oriënterende onderzoek in de Bevermeer (1965).

² Bedoeld zijn de door het L.E.I. gehanteerde categorieën grondgebruikers:
categorie A: met volledig agrarisch beroep
categorie B: met agrarisch hoofdberoep en niet-agrarisch nevenberoep
categorie C: met niet-agrarisch hoofdberoep (incl. landarbeiders)
categorie D: zonder beroep (rustenden e.d.)

TABEL 34. De beroepscategorie van herkomst van de in 1965 aanwezige grondgebruikers in de Bevermeer

	Herkomstcategorïeën			Totaal
	Boeren met volledige dagtaak (A)	Boeren met neveninkomsten (B)	Nevenberoepsboeren (C)	
In 1965 behorend tot beroepscategorie:				
A	496	120	25	641
B	64	98	7	169
C	135	45	510	690
D	73	18	120	211
Totaal	768	281	662	1711

rend onderzoek anderzijds. Onder categorie van herkomst verstaan we de categorie waartoe men vroeger behoord heeft. Is dit een andere dan waartoe men in 1965 behoorde dan is de categorie waartoe men voorafgaand aan de huidige situatie behoorde als categorie van herkomst beschouwd.

Uit de tabel blijkt dat er zeer veel overgangen tussen A en B optreden. Ook overgangen van A en B naar C komen veelvuldig voor, terwijl overgangen van C naar A en B veel zeldzamer zijn. Dit wijst erop, dat de overgang naar de C-categorie een definitief karakter heeft in tegenstelling tot de overgang naar de B-categorie.

Tot 1965 was het aantal overgangen van B naar C naar verhouding niet groter dan het aantal overgangen van A naar C. Wellicht is hierin de laatste jaren verandering gekomen, maar in ieder geval stelde tot voor kort een nevenberoep velen in staat zich als boer te handhaven. Dit kan echter in andere gebieden anders geweest zijn. In Uden waarschijnlijk al enigszins het geval. Hier gaf namelijk slechts 60% van de boeren met neveninkomsten te kennen er zeker van te zijn door te gaan met boeren als 'de omstandigheden zo blijven' tegen 75% van de A-boeren. In Didam zijn deze percentages 72 en 75. Uit tabel 34 is nog af te lezen dat het merendeel van de in de Bevermeer aanwezige nevenberoepslandbouwers nooit zelfstandig landbouwer is geweest. Ook is af te lezen dat de grondgebruikers zonder beroep, (D-categorie) voor het merendeel vroegere nevenberoepslandbouwers zijn. Hieronder zijn nog vele 'traditionele part-timers', dus de mensen voor wie het houden van wat grond en vee vroeger een noodzakelijke of min of meer vanzelfsprekende aanvulling was op de hoofdbestaansbron.

Bovenstaande illustreert het verloop van de eerste fase van het desagrarisatieproces al vrij aardig. Duidelijker nog blijkt de betekenis van de geleidelijke afvloeiing uit het aantal grondgebruikers (met 1 ha of meer cultuurgrond), dat het bedrijf volledig opgeeft anders dan vanwege gezondheid, leeftijd, (e)migra-

tie e.d. In de Bevermeer was dat in de periode 1959–1965 voor de A-, B- en C-categorie respectievelijk 0,00, 0,15 en 1,15% per jaar¹. In Uden was dit in de periode 1959–1963 0,25% voor de A- en B-categorie samen en 2,30% voor de C-categorie². Het lijkt er dus op dat in beide gebieden een geleidelijke afvloeiing optreedt. Dit proces verloopt blijkens de genoemde gegevens in Uden echter resoluter dan in de Bevermeer.

De omstandigheden brengen vaak mee, dat men bij verandering van beroep een volledig of bijna volledig nieuw beroep kiest ook al wil men eigenlijk zo veel mogelijk boer blijven en/of later weer volledig op de landbouw terugvallen. Van de in ons onderzoek betrokken part-timers werkt in Didam ca 15% en in Uden ca 10% minder dan 40 uur per week in hun hoofdberoep. De grote meerderheid heeft dus een volledig hoofdberoep.

Van degenen die volledig in de landbouw gewerkt hebben, is in Didam 22% en in Uden 30% pas na 35-jarige leeftijd omgezwaid. De aanpassing aan het nieuwe beroep leverde aanvankelijk voor 34% in Didam en 39% in Uden enige moeilijkheden op. Op het moment van de vraagesprekken meenden respectievelijk nog slechts 9% en 1% moeite te hebben met de aanpassing.

Het is niet alleen zo dat men zich doorgaans gaandeweg aanpast aan het nieuwe werk, maar ook dat men later wel beroepen kiest die minder verwant zijn aan het agrarische beroep. Van diegenen, die niet steeds hetzelfde niet-agrarische hoofdberoep gehad hebben (Didam 50%, Uden 40%), had in Didam in tweede instantie ruim de helft als nieuw beroep een minder aan de landbouw verwante beroep gekozen dan het eerst gekozen beroep was, in Uden ongeveer een derde. In respectievelijk 18% en 17% van de gevallen was het laatste beroep echter meer verwant aan het agrarische beroep dan het eerste.

Niet alleen de 'agrarische lading' van het hoofdberoep is aan slijtage onderhevig, ook het nevenberoep ontkomt hier niet altijd aan. In het voorgaande hoofdstuk is al gezegd dat in Didam 19% en in Uden 43% van de ex-boeren het bedrijf nog geruime tijd na de beroepsverandering verkleind hebben. Ook is er al op gewezen dat van de part-timers die nooit zelfstandig boer geweest zijn in Didam 20% en in Uden 33% het nevenbedrijf sinds het begin verkleind hebben. Tegenover deze verkleiningen staan minder vergrotingen, namelijk 17% en 22%.

Een indicatie voor desagrarisatie is ook de afnemende hoeveelheid tijd die aan het nevenbedrijf besteed wordt. In Didam is de hoeveelheid aan het nevenbedrijf bestede tijd aanzienlijk groter dan in Uden, maar in beide gemeenten zijn er meer bedrijfshoofden en echtgenoten die de laatste jaren de arbeidstijd hebben verkort dan die deze hebben verlengd. (tabel 35).

Ook de leeftijd waarop bedrijfsbeëindiging plaatsvindt kan op desagrarisatie wijzen. Eerder is al gebleken dat hoewel er geen duidelijke aanwijzingen voor zijn dat het nevenbedrijf doorgaans slechts een 'tijdelijk' karakter heeft, het wel zo is dat de nevenberoepslandbouwer zijn bedrijf, in vergelijking met de gewone

¹ Berekend aan de hand van de L.E.I.-schets Bemerveer (1966).

² Berekend aan de hand van de L.E.I.-schets Uden (1963).

TABEL 35. Toe- en afname van het aantal aan het nevenbedrijf bestede arbeidsuren tussen 1963 en 1968 ('de laatste 5 jaar'), voor zover in 1963 en in 1968 op het nevenbedrijf werkzaam

	Didam		Uden	
	Bestede arbeidsuren in 1968 t.o.v. 1963		Bestede arbeidsuren in 1968 t.o.v. 1963	
	% dat in 1968 meer werkte	% dat in 1968 minder werkte	% dat in 1968 meer werkte	% dat in 1968 minder werkte
Bedrijfshoofden	10	29	18	34
Echtgenotes	13	20	19	25

boer, gemiddeld op jonge leeftijd pleegt te beëindigen (8.9). Uit tabel 36 blijkt dat de beëindiging in Uden gemiddeld vroeger plaatsvindt dan in Didam. Bovendien zijn er vooral in Uden een relatief groot aantal beëindigingen waarbij men niet alleen kan spreken van vroegtijdige beëindigingen, maar ook kan stellen dat het nevenberoep slechts van tijdelijke aard is geweest. Dit betreft echter in de meeste gevallen zeer kleine bedrijfjes die niet meer geteld worden doordat deze ten gevolge van het afstoten van vee, vaak met behoud van grond, niet meer aan de minimum telcriteria voldoen.

TABEL 36. De leeftijd, waarop de nevenberoepslandbouwers het nevenbedrijf beëindigden in de periode 1963-1967.

	Opgeheven bedrijven	
	Didam	Uden
Jonger dan 40 jaar	5	29
40-55 jaar	23	23
55 jaar of ouder	72	43
	100	100
Abs. aantal	61	42

Bron: landbouwtellingen 1963 en 1967

De verschillen in abdicatieleeftijd hebben tot gevolg dat er in Uden minder oudere part-timers zijn dan in Didam. Een ander kenmerkend verschil tussen beide gemeenten wat betreft de leeftijd is, dat er in Didam meer jonge part-timers toetreden. Dit zijn in vele gevallen opvolgende zoons, die vaders (neven)bedrijf of een gedeelte ervan, als nevenberoep voortzetten. Deze vorm van desagrarisatie (intergeneratief) komt in Uden aanzienlijk minder vaak voor. De desagrarisatie wordt hier vaker binnen één generatie voltooid. Dit heeft tot gevolg, dat in Uden niet alleen minder oudere, maar ook minder jongere part-timers zijn dan in Didam. Ouder dan 55 jaar zijn in Didam en Uden respectievelijk 25% en 15% en jonger dan 40 jaar respectievelijk 31% en 22%. Tussen 40 en 55 jaar zijn respectievelijk 44% en 63% van de part-timers.

Tenslotte het bedrijfstype. Ook het bedrijfstype verandert en gaat steeds meer afwijken van het gewone landbouwbedrijf. In Didam blijft die afwijking nog voornamelijk beperkt tot het aantal produktietakken per bedrijf. Dit aantal neemt sneller af dan op de gewone bedrijven. In Uden is, vergeleken met de gewone landbouw, ook de produktiestructuur aan veranderingen onderhevig. In 8.5 is hier al op gewezen. Een en ander wordt nog eens geïllustreerd door tabel 37.

TABEL 37. De samenstelling van de produktie op de nevenbedrijven en op de gewone bedrijven, in 1967¹

	Didam		Uden	
	Nevenber. landb's	landbouwers	Nevenber. landb's	Landbouwers
Akkerbouw	28	} 21	35	} 30
Tuinbouw	1		13	
Rundvee	50	58	36	(52)
Varkens	18	16	9	12
Pluimvee	3	5	7	6
	100	100	100	100

Bron: landbouwstellingen 1967

¹ Berekend aan de hand van de O.- en S.- puntentelling (zie voetnoot, blz. 132)

Het blijkt dus dat er in Uden in tegenstelling tot in Didam een duidelijk verschil is tussen de produktiestructuur op de gewone bedrijven en die op de nevenbedrijven. De part-timers hebben naar verhouding weinig rundvee en varkens en veel akkerbouw en tuinbouw. Iets soortgelijks blijkt uit de spreiding van de verschillende produktietakken over de afzonderlijke bedrijven. Tabel 38 geeft

TABEL 38. Het voorkomen van de verschillende produktietakken per 100 nevenbedrijven in 1963 en 1967

	Produktietakken aanwezig per 100 bedrijven			
	Didam		Uden	
	1963	1967	1963	1967
Akkerbouw	95	76	77	69
Tuinbouw	2	2	35	25
Rundvee	80	83	61	54
Varkens	77	70	38	28
Pluimvee	59	30	73	43
Totaal aantal produktietakken per 100 bedr.	313	261	284	219

Bron: landbouwstellingen 1963 en 1967

een overzicht van het aantal keer dat de verschillen de produktietakken per 100 nevenbedrijven voorkomen.

In de periode van 1963 tot 1967 is het gemiddelde aantal produktietakken per bedrijf in Didam met 0,52 verminderd, in Uden met 0,65, een vermindering van respectievelijk 16% en 23%. Deze teruggang is sterker dan die met betrekking tot de bedrijven van gewone boeren. Deze bedroeg namelijk in dezelfde periode respectievelijk 7% en 10%. Het desagrasiatieproces uit zich dus in een relatief sterke vereenvoudiging van de bedrijfsopzet, in Uden in sterkere mate dan in Didam. Evenals in tabel 37 blijkt in Uden de relatief sterke desagrarisatie ook in tabel 38 weer door de relatief sterke vertegenwoordiging van de 'gemakkelijke' produktietakken. Rundvee en varkens daarentegen zijn in Uden sterk ondervertegenwoordigd.

9.2. AGRARISERENDE EN DESAGRARISERENDE KRACHTEN

9.2.1. *Herformulering hypothese*

De analyse van de wijze waarop de afvloeiing uit de landbouw van agrariërs en halfagrariërs in onze onderzoeksgebieden plaatsvindt heeft laten zien dat er vele aanwijzingen zijn voor het bestaan van een zodanige geleidelijke overgang van agrarische naar niet-agrarische beroepen dat er een procesmatig karakter aan toegeschreven kan worden. Dit hebben we desagrarisatie genoemd. Eigenlijk kan pas van desagrarisatie gesproken worden als er sprake is van onomkeerbaarheid. Onomkeerbaarheid ten aanzien van de (hoofd)beroepsmatige landbouw lijkt in onze tijd een evidentie. Anders is het echter gesteld met de voortgaande desagrarisatie ten aanzien van de nevenberoepslandbouw. In het verleden is gebleken dat hier omkeerbaarheid, dat wil zeggen vergroting en intensivering van een groot aantal nevenbedrijven, in principe mogelijk is. Dit vond met name in de dertiger jaren in het zuiden van Duitsland plaats (5.1.). Aan het desagrarisatieproces menen we dan ook pas onomkeerbaarheid te kunnen toeschrijven als het zich losmaken van de landbouw geen toevallige gebeurtenis blijkt te zijn maar in verband gebracht kan worden met sociaal-culturele trends in onze samenleving die zich niet terug laten draaien. Aan enkele van deze trends menen we namelijk een desagrariserende kracht te kunnen toeschrijven, met name aan de factoren die verband houden met de professionalisering en de moderne levenswijze. Als we er in slagen aan te tonen dat deze trends onverenigbaar zijn met het (gangbare) agrarische nevenbedrijf, dan menen we daarmee tevens aangetoond te hebben dat de desagrarisatie ten aanzien van het traditionele bedrijfstype niet 'ergens' tot stilstand komt, maar zich onomkeerbaar voortzet, zoals ook de genoemde trends in onze samenleving (vooralsnog) onomkeerbaar zijn. Met andere woorden het nu nog gangbare nevenbedrijfstype zal op wat langere termijn in dat geval niet levensvatbaar zijn.

De onverenigbaarheid van de huidige, nog voornamelijk traditionele, vorm van nevenberoepslandbouw met de moderne maatschappelijke trends zullen we

trachten aan te tonen door de in 1.3 geformuleerde hypothese te toetsen. Deze luidt: *De plaats die het agrarische nevenberoep in de beroepencombinatie inneemt, wordt niet alleen bij, maar ook na de beroepsovergang of de aanvaarding van een agrarisch nevenberoep beïnvloed door factoren, die direkt of indirekt samenhangen met de niet-agrarische leef- en werkwereeld. Deze invloed is zodanig, dat we kunnen spreken van een geleidelijke (voortgezette) desagrarisatie.*

In de hypothese worden als het ware twee krachtenvelden met elkaar geconfronteerd. Namelijk de *agrarisierende* en de *desagrarisierende*. Typerend voor de agrarisierende krachten zijn de agrarische aspiraties die men meestal, na het verlaten van de landbouw als hoofdberoep, blijft koesteren of die men vanuit een andere achtergrond heeft. Ofschoon in hoofdzaak voortvloeiend uit deze agrarische aspiraties, zijn als agrarisierende krachten ook te onderscheiden het streven naar een zo groot mogelijk nevenbedrijf en het zich hierbij, wat betreft de bedrijfsopzet, in sterke mate refereren aan de gewone boer. Deze agrarisierende krachten zijn grotendeels in verband te brengen met het streven naar een maximale continuering van het 'agrarische systeem' (5.3).

De desagrarisierende krachten spruiten voort uit de eerder genoemde sociaal-culturele trends die gekenmerkt worden door een *geringe verenigbaarheid met de (traditionele) landbouw* enerzijds en de *maatschappelijk en cultureel vastgelegde richting* waarin deze zich ontwikkelen anderzijds. In de richting namelijk van een toenemende integratie in en meeëvolueren met het moderne cultuurpatroon. Het bestaan van een voortgaand desagrarisatieproces mag als aangetoond worden beschouwd, indien de confrontatie tussen agrarisierende en desagrarisierende krachten zodanig verloopt dat de hieronder geformuleerde, van de centrale hypothese afgeleide, deelhypothesen a en b bevestigd worden door de gegevens die ons onderzoek opgeleverd heeft. Deze deelhypothesen luiden als volgt:

a. *De mate waarin en de wijze waarop de nevenberoepslandbouwer zijn aspiraties op de landbouw richt worden beïnvloed door:*

- *de mate waarin hij in de werkmilieu is geïntegreerd, of*
- *de mate waarin hij in het (agrarische) woonmilieu is geïntegreerd, of*
- *de tijd die verlopen is sinds hij de landbouw als hoofdberoep verlaten heeft, of*
- *de mate waarin hij zich de moderne levenswijze heeft eigen gemaakt.*

b. *De grootte en/of de aard van het nevenbedrijf worden beïnvloed door*

- *de mate waarin de nevenberoepslandbouwer in het werkmilieu is geïntegreerd, of*
- *de mate waarin de nevenberoepslandbouwer in het (agrarische) woonmilieu is geïntegreerd, of*
- *de tijd die verlopen is sinds de nevenberoepslandbouwer de landbouw als hoofdberoep heeft verlaten, of*
- *de mate waarin de nevenberoepslandbouwer zich de moderne levenswijze heeft eigen gemaakt.*

Strikt genomen worden, als aan het bevestigd worden van de hypothese de konsekwentie verbonden wordt dat we te maken hebben met een onomkeerbaar desagrarisatieproces, impliciet enkele vooronderstellingen gemaakt. Impliciet veronderstellen we namelijk dat de integratie in het werkmilieu doorgaans, als eenmaal een niet-agrarisch hoofdberoep is aanvaard, mettertijd zal toenemen

en, wat in zijn consequenties ten aanzien van het gestelde probleem op hetzelfde neer zal komen, dat de integratie in het agrarische woonmilieu doorgaans zal afnemen. Ook wordt de veronderstelling gemaakt dat de betrokkenen geleidelijk meer onder de invloed komen van de moderne levenswijze. De gegevens waarover we beschikken staan geen volledige toetsing van deze vooronderstellingen toe, er zijn echter voldoende aanwijzingen voor de juistheid ervan. Bovendien hebben we hier te maken met afgeleiden van evidente maatschappelijke ontwikkelingen. Verschillende van de in de voorgaande paragrafen genoemde trends ondersteunen ook duidelijk het hier gestelde. Dit geldt met name voor de geleidelijk betere aanpassing aan het hoofdberoep, de vermindering van het aantal aan het nevenbedrijf bestede arbeidsuren en de vaak toenemende voorkeur voor weinig zorg eisende produktietakken.

Alvorens tot de toetsing van de hypothese wordt overgegaan zal nog nader worden ingegaan op de aard en de betekenis van de er bij betrokken agrariserende en desagrariserende krachten.

9.2.2. *Desagrariserende krachten*

De ontwikkelingen met betrekking tot de nevenberoepslandbouw, dus ook het desagrarisatieproces, zullen gezien moeten worden tegen de achtergrond van het geheel van de ontwikkelingen in de cultuur en in de sociaal-economische structuur. De volgende aspecten hiervan lijken voor onze problematiek het belangrijkste:

1. Er is een snelle structurele ontwikkeling binnen de landbouw. Een belangrijk aspect hiervan is de afvloeiing van arbeid naar andere economische sectoren. Tot voor een aantal jaren betrof dit vrijwel uitsluitend landarbeiders en secundair afvloeiende meewerkende boerenzoons. In toenemende mate betreft het nu echter ook zelfstandige bedrijfshoofden en meewerkende zoons die voorbestemd waren om op te volgen. De teruggang van het aantal agrarische bedrijfshoofden is tot nu toe weliswaar voornamelijk het gevolg geweest van beëindiging van de beroeps carrière van oudere boeren die geen bedrijfsopvolger hadden, maar het aantal beroepsveranderingen is ook niet zonder betekenis. Beroepsverandering is landelijk gezien voor ongeveer 30% verantwoordelijk voor de teruggang van het aantal bedrijfshoofden met een agrarisch hoofdberoep (MARIS, 1970).

De afvloeiing van bedrijfshoofden en meewerkende zoons is meer een gevolg van gebrek aan mogelijkheden in de landbouw dan van de aantrekkingskracht van niet-agrarische beroepen op zichzelf. Men is doorgaans sterk aan het agrarische beroep en de daarmee verbonden levenswijze gehecht. Ook is men, als uiteindelijk tot beroepsverandering wordt overgegaan, sterk geneigd het milieu, zowel het fysieke als het sociale, zo veel mogelijk te continueren (hoofdstuk 5). Hierdoor is er een sterke neiging om na het aanvaarden van een ander beroep iets aan landbouw te blijven doen. Dit wordt mogelijk gemaakt door aanzienlijk kortere werktijden in het nieuwe beroep dan men gewend was en de vaak (nog) grote bereidheid van de gezinsleden om te blijven meewerken.

2. De sociaal-economische positieverandering (beroepsverandering) is niet de enige factor die bepalend is voor de plaats van het landbouwbedrijf in het

leefpatroon van de betrokkene. Met name de veranderingen in opvattingen en gedragsvormen, samenhangend met een toenemende integratie in het moderne cultuurpatroon, kunnen van invloed zijn op de betekenis van het landbouwbedrijf, en dus ook van het nevenbedrijf voor het leefpatroon. De aanvaarding van het moderne cultuurpatroon kan bovendien bevorderd worden door invloeden vanuit het werkmilieu. Eenmaal de landbouw als nevenberoep beoefend kan de part-timer wat betreft zijn houding ten aanzien van het nevenberoep, zowel door 1. (beroepsomstandigheden) als door 2. (verandering van cultuurpatroon) teweeggebrachte desagraderende krachten beïnvloed worden. Welke zijn deze krachten?

ad 1. Desagraderende krachten samenhangend met veranderingen in de beroepssituatie

De overgang naar een ander beroep zal in het algemeen gepaard gaan met het ontstaan (of toenemen) van contacten met een zekere mate van integratie in een overwegend niet-agrarisch (werk)milieu. Naarmate de contacten veelvuldiger zijn of de integratie vollediger is, zal men zich de opvattingen en het levensritme van dat milieu meer eigen maken. Nog aanwezige agrarische aspiraties kunnen hierdoor beïnvloed worden (effect van toenemende integratie in het niet-agrarische milieu).

Bij een geringe integratie in het werkmilieu daarentegen zal de agrarische bevolkingsgroep meestal de voornaamste referentiegroep blijven en zullen ook de interesses veelal in relatief sterke mate naar de landbouw blijven uitgaan. Deze agrarische interesse zal echter afnemen als de integratie in het agrarische milieu afneemt (effect van afnemende integratie in het agrarische milieu).

Als gevolg van de verandering van hoofdberoep kan nog een andere desagraderende kracht optreden, namelijk een ontwenning aan het agrarische beroep. Onder ontwenning aan het agrarische beroep verstaan we het geleidelijk zwakker worden van de continueringsbehoefte ten aanzien van het agrarische beroep als gevolg van een zich met de tijd wijzigende identifikatie met het oude of het nieuwe beroep. Een dergelijk proces zal waarschijnlijk vooral dan optreden, indien de integratie in het werkmilieu enigszins is geslaagd.

ad 2. Desagraderende krachten samenhangend met veranderingen van het cultuurpatroon

Het moderne 'stedelijke' cultuurpatroon heeft enkele kenmerken die ten aanzien van het voortzetten van het agrarische nevenberoep en de wijze waarop, van grote betekenis kunnen zijn. In hoofdstuk 6 is al gebleken dat sommige auteurs in de geleidelijke verkleining en aanpassing van de nevenbedrijven geen toevallige ontwikkeling zien, maar deze in verband brengen met sociaal-culturele veranderingen. In het moderne cultuurpatroon zien we ten minste twee elementen die van fundamentele betekenis kunnen zijn voor het agrarische nevenberoep. Een van deze elementen is de opvatting dat de dingen *niet perse zo moeten blijven als ze zijn of niet gedaan hoeven te worden zoals ze tot nu toe gedaan werden*. Met andere woorden, men is bereid, en veelal in staat, datgene wat men wil bereiken (het doel kan heel goed traditioneel bepaald zijn) op een meer modern rationele wijze te benaderen dan vroeger gangbaar was. We hebben hier te

maken met een levenshouding die gekenmerkt wordt door een relatief sterke rationele oriëntatie. In het vervolg spreken we ook wel van '*rationele levenshouding*'.

Een tweede element van het moderne cultuurpatroon dat voor het agrarische nevenberoep van belang is, is de opvatting dat *hard werken en produceren geen doeleinden in zichzelf zijn, maar in de eerste plaats middelen zijn om goed te kunnen leven*, dus materieel en/of immaterieel consumeerbare resultaten moeten opleveren. Een nevenberoep is pas in overeenstemming met deze opvatting als het ruimte laat voor vrije tijd of als het meer hobby dan werken is of als het geïnvesteerde op een of andere wijze een behoorlijk rendement oplevert. Hier hebben we te maken met een levenshouding die gekenmerkt wordt door een meer consumptieve gerichtheid. In het vervolg ook wel genoemd '*consumptieve levenshouding*'.

Beide levenshoudingen zullen weliswaar vaak samengaan, zijnde elementen van eenzelfde cultuurpatroon, maar binnen dit cultuurpatroon zijn zoveel opvattingen, voorkeuren en gedragsvormen mogelijk, dat dit, voor zover gedragen door één persoon, zeker niet persé altijd het geval hoeft te zijn.

Het moderne cultuurpatroon op zichzelf, gedefinieerd als het geheel van moderne opvattingen en gedragsvormen, hoeft geen desagrariserend effect te hebben. Voor moderne boeren zijn er immers wel mogelijkheden in het agrarisch beroep en een boerderijtje met wat grond is ook voor sommige stedelingen aantrekkelijk. Het cultuurpatroon zal echter wel invloed hebben op de wijze waarop het nevenbedrijf wordt opgezet. De invloed zal echter desagrariserend zijn indien de consumptieve levenshouding zodanig bepalend is voor de levenswijze dat deze in conflict komt met bepaalde aspecten ('inconveniënten') van het agrarische nevenberoep.¹

Een consumptief gerichte levenshouding zal vooral dan in conflict komen met de inconveniënten van het nevenberoep als deze zich ook richt op het consumptief (niet produktief) besteden van *de tijd die dagelijks, wekelijks en jaarlijks niet door het hoofdberoep opgeëist wordt*. Dit kan van grote betekenis zijn voor het verloop van het desagrarisatieproces, want deze consumptieve gerichtheid wordt ook onder de agrarische bevolking, met name onder de jongeren, steeds meer algemeen (effect van moderne levenswijze).

Er zijn dus de volgende krachten te onderscheiden die voor het agrarische nevenbedrijf van desagrariserende betekenis kunnen zijn.

1. Het verminderen van invloeden vanuit het agrarische milieu als gevolg van afnemende integratie in het agrarische milieu.
2. Het toenemen van invloeden van het niet-agrarische milieu als gevolg van, al of niet gedeeltelijke, integratie in het werkmilieu.
3. Ontwenning aan het agrarische beroep (en/of gewenning aan het niet-agrarische beroep)
4. Het aanvaarden van een meer consumptief gerichte levenshouding.
5. Het aanvaarden van een meer rationeel georiënteerde levenshouding. Aan-

¹ Hieronder verstaan we die aspecten van het zelfstandige agrarische beroep, die door de boer zelf als bezwaarlijk ervaren kunnen worden, zoals gebondenheid, lange dagen en zwaar werk (Weerdenburg, 88-90, 105 en 146).

vaarding van deze levenshouding zal vooral invloed hebben op de wijze waarop het nevenbedrijf wordt opgezet. Deze factor zal meer een detraditionaliserend dan een desagrarisierend effect hebben en zal daarom in het vervolg niet als desagrarisierende factor beschouwd worden. Wel zal, op dezelfde wijze als ten aanzien van de desagrarisierende factoren, onderzocht worden welke betekenis deze factor heeft voor de agrarische aspiraties en voor het agrarisch nevenbedrijf.

9.2.3. *Agrariserende krachten*

Als we spreken van desagrarisierende krachten dan nemen we impliciet aan dat er ook aspecten of tegenkrachten zijn ten aanzien waarvan deze werkzaam zijn, die dus op zichzelf agrarisch of agrariserend zijn. Eerder in deze paragraaf zijn deze al genoemd in verband met het continueringsstreven ten aanzien van het agrarische systeem waarin men verkeert. Hierbij zijn een drietal agrariserende krachten – wellicht ook te zien als aspecten van één kracht – genoemd;

1. de agrarische aspiraties (op beroepsmatige landbouw gericht)
2. de grootte van het nevenbedrijf (zo groot mogelijk)
3. het bedrijfstype (nabootsing van gewoon agrarisch bedrijf)

Deze drie aspecten van het agrarische nevenberoep zijn aan elkaar gerelateerd. Iemand met sterke agrarische aspiraties zal meestal een relatief groot nevenbedrijf hebben en dat bedrijf zal doorgaans in relatief sterke mate een afspiegeling zijn van het gewone landbouwbedrijf.

Die onderlinge relatie van de agrarische aspecten hoeft echter niet steeds noodzakelijk aanwezig te zijn. Iemand met sterke agrarische aspiraties kan immers het bedrijf tijdelijk geëxtensiveerd, vereenvoudigd en/of verkeind hebben. Een andere reden om de verschillende agrarische aspecten afzonderlijk te bekijken is gelegen in het feit dat een vermindering van agrarische aspiraties zonder dat deze gepaard gaat met een verkleining of desagrarisering van het nevenbedrijf weinig directe betekenis heeft voor de nevenberoepslandbouw als verschijnsel.

We menen dan ook pas de hypothese als bevestigd te kunnen beschouwen, *indien één of meer van de factoren* waaraan we een desagrarisierende kracht toeschrijven (milieu, ontwenning, consumptieve levenshouding) *de aspiraties en het nevenbedrijf beïnvloeden*. Ten aanzien van het nevenbedrijf hebben we grootte en type onderscheiden, omdat desagrarisatie niet persé hoeft te leiden tot verandering van de bedrijfsgrootte. Desagrarisatie kan ook tot uiting komen door vereenvoudiging of extensivering van het bedrijf, dus door verandering van de aard van het bedrijf (bedrijfstype).

9.3. TOETSING HYPOTHESE VOORTGAANDE DESAGRARISATIE

9.3.1. *Operationalisering van het probleem*

In deze paragraaf zal de in het voorgaande toegelichte desagrarisatie hypothese getoetst worden. Dit zal geschieden door na te gaan in hoeverre de facto-

ren waaraan een desagraderende kracht is toegeschreven de agrarische aspiraties en het nevenbedrijf van de nevenberoepslandbouwer beïnvloeden.

In paragraaf 2 van dit hoofdstuk is de centrale hypothese reeds herleid tot een tweetal deelhypothesen. Gesteld en toegelicht is dat de centrale hypothese betreffende de desagraderatie van het agrarische nevenberoep bevestigd wordt als beide deelhypothesen a en b aanvaard blijken te kunnen worden. In a wordt verondersteld dat de agrarische aspiraties door minstens één van de genoemde desagraderende factoren worden beïnvloed. In b wordt verondersteld dat de grootte van het nevenbedrijf en/of het bedrijfstype door minstens één van de desagraderende factoren beïnvloed wordt.

In plaats vanuit te gaan van de agrarische aspecten door te stellen dat (a) de agrarische aspiraties en (b) het nevenbedrijf (grootte en/of type) door minstens één van de desagraderende factoren beïnvloed worden, kan ook uitgegaan worden van de desagraderende factoren. Dan kunnen a en b herleid worden tot een 4-tal eenvoudiger veronderstellingen, waarvan er in beide gemeenten slechts één juist hoeft te zijn om de hypothese te kunnen aanvaarden. Deze vier veronderstellingen zijn de volgende:

- A. Naarmate de nevenberoepslandbouwer minder in het agrarische milieu is geïntegreerd
 - a. zijn de aspiraties minder op de beroepsmatige landbouw gericht, en
 - b. 1. is het nevenbedrijf kleiner, of
 - 2. is het nevenbedrijf minder een afspiegeling van het gewone landbouwbedrijf.
- B. Naarmate de nevenberoepslandbouwer meer in het werkmilieu is geïntegreerd
 - a. zijn de aspiraties minder op de beroepsmatige landbouw gericht, en
 - b. 1. is het nevenbedrijf kleiner, of
 - 2. is het nevenbedrijf minder een afspiegeling van het gewone landbouwbedrijf.
- C. Naarmate het langer geleden is dat men de landbouw als hoofdberoep verlaten heeft
 - a. zijn de aspiraties minder op de beroepsmatige landbouw gericht, en
 - b. 1. is het nevenbedrijf kleiner, of
 - 2. is het nevenbedrijf minder een afspiegeling van het gewone landbouwbedrijf.
- D. Naarmate de nevenberoepslandbouwer zich een meer consumptief gerichte levenshouding heeft eigen gemaakt
 - a. zijn de aspiraties minder op de beroepsmatige landbouw gericht, en
 - b. 1. is het nevenbedrijf kleiner, of
 - 2. is het nevenbedrijf minder een afspiegeling van het gewone landbouwbedrijf.

Figuur 4 geeft een illustratie van de bovenstaande veronderstellingen aan de hand van een relatiemodel.

De veronderstellingen behoeven nog enige toelichting: Ten aanzien van de milieuvloeden is eigenlijk verondersteld dat een geringe integratie in het agrarische milieu voor het nevenberoep een zelfde effect heeft als een sterke integratie in het niet-agrarische milieu. Dit is waarschijnlijk over het algemeen wel juist maar integratie of participatie in agrarisch en niet-agrarisch milieu zijn geen elkaar uitsluitende zaken. Zou dit wel het geval zijn dan zou het weinig zin heb-

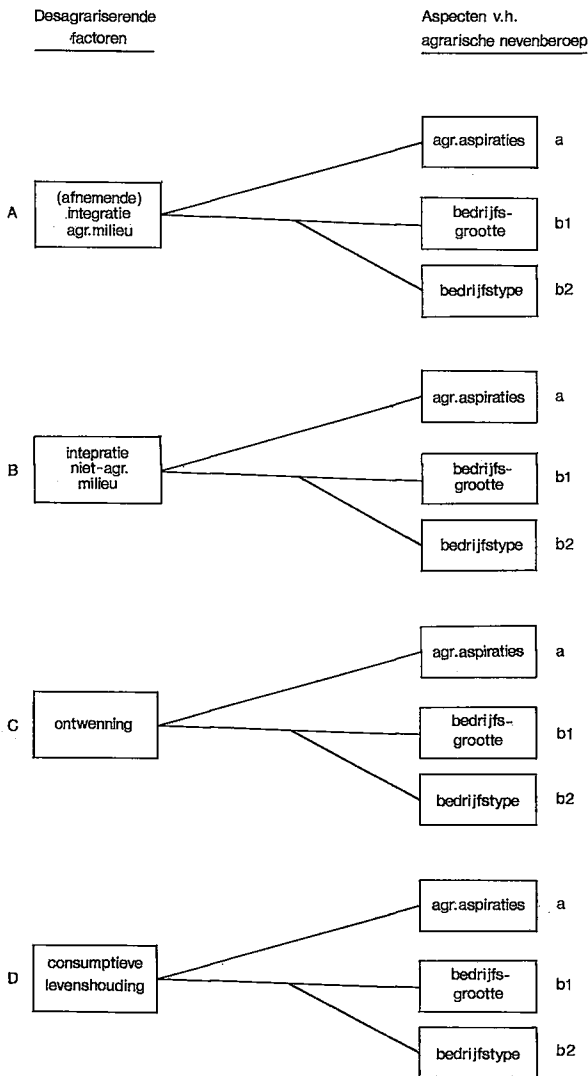

FIG. 4. Schematische weergave van de, van de centrale hypothese afgeleide, veronderstelde samenhangen.

ben beide integratiewijzen te onderscheiden. Het is dus mogelijk dat men in beide milieus participeert, het is echter ook mogelijk dat men in geen van beide milieus participeert. Het is bijvoorbeeld niet uitgesloten dat men zich in het agrarische (woon)milieu niet meer en in het werkmilieu nog niet thuisvoelt. Met name in Amerikaanse literatuur vinden we aanwijzingen voor het bestaan van een dergelijk isolement onder nevenberoepslandbouwers. Dit isolement kan op den duur desagrariserend werken omdat de agrariserende krachten door het isolement ten aanzien van het agrarische milieu, ongeacht de mate van integratie in het werkmilieu, als gevolg van het ontbreken van 'reinforcements' afgezwakt zullen kunnen worden.

De centrale hypothese kan aanvaard worden als A of B of C of D bevestigd wordt. Dit is de minimum voorwaarde. Aan deze minimum voorwaarde wordt voldaan indien bijvoorbeeld slechts de relaties Aa en Ab1 of Ab2 aangetoond kunnen worden. Om na te gaan in hoeverre de veronderstelde relaties inderdaad aanwezig zijn wordt gebruikt gemaakt van een significantie-toets. Hierbij hanteren we de produkt-moment correlatiecoëfficiënt van Pearson (r). De waarde die een coëfficiënt bereikt geeft een aanwijzing voor de intensiteit van de relatie, maar dient in de eerste plaats als maat voor de waarschijnlijkheid dat de voor de steekproef gevonden samenhang ook voor de gehele populatie waaruit de steekproef is genomen geldt. Om er voldoende zeker van te zijn dat we te maken hebben met een voor de gehele populatie geldende samenhang gaan we uit van een minimale waarschijnlijkheidsvoorwaarde van 95% ($P < .05$). De grenswaarde die een correlatiecoëfficiënt dan moet bereiken hangt af van het aantal waarnemingen (respondenten). Voor Didam bedraagt dit aantal 109 en voor Uden 67. De grenswaarde bij $P < .05$ bedraagt $r = (+ \text{ of } -).159$ voor Didam en $r = .200$ voor Uden. Bij $P < .01$ bedragen de grenswaarden respectievelijk .223 en .282.

Zo juist is gesteld dat slechts één van de veronderstellingen juist hoeft te zijn om de centrale hypothese als bevestigd te kunnen beschouwen. Verwacht mag echter worden dat als er zo iets als een voortgaand desagrarisatieproces bestaat en als de keuze van de relevant geachte factoren een goede is geweest dat er dan meer dan één van de veronderstellingen juist zal blijken te zijn. Mocht echter blijken dat geen van de veronderstellingen aan de genoemde voorwaarden voldoet dan zal geconcludeerd moeten worden dat:

- de optredende ontwikkelingen niet toegeschreven kunnen worden aan wat wij het desagrarisatieproces genoemd hebben, of
- de gebruikte maatstaven niet valide zijn, of
- er geen sprake is van een desagrarisatieproces.

In het hierna volgende zullen de veronderstellingen A, B, C en D op hun juistheid worden onderzocht.

9.3.2. *Effecten integratie in het agrarische milieu*

Veronderstelling Aa luidt:

Naarmate de nevenberoepslandbouwer minder in het agrarische milieu is geïntegreerd zullen zijn aspiraties minder op de landbouw zijn gericht.

Zowel voor de mate waarin men de aspiraties op de landbouw richt als voor de mate waarin men in het agrarische milieu is geïntegreerd zijn door middel van cumulatieve schalen (bijlage IA en IE) indices verkregen. Naar de behaalde scores op de afzonderlijke schalen zijn de respondenten in vier kwantitatief zo veel mogelijk gelijke klassen (kwartielen) ingedeeld.

Als veronderstelling Aa juist is, dan moet er een positieve correlatie zijn tussen de scores op beide schalen. Tabel 39 laat zien dat de correlatie inderdaad in beide gemeenten positief is.

De correlatie is in beide gemeenten zeer duidelijk aanwezig. In Didam is deze wat sterker dan in Uden, zoals uit de correlatiecoëfficiënten blijkt. De samenhang tussen integratie en aspiraties is wel zeer duidelijk, maar het is niet zeker

TABEL 39. De relatie tussen de mate waarin men in het agrarische milieu is geïntegreerd en de mate waarin de aspiraties op de landbouw zijn gericht (aantallen)

Score integratie in agrarisch milieu	Didam				Uden			
	Score agr. aspiraties kwartiel				Score agr. aspiraties kwartiel			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Kwartiel I + II (zwak)	16	10	14	7	9	10	14	2
Kwartiel III + IV (sterk)	3	6	30	23	3	7	13	9
	$r = .516 (P < .001)$				$r = .387 (P < .001)$			

dat deze geheel 'echt' is. De relatie kan doorkruist (versterkt of verzwakt) worden door andere factoren. Vooral het cultuurpatroon kan hier als kruisende factor optreden. Dit zal bijvoorbeeld het geval zijn, indien zowel een geringe integratie in het agrarische milieu als geringe agrarische aspiraties afgeleide factoren zijn van of gerelateerd zijn aan een moderne levenswijze. In dat geval zouden we hier tevens veronderstelling Da toetsen. Omdat we hier zoveel mogelijk de milieu-invloeden op zichzelf willen analyseren hebben we het cultuurpatroon, voor zover het de voor ons meest relevante elementen betreft – namelijk de consumptieve en de rationele levenshouding – als kruisende factor geëlimineerd met behulp van de methode van de partiële correlatieberekening¹. Na deze bewerking vinden we als partiële correlatiecoëfficiënt in Didam $r = .508$ en in Uden $r = .300$. Het blijkt dus dat, met name in Uden, de correlatie tussen agrarische aspiraties en integratie in het agrarische milieu inderdaad ten dele verklaard wordt door de levenswijze (cultuurpatroon). Niettemin mogen we concluderen dat de mate van integratie in het agrarische milieu in beide gemeenten van invloed is op de agrarische aspiraties en dat derhalve veronderstelling Aa wordt bevestigd.

Veronderstelling Ab luidt:

1. *Naarmate de nevenberoepslandbouwer minder in het agrarische milieu is geïntegreerd zal het nevenbedrijf kleiner zijn; of*
2. *naarmate de nevenberoepslandbouwer minder in het agrarische milieu is geïntegreerd zal het nevenbedrijf in mindere mate een afspiegeling zijn van het gewone landbouwbedrijf*

Voor de bepaling van de grootte van het nevenbedrijf is weer gebruik gemaakt van de puntentelling, die door het O.- en S.-Fonds wordt toegepast. Deze puntenwaardering fungeert hier als een correctie op de oppervlakte als bedrijfsgrootte-indicator. Tabel 40 geeft een beeld van de relatie tussen bedrijfsgrootte en integratie in het agrarische milieu. De hierbij toegepaste indeling naar bedrijfsom-

¹ Hiervoor is de volgende formule gebruikt:

$$r_{ab} = \frac{r_{ab} - (r_{ac})(r_{bc})}{\sqrt{(1 - r^2_{ac})(1 - r^2_{bc})}} \quad (\text{zie bijlage II})$$

TABEL 40. De relatie tussen de mate van integratie in het agrarische milieu en de bedrijfs-grootte.

Integratie in agrarisch milieu	Didam			Uden		
	Bedrijfs-grootte ca.			Bedrijfs-grootte ca.		
	<1 ha	1-2 ha	≥2 ha	<1 ha	1-2 ha	≥ 2 ha
Zwak	19	20	8	8	15	12
Sterk	19	21	22	11	7	14
	$r = .270 (P < .01)$			$r = .008$ (niet significant)		

vang komt ongeveer overeen met respectievelijk kleiner dan 1 ha, 1 tot 2 ha en 2 ha of groter.

Een relatie tussen integratie in het agrarische milieu en bedrijfs-grootte blijkt in tabel 40 in Didam duidelijk, maar in Uden in het geheel niet aanwezig te zijn. Eliminatie van cultuurpatroonverschillen als kruisende factor door partiële correlatie doet r enigszins stijgen, in Didam tot .312 en in Uden tot .034. Veronderstelling Ab1, dat integratie in het agrarische milieu samengaat met grotere nevenbedrijven, wordt dus in Didam wel, maar in Uden niet bevestigd.

Als index voor de mate waarin het nevenbedrijf een afspiegeling is van het gewone landbouwbedrijf (bedrijfstype), hanteren we het aantal produktietakken dat op het nevenbedrijf aanwezig is. Traditioneel was op vrijwel elk gemengd bedrijf, ongeacht de grootte een zeer gevarieerd produktie-assortiment aanwezig. Sinds een aantal jaren treedt er een ontmenging op, waardoor het gemiddelde aantal produktietakken per bedrijf geleidelijk afneemt. In paragraaf 1 van dit hoofdstuk is al gebleken dat in Didam en Uden de ontmenging op de nevenbedrijven aanzienlijk sneller verloopt dan op de gewone landbouwbedrijven. Het aantal nevenbedrijven met slechts 1 produktietak is echter nog niet groot, met name in Didam.

Vermindering van het aantal produktietakken op nevenbedrijven kan zowel op grond van rationele als op grond van consumptieve of gemaksoverwegingen tot stand komen, maar kan ook een gevolg zijn van milieu-invloeden of juist van het wegvallen ervan. Het bedrijfstype kan dus (mede) bepaald worden door de mate waarin men in het agrarische milieu is geïntegreerd. De ontmenging uit rationele en gemaksoverwegingen zal vooral bepaald worden door de mate waarin men het moderne cultuurpatroon heeft aanvaard. Deze invloeden kunnen verstrengeld zijn met de milieu-invloeden. Het cultuurpatroon kan dus weer als kruisende factor optreden.

Er zijn een 5-tal produktietakken onderscheiden, namelijk akkerbouw, tuinbouw, rundvee, varkens en pluimvee, Tabel 41 laat zien dat de correlatie tussen de mate van integratie in het agrarische milieu en het aantal produktietakken in Uden, in tegenstelling tot in Didam, zeer sterk is:

TABEL 41. De relatie tussen de mate waarin men in het agrarische milieu is geïntegreerd en het aantal produktietakken.

Integratie in agrarisch milieu	Didam ¹			Uden		
	Aantal produktietakken per bedrijf			Aantal produktietakken per bedrijf		
	1	2	3 of meer	1	2	3 of meer
Zwak	4	22	19	21	10	4
Sterk	13	13	36	7	13	12
	$r = .116$ (n.s.)			$r = .493$ ($P < .001$)		

¹ Van 2 bedrijven is het aantal produktietakken niet bekend.

De correlatie blijkt in Uden zeer hoog en in Didam slechts gering (niet significant) te zijn. Na abstractie van cultuurpatrooninvloeden door partiële correlatie blijkt de correlatie in Didam iets te stijgen ($r = .135$), maar in Uden vrij duidelijk te dalen ($r = .370$). Ook na partiële correlatie blijkt voor Didam het significantieniveau dus niet bereikt te worden. Toch lijkt de tabel wel op enige samenhang te wijzen. Deze is dan echter niet rechtlijnig. Dat er toch wel sprake is van een zekere relatie in Didam tussen integratie in het agrarische milieu en het aantal produktietakken, blijkt ook als slechts 2 bedrijfstypen onderscheiden worden, namelijk bedrijven met slechts 1 of 2 en bedrijven met 3 of meer produktietakken. Het blijkt dan dat, terwijl voor beide onderscheiden integratieniveaus het aantal bedrijven met slechts 1 of 2 produktietakken even groot is, namelijk 26, het aantal bedrijven met 3 of meer produktietakken bij sterke integratie bijna twee maal zo groot is als bij geringe integratie, namelijk respectievelijk 36 en 19. Veronderstelling Ab2 wordt dus in beide gemeenten bevestigd, zij het dat in Didam niet aan de vooraf gestelde significantievoorwaarden wordt voldaan.

Niet alleen het aantal produktietakken kan worden beïnvloed door de mate waarin men in het agrarische milieu participeert, maar ook de aard van de produktie. Dit blijkt uit de in tabel 42 vermelde correlatiecoëfficiënten: Deze geven de relatie aan tussen de score op de agrarische integratie-schaal en de omvang van de betreffende produktietak, waarbij het niet voorkomen van de betreffende produktietak als uiterst klein is opgevat.

TABEL 42. De relatie tussen de mate van integratie in het agrarische milieu en de omvang van de verschillende produktietakken, uitgedrukt in correlatiecoëfficiënten

	Didam		Uden	
Akkerbouw	.029	n.s.	-.011	n.s.
Tuinbouw	.070	n.s.	-.270	$P < .025$
Rundvee	.316	$P < .001$.185	n.s.
Varkens	.354	$P < .001$.132	n.s.
Pluimvee	.201	$P < .025$	-.017	n.s.

In Didam is het beeld zeer duidelijk. Rundvee, varkens en pluimvee, de in Didam op het gewone kleine bedrijf favoriete produktietakken, zijn duidelijk meer in tel naarmate men meer in het agrarische milieu is geïntegreerd. In Uden is het beeld in wezen vrijwel gelijk, maar minder geprononceerd. De correlatiecoëfficiënten zijn in Uden veel lager. De overeenkomst tussen Didam en Uden is, dat de meer gemakkelijke of verfijnde produktietakken (akkerbouw en tuinbouw) relatief weinig en varkens en rundvee relatief sterk in de belangstelling staan bij part-timers die sterk in het agrarische milieu zijn geïntegreerd. Deze overeenkomst geldt niet ten aanzien van pluimvee.

De in deze paragraaf in verband met veronderstelling A getoetste relaties zijn in figuur 5 schematisch weergegeven. Hierin zijn de significante correlaties aangeduid door middel van een dubbele lijn.

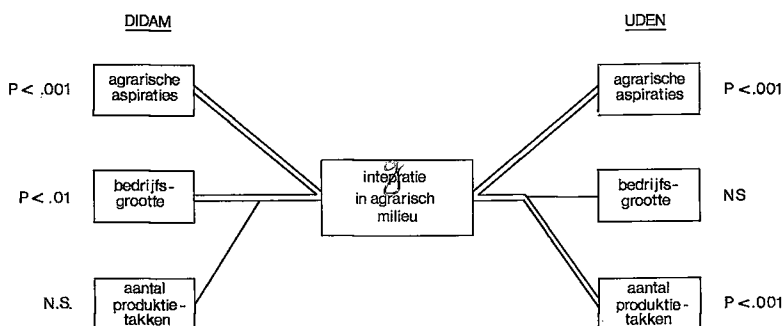

FIG. 5. De samenhang tussen de mate van integratie in het agrarische milieu en de agrarische aspecten van het nevenberoep.

Uit de figuur blijkt ten overvloede dat veronderstelling A in beide gemeenten bevestigd wordt. Op grond van deze bevinding zou al geconcludeerd kunnen worden dat de nevenberoepslandbouw aan een desagrarisatieproces onderhevig is. Er hoefde immers slechts één van de vier veronderstellingen bevestigd te worden om de centrale hypothese te kunnen aanvaarden. Zou in het hierna volgende echter blijken dat alleen A een juiste veronderstelling is en de overige dus niet, dan zou de conclusie met betrekking tot het desagrarisatieproces toch met de nodige voorzichtigheid bezien moeten worden. Aan de hypothese met betrekking tot de integratie in het agrarische milieu ligt namelijk de veronderstelling ten grondslag, dat de integratie in het agrarische milieu, na aanvaarding van een niet-agrarisch hoofdberoep, geleidelijk zwakker wordt. Doordat de uitgangssituatie voor de afzonderlijke nevenberoepslandbouwers zeer uiteenlopend kan zijn is de juistheid van deze veronderstelling echter moeilijk te onderzoeken. Eerder is het echter een maatschappelijke evidentie genoemd, die bovendien ondersteund wordt door enkele in het onderzoek naar voren gekomen trends.

9.3.3. *Effecten integratie in het niet-agrarische milieu*

Veronderstelling Ba luidt:

Naarmate de nevenberoepslandbouwer meer in het niet-agrarische milieu is geïntegreerd zullen zijn aspiraties minder op de landbouw gericht zijn.

Op dezelfde wijze als met betrekking tot de integratie in het agrarische milieu is met behulp van een schaal een index verkregen voor de mate waarin men in het niet-agrarische milieu is geïntegreerd (bijlage IB). Op de wijze waarop integratie in agrarisch en niet-agrarisch milieu operationeel zijn gedefinieerd (participatie) betekent, zoals al eerder gezegd, een sterke integratie in het ene milieu niet zonder mee een zwakke of in het geheel geen integratie in het andere milieu. De agrarische en niet-agrarische bevolkingsgroepen zijn ook geen strikt gescheiden sociale categorieën (meer). Er zullen mensen zijn, die zich in beide milieus 'thuis voelen' en er zullen er zijn die sociaal sterk geïsoleerd leven en in geen van beide milieus participeren. Uit tabel 43 blijkt dat, indien de respondenten zowel met betrekking tot de mate van agrarische als de mate van niet-agrarische integratie ingedeeld worden in een 'zwakke' en een 'sterke' klasse en deze tegenover elkaar gesteld worden (in het vervolg *integratie-categorieën* genoemd), er niet van een sterke negatieve relatie tussen beide integratiewijzen gesproken kan worden.

TABEL 43. De relatie tussen integratie in agrarisch milieu en niet-agrarisch milieu (integratie-categorieën).

Integratie niet-agrarisch milieu	Didam		Uden	
	Integratie agr. milieu		Integratie agr. milieu	
	kwartiel I + II (zwak)	kwartiel III + IV (sterk)	kwartiel I + II (zwak)	kwartiel II + IV (sterk)
Kwartiel I + II (zwak)	23	26	10	18
Kwartiel III + IV (sterk)	24	36	25	14

Als we afgaan op de tabel is er in Didam in het geheel geen negatieve relatie tussen beide integratiewijzen. De op meer gedetailleerde klasse-indelingen gebaseerde correlatiecoëfficiënten zijn echter beide wel negatief. Deze zijn echter niet hoog en slechts in Uden significant ($r = -.227$), in Didam is $r = -.076$.

In tabel 44 is de mate waarin men is geïntegreerd in het niet-agrarische milieu in verband gebracht met de agrarische aspiraties. De veronderstelde negatieve relatie tussen beide (Ba) blijkt aanwezig te zijn, maar deze is vooral in Didam minder sterk dan de positieve relatie tussen agrarische integratie en agrarische aspiraties.

De correlatiecoëfficiënten wijzen beide wel in de veronderstelde richting, maar gezien de hoogte van de correlatiewaarden moet geconcludeerd worden, dat de veronderstelde directe invloed van het niet-agrarische milieu op de aspiraties

TABEL 44. De relatie tussen de mate van integratie in het niet-agrarische milieu en de agrarische aspiraties.

Integratie niet-agrarisch milieu	Didam				Uden			
	Agr. aspiraties kwartiel				Agr. aspiraties kwartiel			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Zwak	7	6	20	16	4	5	12	7
Sterk	12	10	24	14	8	12	15	4
	$r = -.043$ (n.s.)				$r = -.239$ ($P < .05$)			

slechts in geringe mate aanwezig is en op de gevolgde werkwijze in Didam zelfs in het geheel niet aangetoond kon worden. Abstractie van het cultuurpatroon als kruisende factor door partiële correlatie vergroot weliswaar de negatieve correlatie in Didam, maar verkleint deze in Uden. De partiële correlaties bedragen respectievelijk $r = -.116$ en $-.191$.

In tabel 45 is voor elk van de integratie-categorieën (zie tabel 43) aangegeven, hoeveel % van de nevenberoepslandbouwers in die categorie relatief sterke agrarische aspiraties heeft. Sterke agrarische aspiraties worden toegeschreven aan die part-timers die op de schaal voor agrarische aspiraties relatief hoog gescoord hebben en in de hoogste score-klasse (kwartiel IV) terecht gekomen zijn (zie bijlage IE).

Tabel 45. Het aantal nevenberoepslandbouwers met relatief sterke agrarische aspiraties (kwartiel IV), in % per categorie.

Integratie niet-agrarisch milieu	Didam		Uden	
	Integratie agrarisch milieu		Integratie agrarisch milieu	
	zwak	sterk	zwak	sterk
Zwak	13	50	20	28
Sterk	16	28	0	29

De aldus gerangschikte gegevens laten zien, dat sterke agrarische aspiraties het meest voorkomen onder diegenen die voornamelijk in het agrarische milieu zijn geïntegreerd en het minst onder diegenen die voornamelijk in het niet-agrarische milieu zijn geïntegreerd. In Didam treedt alleen het eerste en in Uden alleen het laatste duidelijk op. De invloed van het milieu op de agrarische aspiraties is dus vooral van betekenis, indien men voornamelijk in een van beide onderscheiden milieus is geïntegreerd.

Veronderstelling Bb luidt:

1. Naarmate de nevenberoepslandbouwer meer in het niet-agrarische milieu is geïntegreerd, zal het nevenbedrijf kleiner zijn; of
2. naarmate de nevenberoepslandbouwer meer in het niet-agrarische milieu is geïntegreerd zal het nevenbedrijf in mindere mate een afspiegeling zijn van het gewone landbouwbedrijf.

In hoeverre Bb1 een juiste veronderstelling is blijkt uit tabel 46. Deze tabel geeft de relatie aan tussen de mate van integratie in het niet-agrarische milieu en de bedrijfsgrootte.

TABEL 46. De relatie tussen de mate van integratie in het niet-agrarische milieu en de grootte van het nevenbedrijf

Integratie niet-agrarisch milieu	Didam			Uden		
	Bedrijfsgrootte ca.			Bedrijfsgrootte ca		
	<1 ha	1-2 ha	≥2 ha	<1 ha	1-2 ha	≥2 ha
Zwak	11	19	19	10(14)	9(15)	11(23)
Sterk	27	22	11	11(5)	13(7)	15(3)
	$r = -.326 (P < .001)$			$r = -.205 (P < .05)$		

De correlatie is in beide gemeenten zodanig dat de veronderstelling bevestigd wordt. De correlatiecoëfficiënten zijn gebaseerd op gedetailleerder gegevens dan in tabel 46 zijn weergegeven. Voor Uden komt de relatie in de tabel in het geheel niet tot uiting. Dit is wel het geval als, met betrekking tot de integratie in het niet-agrarische milieu, in plaats van de eerste 2 en de laatste 2 kwartielen, de eerste 3 en het 4e kwartiel als respectievelijk zwakke en sterke integratie-klasse beschouwd worden (tussen de haakjes).

De correlatie tussen bedrijfsgrootte en integratie in het niet-agrarische milieu is in Uden dus niet rechtlijnig. Dat de relatie tussen beide factoren toch wel enige betekenis heeft, kan behalve uit de betrekkelijk hoge correlatiecoëfficiënten ook afgeleid worden uit de duidelijke toename van de correlatiewaarde in Uden na eliminatie van het cultuurpatroon als kruisende factor. De partiële correlatie is in Didam ongeveer gelijk aan de oorspronkelijke correlatie ($r = -.323$), maar is in Uden duidelijk hoger ($r = -.288$). We mogen dus concluderen dat veronderstelling Bb1 voor beide gemeenten terecht gemaakt is.

De relatie tussen milieu-integratie en bedrijfsgrootte wordt in tabel 47 op nog andere wijze geïllustreerd. In deze tabel is per integratie-categorie aangegeven hoeveel % van de nevenbedrijven ca 2 ha of groter is.

TABEL 47. Het aantal bedrijven van ca 2 ha of groter, in % per categorie

Integratie niet-agrarisch milieu	Didam		Uden	
	Integratie agrarisch milieu		Integratie agrarisch milieu	
	zwak	sterk	zwak	sterk
Zwak	17	50	30	33
Sterk	17	22	28	57

Het blijkt dat in beide gemeenten de meeste grotere bedrijven aangetroffen worden bij de part-timers, die sterk in het agrarische milieu zijn geïntegreerd. Opvallend is dat van de sterk in het agrarische milieu geïntegreerden in Didam vooral de weinig in het werkmilieu geïntegreerden en in Uden juist de sterk in het werkmilieu geïntegreerden relatief vaak grotere nevenbedrijven hebben.

In hoeverre veronderstelling Bb2 door de onderzoeksgegevens bevestigd wordt blijkt uit tabel 48. Het blijkt dat de samenhang tussen de mate van integratie in het niet-agrarische milieu en het aantal produktietakken (bedrijfstype) in Didam vrij sterk is en daarentegen in Uden niet aanwijsbaar is.

TABEL 48. De relatie tussen de mate waarin men in het niet-agrarische milieu is geïntegreerd en het aantal produktietakken.

Integratie niet-agrarisch milieu	Didam			Uden		
	Aantal produktietakken per bedrijf			Aantal produktietakken per bedrijf		
	1	2	3 of meer	1	2	3 of meer
Zwak	3	14	31	7	15	6
Sterk	14	21	24	21	8	10
	$r = -.339$ ($P < .001$)			$r = -.009$ (n.s.)		

Het verschil tussen de gevonden correlaties voor Didam en Uden is opvallend. De verklaring hiervoor is waarschijnlijk, dat in Didam het gangbare bedrijfstype (nog) in sterke mate door de traditionele landbouw bepaald wordt (1 produktietak is nog uitzondering), terwijl in Uden juist de vereenvoudigde bedrijfjes het beeld van het gangbare nevenbedrijf bepalen. Uitzonderingen op het gangbare bedrijfstype zijn in Didam aan niet-agrarische invloeden gerelateerd, in Uden daarentegen juist aan agrarische invloeden (verg. tabel 41). Dit beeld wordt nog versterkt als de invloed van het cultuurpatroon als kruisende factor geabstraheerd wordt met behulp van partiële correlatie. De al hoge negatieve correlatie in Didam wordt namelijk vesterkt ($r = -.402$), terwijl de partiële correlatie in Uden zelfs positief wordt ($r = .033$).

In tabel 49 is de invloed van het milieu op het aantal produktietakken nog eens op een andere wijze geïllustreerd. In de tabel is voor elke integratie-categorie het gemiddelde aantal produktietakken vermeld.

De tabel geeft een interessante illustratie van eerder gebleken trends. Interessant is vooral dat, met uitzondering van de part-timers die zowel sterk in het agrarische milieu als in het niet-agrarische milieu zijn geïntegreerd, de Didammers steeds gemiddeld ca 1 produktietak per bedrijf meer hebben dan de Udena-

TABEL 49. Het gemiddelde aantal produktietakken per bedrijf per integratie-categorie

Integratie niet-agrarisch milieu	Didam		Uden	
	Integratie agr. milieu		Integratie agr. milieu	
	zwak	sterk	zwak	sterk
Zwak	2,59	3,27	1,70	2,28
Sterk	2,48	2,14	1,44	2,36

ren. De categorie waarvoor dit niet geldt is dezelfde als waarin in Uden relatief vele grotere bedrijven voorkomen (zie tabel 47).

Evenals door het agrarische milieu kan de samenstelling van de produktie van de nevenbedrijven ook beïnvloed worden door het niet-agrarische milieu. In tabel 50 is weer aan de hand van correlatiecoëfficiënten aangegeven hoe de relatie is tussen de mate van participatie in het niet-agrarische milieu en de omvang van de afzonderlijke produktietakken.

Tabel 50. De relatie tussen de mate van participatie in het niet-agrarische milieu en de omvang van de verschillende produktietakken, uitgedrukt in correlatiecoëfficiënten.

	Didam		Uden	
Akkerbouw	-.289	P < .001	.020	n.s.
Tuinbouw	-.072	n.s.	-.054	n.s.
Rundvee	-.229	P < .025	-.203	P < .05
Varkens	-.162	P < .05	-.004	n.s.
Pluimvee	-.159	P < .05	-.062	n.s.

De correlaties zijn in Didam weer het sterkst. De omvang van alle in Didam gangbare produktietakken (tuinbouw komt in Didam slechts op enkele bedrijven voor) blijkt omgekeerd evenredig te zijn aan de mate waarin men in het niet-agrarische milieu is geïntegreerd. Dit geldt met name voor rundvee en akkerbouw. In Uden blijkt alleen de invloed op het houden van rundvee duidelijk aanwijsbaar te zijn.

De in verband met veronderstelling B geanalyseerde samenhangen worden in figuur 6 schematisch weergegeven.

Uit de figuur is af te lezen dat veronderstelling B voor Uden wel, maar voor Didam niet volledig wordt bevestigd. In Didam kon weliswaar de invloed van het werkmilieu op de agrarische aspiraties niet aangetoond worden, maar de invloed op het nevenbedrijf (grootte en type) is zoveel te duidelijker. In Uden bleek juist de invloed op de aspiraties het duidelijkst. Een mogelijke verklaring

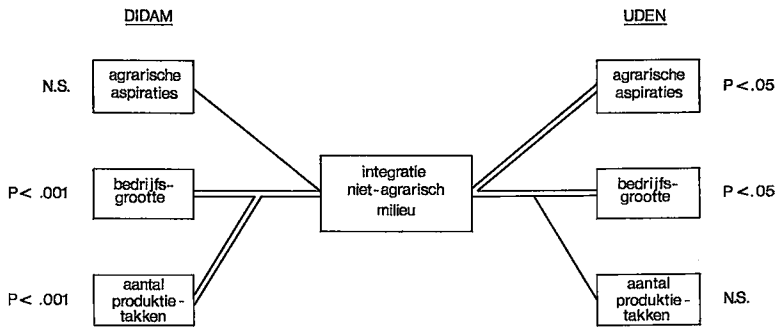

FIG. 6. De samenhang tussen de mate van integratie in het niet-agrarische milieu en de agrarische aspecten van het nevenberoep.

voor de lage correlatie met betrekking tot het bedrijfstype in Uden is dat het nevenbedrijf hier al in vrij sterke mate is gedesaragariiseerd en niet-agrarische invloeden dus niet sterk meer kunnen discrimineren.

9.3.4. *Effecten ontwenning aan de landbouw*

In het voorgaande is gebleken dat integratie in het niet-agrarische milieu en geringe integratie in het agrarische milieu als desagrariiserende krachten optreden. De betekenis van de ontwenning aan de landbouw is moeilijker te onderzoeken. Verschillen in uitgangssituatie, leeftijd, opleiding, aard van hoofdberoep enz. kunnen het ontwenningseffect beïnvloeden of doorkruisen.

Bij de toetsing van de veronderstelling met betrekking tot de ontwenning aan de landbouw hanteren we de tijd, die verlopen is sinds men de landbouw als hoofdberoep verlaten heeft, als factor die ontwenning met zich mee kan brengen. Als de agrarische aspiraties en de bedrijfs-grootte en/of het aantal produktie-takken afnemen naarmate het langer geleden is, dat men de landbouw verlaten heeft, kunnen we dit waarschijnlijk aan ontwenning toeschrijven. Omdat de oudere part-timers gemiddeld langer geleden de landbouw hebben verlaten dan de jongeren, zal bij de analyse van de correlaties de invloed van de leeftijd hierop nagegaan worden. De eventuele andere kruisende factoren zijn moeilijk te achterhalen en, naar we aanemen, ook van minder belang.

Veronderstelling Ca luidt:

Naarmate het langer geleden is dat de nevenberoepslandbouwer de landbouw als hoofdberoep heeft verlaten, zullen zijn aspiraties minder op de landbouw zijn gericht.

Als zij, die de landbouw lang geleden verlaten hebben, geen zwakkere agrarische aspiraties hebben dan zij, die dat nog maar kortelings hebben gedaan, wil dat nog niet zeggen dat er geen sprake is van een ontwenningproces. Het is heel goed mogelijk dat de agrarische aspiraties van hen, die de landbouw nog maar pas verlaten hebben, op het moment van beroepsovergang aanzienlijk geringer waren dan van hen die hun vroeger zijn voorgegaan. Waarschijnlijk is dit in Uden in sterke mate het geval. Dit zou dan ook de verklaring zijn voor hetgeen

TABEL 51. De relatie tussen de tijd, die verlopen is sinds men de landbouw als hoofdberoep verlaten heeft, en de sterkte van de agrarische aspiraties (absolute aantallen).

Niet meer in de landbouw sinds:	Didam				Uden			
	Agrarische aspiraties kwartiel:				Agrarische aspiraties kwartiel:			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Minder dan 10 j.	0	2	12	9	2	7	8	2
10-20 jaar	1	4	12	9	6	5	7	3
20 jaar of meer	5	6	17	9	2	5	7	6
Nooit volledig in landbouw gewerkt	13	4	3	3	2	3	2	0
	$r = -.269 (P < .005)$				$r = .074 (n.s.)$			

tabel 51 laat zien. Uit tabel 51 blijkt namelijk, dat er in Didam wel en in Uden in het geheel niet van een samenhang, tussen de agrarische aspiraties en de tijd die verlopen is sinds men de landbouw verlaten heeft, gesproken kan worden.

De correlatie is in Didam in tegenstelling tot in Uden, overeenkomstig de veronderstelling, significant negatief. Abstractie van de leeftijd als kruisende factor door partiële correlatie verscherpt het beeld nog iets (Didam: $r = -.270$; Uden $r = .098$). De correlatiecoëfficiënten hebben alleen betrekking op de partitimers die vroeger volledig in de landbouw gewerkt hebben. Zouden de partitimers die nooit volledig in de landbouw gewerkt hebben opgevat (kunnen) worden als de categorie die het langst uit de landbouw is, dan zou voor Didam de correlatie nog sterker zijn en voor Uden zou de correlatie dan minder afwijken van de gemaakte veronderstelling.

Het niet aantoonbaar zijn, althans niet op de gevolgde werkwijze, van de veronderstelde relatie in Uden, hoeft, zoals zo juist al gesteld is, niet in te houden dat de ontwenningfactor in het geheel geen rol speelt. Zoals gezegd, is het waarschijnlijk dat de aanvangsaspiraties van de vroeger afgevoelden sterker agrarisch gericht waren dan van de meer recentelijk afgevoelden. In 8.9 is namelijk gebleken, dat in Uden, in tegenstelling tot in Didam, de aspiraties om zelfstandig boer te worden, in vergelijking met de aanvankelijke aspiraties in die richting, sterk zijn verminderd. Zeer waarschijnlijk is dit (mede) aan ontwenninginvloeden toe te schrijven. Er is echter, zoals we gezien hebben, in Uden geen directe relatie tussen de sinds de beroepsverandering verlopen tijd en de agrarische aspiraties. Tabel 52 laat dit ook nog op andere wijze zien.

Uit de tabel komt duidelijk naar voren dat in Didam de wens om (weer) boer te worden nog sterk leeft, maar deze is duidelijk gerelateerd aan de sinds de beroepsverandering verstreken tijd. In Uden leeft deze wens veel minder sterk en er is ook geen relatie hiervan te onderkennen met de sinds beroepsverandering verstreken tijd.

TABEL 52. Het percentage boeren dat, als de gelegenheid zich voor zou doen, (weer) volledig boer zou willen doen.

Niet meer in landbouw sinds	Didam					Uden				
	Zou wel (weer) boer willen worden					Zou wel (weer) boer willen worden				
	ja	neen	niet meer ¹	weet niet	to- taal	ja	neen	niet meer ¹	weet niet	to- taal
Minder dan 10 jaar	83	17	0	0	100	32	53	5	10	100
10-20 jaar	77	19	0	4	100	14	76	10	0	100
20 jaar of meer	62	32	6	0	100	32	37	21	10	100
Nooit in landbouw	57	43	0	0	100	17	83	0	0	100
Totaal	69	28	2	1	100	25	58	11	6	100

¹ Het betreft bijna steeds respondenten boven 55 jaar.

Hoewel de jongere nevenberoepslandbouwers wat betreft de wens om (weer) boer te worden zich in Uden dus niet onderscheiden van de ouderen, heeft er toch wel enige verandering in de tijd plaatsgevonden. In Uden heeft namelijk, evenals in Didam, ca 75% ooit het plan gehad om zelfstandig boer te worden of is het ooit geweest. Terwijl in Didam bijna allen dit ideaal vastgehouden hebben, hebben in Uden 2 van de 3 dit losgelaten.

Ook op nog andere wijze blijkt de betekenis van de ontwenning voor de agrarische aspiraties, namelijk wanneer de motiveringen voor het nevenberoep in verband gebracht worden met het aantal jaren dat verlopen is sinds men de landbouw verlaten heeft. Dit blijkt uit tabel 53.

TABEL 53. De relatie tussen de aard van de motieven voor het agrarische nevenberoep en de tijd die verlopen is sinds men de landbouw als hoofdberoep heeft verlaten.

Niet meer in landbouw sinds	Didam					Uden				
	Genoemd als voornaamste motief					Genoemd als voornaamste motief				
	zelf- stan- dig- heid	lief- heb- berij	in- kom- sten	ove- rige	to- taal	zelf- stan- dig- heid	lief- heb- berij	in- kom- sten	ove- rige	to- taal
Minder dan 10 j.	23	27	32	18	100	11	21	27	41	100
10-20 jaar	19	15	42	24	100	14	19	43	24	100
20 jaar of meer	3	17	36	43	100	5	15	30	50	100
Nooit landbouw	4	17	48	31	100	14	56	14	14	100
	12	19	41	28	100	10	22	32	36	100

Vooral in Didam lijkt het erop, dat de motieven zelfstandigheid en liefhebberij in de loop van de tijd aan betekenis inboeten. Het economische motief behoudt zijn betekenis. Opvallend is dat van de ex-landbouwers in beide gemeenten door

de middengroep (10–20 jaar uit landbouw) het vaakst inkomsten als belangrijkste motief genoemd worden. De verklaring ligt waarschijnlijk in de leeftijd en de daarmee corresponderende gezinsfase. Een opvallend gegeven in tabel 53 is ook, dat de part-timers die nooit volledig in de landbouw werkzaam zijn geweest, in Didam vaak inkomsten en in Uden vaak liehebberij als belangrijkste motief genoemd hebben. Aan de gegevens voor Uden mag echter wat dit punt betreft niet al te veel waarde gehecht worden, omdat het betrekking heeft op slechts 7 respondenten.

Ook wat betreft de waardering van de landbouwarbeid treedt er een ontwikkeling op, die op een geleidelijke afzwakking van de agrarische aspiraties ten gevolge van ontwenning wijst. In Didam gaven namelijk van de drie naar afvloeiingsjaar onderscheiden categorieën respectievelijk 90%, 84% en 78% de voorkeur aan landbouwarbeid boven vier andere bekende beroepen (zie 8.7), in Uden zijn deze percentages respectievelijk 78, 63 en 60. Hier staat een toenemende waardering van landbouwvreemde beroepen tegenover. Er zijn dus wel aanwijzingen dat ook in Uden de ontwenning op zichzelf invloed heeft op de agrarische aspiraties. Deze is echter niet groot en wordt door verschillende factoren doorkruist. Op de wijze waarop veronderstelling Ca getoetst is mogen we deze echter alleen voor Didam als bevestigd beschouwen.

Veronderstelling Cb luidt:

1. *Naarmate het langer geleden is dat de nevenberoepslandbouwer de landbouw als hoofdberoep verlaten heeft, zal het nevenbedrijf kleiner zijn; of*
2. *naarmate het langer geleden is dat de nevenberoepslandbouwer de landbouw als hoofdberoep verlaten heeft, zal het nevenbedrijf in mindere mate een afspiegeling zijn van het gewone landbouwbedrijf.*

Als de uitgangssituatie, dus de 'agrarische' situatie bij het aanvaarden van een ander hoofdberoep, in de loop der tijd met betrekking tot het nevenbedrijf niet al te zeer veranderd is, zal, indien de ontwenning een geleidelijke verkleining van het bedrijf tot gevolg heeft, er een negatieve correlatie zijn tussen de grootte van het bedrijf en de tijd, dat men niet meer volledig in de landbouw werkzaam is. Tabel 54 laat zien dat deze relatie inderdaad aanwezig is. In Uden wordt echter het 5% significantieniveau niet bereikt.

TABEL 54. De relatie tussen de tijd, die verlopen is sinds men de landbouw als hoofdberoep verlaten heeft, en de grootte van het nevenbedrijf.

Niet meer in landbouw sinds	Didam			Uden		
	Bedrijfsgrootte ca.			Bedrijfsgrootte ca.		
	<1 ha	1–2 ha	≥2 ha	<1 ha	1–2 ha	≥2 ha
Minder dan 10 jaar	1	9	13	6	3	10
10–20 jaar	8	9	9	6	7	8
Meer dan 20 jaar	18	13	6	6	8	6
Nooit in landbouw	11	10	2	1	4	2
	$r = -.378 (P < .001)$			$r = -.102 (n.s.)$		

Eliminatie van de leeftijd als kruisende factor door partiële correlatie blijkt de correlatiewaarden in Didam te doen dalen tot $-.351$ en in Uden tot $-.032$. Ook hier blijkt dus weer dat ontwenning als functie van de tijd, die verlopen sinds men de landbouw als hoofdberoep verlaten heeft, in Didam in tegenstelling tot in Uden een duidelijk effect heeft.

De betekenis van de ontwenning voor de grootte van het nevenbedrijf blijkt ook als voor de bedrijfjes afzonderlijk wordt nagegaan welke groottemutaties er sinds het begin zijn opgetreden. Dit wordt geïllustreerd door tabel 55.

TABEL 55. Bedrijfsgroottemutaties sinds het moment dat men nevenberoepslandbouwer werd (uitgezonderd de gewezen zelfstandige landbouwers).

Niet meer in landbouw sinds	Didam				Uden			
	Ver- kleind	Ver- groot	Ge- lijk	To- taal	Ver- kleind	Ver- groot	Ge- lijk	To- taal
Minder dan 10 jaar	0	27	73	100	10	10	80	100
10-20 jaar	9	23	68	100	38	23	39	100
Meer dan 20 jaar	21	18	61	100	33	28	39	100
Nooit in landbouw	41	5	54	100	43	14	43	100
Totaal	20	17	63	100	33	22	45	100

Ook op deze wijze blijkt dat de ontwenning in Didam meer invloed heeft op de bedrijfsgrootte dan in Uden. Ook blijkt dat in de eerste jaren in Didam de vergrotingen nog frekwenter voorkomen dan de verkleiningen. Cb1 wordt dus in Didam wel en in Uden niet bevestigd.

De in Cb2 veronderstelde invloed van ontwenning aan de landbouw op het bedrijfstype blijkt in geen van beide gemeenten duidelijk aanwijsbaar te zijn, zoals tabel 56 laat zien.

TABEL 56. De relatie tussen de tijd die verlopen is sinds men de landbouw als hoofdberoep verlaten heeft en het aantal produktietakken.

Niet meer in landbouw sinds	Didam			Uden		
	aantal produktietakken			Aantal produktietakken		
	1	2	3 of meer	1	2	3 of meer
Minder dan 10 jaar	4	4	14	6	6	7
10-20 jaar	3	8	14	12	7	2
20 jaar of meer	6	13	18	7	7	6
Nooit in landbouw	4	10	9	3	3	1

$r = -.115$ (n.s.)

$r = -.034$ (n.s.)

De correlaties wijzen weliswaar beide in de veronderstelde richting, maar ze zijn geen van beide significant. De factor leeftijd blijkt nauwelijks enige invloed te hebben op de gevonden correlatiewaarden.

Tot nu toe is in Uden, in tegenstelling tot in Didam, nog geen duidelijk ontwenningseffect gebleken, althans voor zover dit geïndiceerd wordt door de tijd die verlopen is sinds men de landbouw als hoofdberoep verlaten heeft. Ten aanzien van het bedrijfstype zullen we nog voor een aspect nagaan wat het effect is van de ontwenning, namelijk voor wat betreft de aard van de produktie. Tabel 57 geeft de relatie tussen de tijd sinds de beroepsverandering en de omvang van de verschillende produktietakken.

TABEL 57. De relatie tussen de tijd die verlopen is sinds men de landbouw als hoofdberoep verlaten heeft en de omvang van de verschillende produktietakken uitgedrukt in correlatiecoëfficiënten.

	Didam	Uden
Akkerbouw	-.010 n.s.	-.091 n.s.
Tuinbouw	-.220 P < .05	.053 n.s.
Rundvee	-.194 P < .05	-.023 n.s.
Varkens	-.148 n.s.	-.054 n.s.
Pluimvee	.035 n.s.	.067 n.s.

De tot nu toe waargenomen tendens met betrekking tot de betekenis van ontwenning aan de beroepsmatige landbouw voor het agrarische nevenberoep wordt door tabel 57 ondersteund. De ontwenning is namelijk in Didam, in tegenstelling tot in Uden, ook herkenbaar in de omvang van de produktietakken rundvee en tuinbouw. Het aantal nevenbedrijven waarop tuinbouw voorkomt is echter te gering om veel betekenis te mogen hechten aan de gevonden relatie. De correlatie met betrekking tot varkens als produktietak wijst op een zelfde ontwenningseffect als ten aanzien van rundvee, maar de correlatiewaarde bereikt net niet het significantieniveau.

In figuur 7 zijn de in verband met veronderstelling C onderzochte relaties weer schematisch weergegeven.

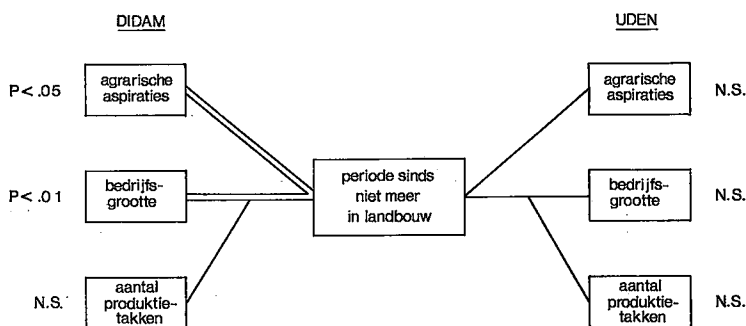

FIG. 7. De samenhang tussen de tijd die is verlopen sinds men de landbouw als hoofdberoep heeft verlaten en de agrarische aspecten van het nevenberoep.

De figuur illustreert dat ontwenning, gezien als functie van de tijd die verlopen is sinds men de landbouw als hoofdberoep verlaten heeft, op de door ons toegepaste wijze onderzocht, in Uden, in tegenstelling tot in Didam, op zichzelf niet als een belangrijke desagrarisierende kracht naar voren komt. Van de berekende correlaties met betrekking tot de ontwenning blijkt er voor Uden geen enkele significant te zijn. Wel werd zoals eerder geïllustreerd, ten aanzien van de motivering van het nevenberoep en de mate van voorkeur voor het agrarische beroep een relatie met de sinds de beroepsverandering verlopen tijd geconstateerd.

Voor het uiteenlopende beeld voor Didam en Uden zijn twee mogelijke verklaringen aan te wijzen:

– Het gangbare nevenbedrijf heeft in Didam, meer dan in Uden, nog veel van het traditionele kleine landbouwbedrijf. De verzorging van het nevenbedrijf zal in Didam daardoor eerder conflicteren met de levenswijze waarmee men na beroepsverandering intensief in contact komt, waardoor, hoewel meestal de gehechtheid aan de landbouw zeer groot is, er toch een geleidelijke ontwenning op kan treden;

– er treedt in Uden ook wel ontwenning aan de landbouw op, maar deze is meer een ‘ontwenning’ aan de traditionele landbouw van de agrarische bevolking in het algemeen dan van de part-timer in het bijzonder. De ontwenning begint nu als het ware al vòòr de beroepsovergang en heeft voor de blijvende boer tot gevolg, dat deze tot een meer rationele bedrijfsopzet overgaat (WEERDENBURG, 1970, 110–111). Dit kan er ook oorzaak van zijn, dat de pas afgevoelden wat betreft de agrarische aspiraties en het nevenbedrijf zich niet onderscheiden van hen, die al langer geleden afgevoeld zijn, maar wier aspiraties als part-timer vroeger meer op de landbouw waren gericht. Zo gezien zou er ten aanzien van de eerder afgevoelde part-timers toch wel sprake zijn van een ontwenningproces.

9.3.5. *Effecten moderne levenswijze*

De betekenis van de moderne consumptief gerichte levenshouding voor het nevenbedrijf is vooral gelegen in het streven naar een prettig en gemakkelijk leven (9.2.2.). Dit streven is inherent aan deze levenshouding. De mate waarin men zich deze levenshouding heeft eigen gemaakt wordt gemeten door een schaal die we C(onsumptieve) L(evenshouding)-schaal genoemd hebben (zie bijlage ID).

Het tweede element van het moderne cultuurpatroon dat van betekenis kan zijn voor het agrarische nevenberoep, is eerder ‘rationele levenshouding’ genoemd. We verstaan eronder het bekend zijn met moderne inzichten en het bereid zijn deze toe te passen. Als maatstaf hiervoor is een schaal ontworpen, die aangeeft de mate waarin men via onderwijs en communicatiemedia kennis heeft van en contact met de buitenwereld. Deze schaal noemen we O(riëntatie) B(uitenwereld)-schaal. (zie bijlage IC).

De OB-schaal is, gezien de elementen waaruit ze is opgebouwd, geen maatstaf die de rationaliteit op zichzelf bedoelt te meten. De schaal is een maatstaf voor moderniteit in het algemeen en als zodanig is ze bruikbaar gebleken in het onderzoek onder de boeren. We gebruiken hier de term rationeel teneinde het

meest kenmerkende van het moderne cultuurpatroon, i.c. de rationele levenshouding, te stellen naast en tegenover een ander, misschien minder essentieel – want meer ‘oppervlakkig’ – maar onder de gegeven omstandigheden toch zeer opvallend kenmerk van het moderne cultuurpatroon, namelijk de consumptieve levenshouding.

Veelal gaan beide levenshoudingen samen, omdat ze beide hun wortels hebben in het moderne cultuurpatroon. Met samengaan wordt hier bedoeld dat de mate waarin de ene levenshouding wordt aanvaard positief is gecorreleerd aan de mate waarin de andere wordt aanvaardt. Het samengaan van deze houdingen is echter niet noodzakelijk, zeker niet in samenlevingen die nog maar sinds kort uit een sociaal en cultureel isolement zijn geraakt. Bij een doorbreking van het isolement wordt vaak uit de vloed van nieuwe opvattingen en gedragsvormen een keuze gemaakt die niet steeds evenwichtig is. Het is niet ongewoon dat men bepaalde nieuwe opvattingen en gedragsvormen overneemt, terwijl andere niet aanvaard worden. We zouden dan kunnen spreken van een onevenwichtige integratie in het moderne cultuurpatroon. We menen (de aanvaarding) het (moderne) cultuurpatroon onevenwichtig te kennen noemen indien de scores op de OB- en de CL-schaal in sterke mate van elkaar verschillen.

We spreken wel over de aanvaarding van een consumptief gerichte levenshouding, maar in feite kunnen we in de agrarische wereld, en zeker in onze onderzoeksgebieden, nog slechts spreken van een eerste aanzet hiervan. Er is een zekere mate van luxe-consumptie en behoeften daartoe, maar deze is nog aanzienlijk geringer dan in de meeste andere maatschappelijke categorieën.

Ter illustratie van de nog betrekkelijk geringe deelname aan het moderne leefpatroon van de agrarische bevolking in het algemeen en die in onze onderzoeksgebieden in het bijzonder, noemen we de volgende cijfers: Ca 55% van de niet-agrarische bevolking in Nederland leest min of meer geregeld boeken; van de agrarische bevolking in Nederland is dit, evenals van de geïnterviewde Didamse en Udense boeren, ca 27%; van de nevenberoepslandbouwers in Didam en Uden leest ca 29% wel eens een boek. Van de niet-agrarische bevolking gaat ca 47% minstens 1 maal per jaar naar de bioscoop; van de agrarische bevolking is dit 34%, van de Didamse en Udense boeren respectievelijk 8% en 10% en van de nevenberoepslandbouwers respectievelijk 10% en 5%.¹

Vrijwel elke vorm van vrijetijdsbesteding wordt door de agrarische bevolking minder beoefend dan door de niet-agrarische bevolking. Het sterkst spreekt dit verschil nog ten aanzien van de vorm van vrijetijdsbesteding die waarschijnlijk voor het agrarische (neven) beroep de meeste consequenties met zich meebrengt, namelijk de vakantie. Terwijl het percentage van de Nederlandse bevolking dat regelmatig een week of langer met vakantie gaat de laatste jaren 60 à 70 bedraagt, is dit van de agrarische bedrijfshoofden in Didam en Uden slechts 5% en van de nevenberoepslandbouwers 6%.

Hoewel nog veel meer cijfers genoemd zouden kunnen worden geven de hier

¹ De gegevens die betrekking hebben op de landelijke situatie zijn overgenomen van of berekend uit gegevens van een door het C.B.S. in 1962/1963 verricht onderzoek naar de vrijetijdsbesteding in Nederland, zoals deze vermeld worden door Van Kreijl (1966).

genoemde al een aardige illustratie van de mate waarin de levenswijze van de agrarische en de semi-agrarische bevolking op dit punt afwijkt van het gangbare. De gegevens wijzen duidelijk op een geringe integratie in de sociaal-culturele consumptie-sfeer. Deze geringe consumptieve gerichtheid heeft natuurlijk invloed op de kosten voor levensonderhoud, hetgeen in dit verband beter geformuleerd zou kunnen worden als de kosten voor het onderhouden van een levenswijze. Een door het BUREAU VOOR DE STATISTIEK DER EUROPESE GEMEENSCHAPPEN (1968) over de jaren 1963 en 1964 uitgevoerd huishoud-budgetonderzoek biedt in dit verband zeer interessante gegevens. Dit budgetonderzoek heeft een gedetailleerd beeld van de gezinsbestedingen in enkele beroepscategorieën opgeleverd. Dit beeld ondersteunt volledig de zojuist genoemde verschillen in levenswijze. Uit de bestedingspatronen van de verschillende maatschappelijke categorieën zijn enkele interessante conclusies te trekken met betrekking tot de levenswijze van de agrarische bevolking. Tabel 58 geeft een aantal op het budgetonderzoek gebaseerde kengetallen.

TABEL 58. Enkele gegevens uit het EEG-budgetonderzoek, inzake de gezinsbestedingen in enkele beroepsgroepen in Nederland over de jaren 1963 en 1964.

	Hand- arbei- ders	Employe's en amb- tenaren	Land- bou- wers	Bestedingen van het landbouwersgezin in % van het gezin van de	
				arbeider	employe
Gemiddelde gezinsgrootte (in verbruikseenheden)	3,1	2,9	3,2		
Gezinsverbruik per jaar in guldens aan:					
a. Voeding	2725	2875	3122	115	109
b. Verwarming, electra e.d.	497	592	543	109	92
c. Medische diensten, verzek.	298	785	767	257	98
d. Genotmiddelen (drank, tabak)	386	484	422	109	87
e. Textiel	944	1310	1113	118	85
f. Huishoudelijke artikelen	497	803	598	120	72
g. Vervoer	643	1582	847	132	54
h. Opleiding	66	207	100	151	49
i. Godsdienst	62	121	110	177	91
j. Huur en onderh. woning	744	1154	610	82	53
k. Schoeisel	254	276	221	87	80
w. v. voor vrouwen en meisjes (excl. reparaties)	112	130	87	78	67
l. Meer luxe zaken	1389	2306	1054	76	46
w. v. stoffering, meubilering	409	603	333	81	55
toiletartikelen	132	200	87	66	44
boeken, tijdschriften	111	194	94	85	48
radio, t.v., muziek	204	279	151	74	54
ontspanning, vakantie	533	1030	389	73	38
m. Overige goederen en diensten	191	392	295	154	75
Totale jaarl. gezinsuitgaven	8.672	12.859	9.792	129	76

In de tabel komen duidelijk de uiteenlopende bestedingspatronen naar voren. De employés, die gemiddeld een iets kleiner gezin en een aanzienlijk hoger inkomen hebben, besteden in vrijwel elke sektor duidelijk meer dan de beide andere categorieën. Als we de bestedingen van het boerengezin vergelijken met dat van de gezinnen van de handarbeider en de employé en daarbij rekening houden met de grootte van de gezinnen, dan zijn er drie groepen bestedingssectoren te onderscheiden (de rubrieken c en m zijn hierin niet zonder meer te rangschikken):

1. de rubrieken a en b (tabel 58):
sectoren waarin het boerengezin ongeveer evenveel besteedt als het gezin van de employé, maar meer dan dat van de handarbeider. Dit betreft de vrijwel geheel noodzakelijke kosten voor levensonderhoud;
2. de rubrieken d t.e.m. i;
sectoren waarin het boerengezin meer uitgeeft dan het arbeidersgezin, maar minder dan het gezin van de employé. Dit zijn:
 - a. kosten voor levensonderhoud die overwegend noodzakelijk zijn, maar die al naar gelang de levenswijze en/of de financiële mogelijkheden, kunnen variëren (d t.e.m. g);
 - b. kosten voor het 'geestelijk' leven, die vooral variëren met de levenswijze (h en i);
3. de rubrieken j, k en l;
sectoren waarin het boerengezin zowel minder besteedt dan het arbeidersgezin als, in veel sterkere mate, het gezin van de employé. Dit betreft uitgaven die grotendeels in de luxe-sfeer gelegen zijn.

De laatst genoemde sectoren (punt 3) zijn in verband met ons probleem het interessantst. Hier vinden we de huishoudbudgettaire gevolgen van de nog geringe consumptieve gerichtheid van de agrarische bevolking. Het boerengezin verbruikt per gezinlid ca 25 % minder aan luxe zaken dan het arbeidersgezin en maar liefst bijna 60 % minder dan het gezin van de employé¹. Aangenomen mag worden dat bij een toenemende integratie van de agrarische bevolking in de moderne samenleving of, geformuleerd in de terminologie van BERGSMAN (1963), naarmate men verder gevorderd is op de weg naar het moderne cultuurpatroon, de luxe-consumptie of de behoefte daartoe zal toenemen. De nauwelijks stijgende inkomens in de landbouw laten hiertoe meestal geen ruimte. Aanvaarding van de moderne levenswijze kan dus ook om deze reden een stimulans zijn tot verandering van hoofdberoep of tot het combineren van agrarische en niet-agrarische beroepsactiviteiten.

Het aandeel van de onder punt 3 genoemde meer luxe sectoren in het totale budget is voor de landbouwersgezinnen aanzienlijk lager dan voor de beide andere categorieën. De boeren besteden nog geen 11 % van hun inkomen aan de grotendeels luxe zaken, terwijl de handarbeiders 16 % en de employés 18 % hieraan besteden. Deze percentages hebben alleen betrekking op rubriek 1. De

¹ De verschillen zijn in andere EEG-landen, met name in Italië, nog aanzienlijk groter.

onder punt 1. bedoelde noodzakelijke kosten voor levensonderhoud nemen in het agrarische gezin juist een groot deel van de gezinsuitgaven voor hun rekening. Voor de arbeiders bedraagt dit 38%, voor de employé's 29% en voor de landbouwers 40% van het gezinsbudget¹.

Opvallend zijn de lage uitgaven voor het wonen en voor damesschoenen door de agrarische gezinnen. Het 'gemiddelde' agrarische gezin geeft op alle levens-terreinen waar de uitgaven kunnen variëren al naar gelang de levenswijze of de ruimte in het huishoudbudget, aanzienlijk minder uit dan de beide andere beroepsgroepen. De agrarische bevolking heeft dus een duidelijk geringere consumptieve gerichtheid. Het meest opvallend zijn de relatief geringe bestedingen in de meest uitgesproken luxe-sfeer, namelijk die van ontspanning en vakantie. Per gezinslid wordt hieraan door de agrarische bevolking 30% minder besteed dan door de handarbeiders en maar liefst 65% minder dan door de employé's.

Deze cijfers zeggen iets over de verhoudingen gemiddeld voor de Nederlandse situatie – in de andere EEG-landen zijn de verschillen meestal nog aanzienlijk groter –, maar er zijn regionaal grote verschillen. In onze onderzoeksgebieden is het verbruik van de onder 3. genoemde goederen en diensten door de agrarische bevolking nog aanzienlijk lager dan gemiddeld in Nederland, zoals uit de eerder genoemde cijfers met betrekking tot vakantie en de scores op de CL-schaal (zie bijlage ID) geconcludeerd kan worden.

Echter ook binnen de beide gebieden zijn er grote (individuele) verschillen. Dit blijkt o.a. uit de sterke spreiding van de scores op de OB- en CL-schaal. Zoals eerder gezegd zijn er bovendien grote verschillen in de wijze waarop men elementen van de moderne cultuur in de eigen levenswijze integreert. Er zijn nevenberoepslandbouwers wier levenswijze tendeert naar die welke veel voorkomt onder handarbeiders (hoge CL en lage OB-score), dat wil zeggen, relatief sterk consumptief gericht en, bijvoorbeeld, weinig belangstelling voor verdere scholing. Er zijn er ook wier levenswijze tendeert naar dat van de (kleine) boer die wat in zijn beroep wil bereiken (relatief hoge OB- en lage CL-score). Deze partitimers hebben een geringe consumptieve gerichtheid en staan open voor de buitenwereld. Tabel 59 laat zien dat deze eenzijdige oriëntaties (eerder oneven-

¹ Exclusief de post medische diensten e.d. (c) in verband met het niet geheel ten laste komen hiervan van het gezinsbudget der arbeidersgezinnen.

TABEL 59. De relatie tussen de scores op de OB-schaal en de scores op de CL-schaal (aantal respondenten per OB/CL-categorie)

CL-score	Didam		Uden	
	OB-score		OB-score	
	kwartiel I + II (laag)	kwartiel III + IV (hoog)	kwartiel I + II (laag)	kwartiel III + IV (hoog)
Kwartiel I + II (laag)	33	34	14	8
Kwartiel III + IV (hoog)	20	22	17	28

wichtige integratie in het moderne cultuurpatroon genoemd), met name in Didam, vaak voorkomen. Het blijkt namelijk dat de CL-scores en de OB-scores niet in sterke mate aan elkaar gecorreleerd zijn.

De correlatie tussen de scores op beide schalen is in Didam wel positief, maar niet significant ($r = .097$), in Uden is dit wel het geval ($r = .339$). Dit verschil tussen Didam en Uden wijst in de zelfde richting als de situatie die we bij de gewone landbouwers hebben aangetroffen. De correlatiecoëfficiënten bedragen hier respectievelijk .245 en .368.

De relatief onevenwichtige wijze waarop het moderne cultuurpatroon in Didam wordt aanvaard geldt dus zowel voor de nevenberoepslandbouwers als voor de landbouwers zelf. Een verschil tussen Didam en Uden blijkt ook als de scores op de beide schalen met elkaar vergeleken worden. Het blijkt namelijk dat de scores op de OB-schaal in Uden gemiddeld aanzienlijk hoger zijn dan in Didam, terwijl die op de CL-schaal slechts weinig hoger zijn. In procenten uitgedrukt; de Udense part-timers scoorden gemiddeld 39% hoger op de OB-schaal dan hun Didamse collega's, de gewone boeren zelfs 41%. De scoreverschillen op de CL-schaal bedragen slechts respectievelijk 16% en 2%. Dit wijst er dus op dat de Didammer, vergeleken met de Udenaar, zich de rationele levenshouding in veel geringere mate en de consumptieve levenshouding in bijna even sterke mate heeft eigen gemaakt.

Zoals de Didammers zich ten opzichte van de Udenaren onderscheiden zo doen de part-timers zich dat ten opzichte van de full-timers. Als weer de gemiddelde scores vergeleken worden dan blijkt dat de part-timers op de OB-schaal in Didam 19% en in Uden 20% lager scoren dan de full-timers. Op de CL-schaal scoren de part-timers echter respectievelijk 13% en 29% hoger dan de gewone boeren.

De conclusie die hieruit getrokken kan worden is dat de part-timers enerzijds een weinig modern-rationele instelling hebben (minder onderwijs en minder gebruik van de communicatiemediën dan de gewone boeren), maar anderzijds toch iets meer dan de gewone boeren gericht zijn op de consumptieve geneugten van het moderne leven (vakantie, uitgaan e.d.). De relatief sterke consumptieve gerichtheid van vele nevenberoepslandbouwers kan er toe bijdragen dat zij er naar streven het nevenbedrijf zoveel mogelijk te vereenvoudigen of te verkleinen en dat zij het uiteindelijk zelfs zullen beëindigen. De nevenberoepslandbouwers met een sterke rationele instelling (hoge OB-score) daarentegen, zullen waarschijnlijk streven naar een zo rationeel mogelijke bedrijfsopzet. In het volgende zal dit worden nagegaan.

Op dezelfde wijze als met betrekking tot de in het voorgaande besproken des-agrariserende factoren zal hierna worden nagegaan in hoeverre de gemaakte veronderstelling met betrekking tot de invloed van de consumptieve levenshouding (veronderstelling D) juist is. Om de invloed van de consumptieve levenshouding te kunnen onderscheiden van de rationele invloeden zal ook de betekenis van de laatste voor de voornaamste aspecten van het agrarische nevenberoep worden nagegaan. Voorts zal ook, voor zover mogelijk, worden nagegaan welke

de betekenis is van een onevenwichtige integratie in het moderne cultuurpatroon i.c. een zodanige aanvaarding van de moderne levenswijze dat men òf eenzijdig rationeel òf eenzijdig consumptief is georiënteerd. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de klassifikatie van de part-timers als in tabel 59 is toegepast (OB/CL-categorieën).

Veronderstelling Da luidt: *Naarmate de nevenberoepslandbouwer zich meer een consumptief gerichte levenshouding heeft eigen gemaakt, zullen zijn aspiraties minder op de landbouw gericht zijn.*

Tabel 60 illustreert de relatie tussen de score op de CL-schaal en die op de schaal voor agrarische aspiraties.

TABEL 60. De relatie tussen de consumptief gerichte levenshouding en de agrarische aspiraties.

CL-score:	Didam				Uden			
	Agrarische aspiraties				Agrarische aspiraties			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Laag	9	8	25	11	4	8	9	10
Hoog	10	8	19	19	8	12	15	1
	$r = .113$ (n.s.)				$r = -.293$ ($P < .01$)			

In Uden is de correlatie tussen de scores op de CL-schaal en de schaal voor agrarische aspiraties zodanig dat Da bevestigd wordt. In Didam blijkt de verwachte negatieve correlatie in het geheel niet aanwezig te zijn. Het is met name aspiratie-categorie IV die niet beantwoordt aan de verwachte relatie. De door de CL-schaal gemeten levenshouding blijkt hier dus geen (aanwijsbare) invloed te hebben op de agrarische aspiraties. De correlatiecoëfficiënt bereikt zelfs een positieve waarde. Deze correlatiewaarde wordt echter gedeeltelijk verklaard door de factor leeftijd. De jongeren zijn in Didam namelijk meer consumptief gericht dan de ouderen ($r = .221$) en hebben ook sterkere agrarische aspiraties ($r = .224$). In de zich afwijkend gedragende categorie IV zitten relatief veel jongeren. Na eliminatie van leeftijd als kruisende factor blijkt de correlatie tussen CL en agrarische aspiraties nog .058 te bedragen. Deze waarde is zo laag, dat er verder geen andere conclusie op gebaseerd kan worden dan dat op deze wijze in Didam geen directe negatieve invloed van de moderne levenswijze op de agrarische aspiraties aangetoond kan worden. Dat wil dus zeggen, dat de (nog in slechts geringe mate aanwezige) consumptieve instelling in Didam op zichzelf geen aanwijsbare bijdrage levert tot de vermindering van de agrarische aspiraties. Aan het feit dat de jongeren in Didam ondanks een relatief sterke consumptieve gerichtheid toch sterke agrarische aspiraties hebben, mag met het oog op toekomstige ontwikkelingen wel enige betekenis worden gehecht.

Een met het zojuist geschetste vergelijkbaar beeld doet zich voor met betrekking tot de rationeel georiënteerde levenshouding. Ook hier zien we een positie-

TABEL 61. De relatie tussen de rationeel georiënteerde levenshouding en de agrarische aspiraties.

OB-score:	Didam				Uden			
	Agrarische aspiraties				Agrarische aspiraties			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Laag	12	12	29	14	3	4	10	5
Hoog	7	4	15	16	9	16	14	6
	$r = .130$ (n.s.)				$r = -.222$ ($P < .05$)			

ve relatie in Didam en een negatieve in Uden (tabel 61). Weer is alleen de laatste significant.

De positieve correlatie in Didam is weer voornamelijk een gevolg van het afwijkende gedrag van aspiratie-categorie IV. In deze categorie zitten naar verhouding veel jongeren. Na berekening van de partiële correlatie, door eliminatie van leeftijd als kruisende factor, resteert een correlatiewaarde van .105.

Het verschijnsel, dat in Didam de jongeren meestal meer agrarische aspiraties hebben dan de ouderen, hangt samen met het feit dat de jongere part-timers hier in sterkere mate dan de ouderen gerecruteerd zijn uit boerenzoons die op latere leeftijd het ouderlijk bedrijf verlaten hebben en, na een ander beroep gekozen te hebben, zelf wat grond zijn gaan gebruiken. Ook zijn er die als opvolger het ouderlijke bedrijf (gedeeltelijk) als nevenberoep hebben voortgezet. Onder de oudere part-timers komen meer ex-boeren en vooral grondgebruikers, die nooit volledig in de landbouw gewerkt hebben, voor. De jongere part-timers in Didam hebben, in tegenstelling tot hun leeftijdgenoten in Uden, nog grote belangstelling voor het agrarische beroep. Het uiteenlopen van de betekenis van het cultuurpatroon voor de agrarische aspiraties in Didam en Uden komt duidelijk naar voren in tabel 62. In deze tabel is per OB/CL-categorie aangegeven welk percentage van de part-timers relatief sterk agrarisch gerichte aspiraties heeft.

TABEL 62. Het % nevenberoepslandbouwers met relatief sterk agrarisch gerichte aspiraties (kwartiel IV) per OB/CL-categorie

CL-score	Didam		Uden	
	OB-score		OB-score	
	laag	hoog	laag	hoog
Laag	14	30	29	35
Hoog	26	45	13	0

De mate waarop men op de landbouw is gericht, in verband gebracht met de OB/CL-categorieën, laat zien dat de relatie tussen de mate waarin men het moderne cultuurpatroon heeft aanvaard en de agrarische aspiraties voor Didam en

Uden duidelijk verschillend is. In tegenstelling tot in Uden heeft in Didam de meest moderne categorie part-timers (hoge CL en hoge OB) de sterkste agrarische aspiraties. De verklaring hiervoor is al eerder gegeven: In Didam is men over het geheel weinig modern, terwijl de jongeren enerzijds het meest modern zijn en anderzijds relatief sterke agrarische aspiraties hebben. Zoals eerder gezegd, komen er in aspiratie-categorie IV relatief veel jongeren voor.

Na de toetsing van veronderstelling Da kan geconcludeerd worden, dat de veronderstelde negatieve invloed van de consumptieve levenshouding op de agrarische aspiraties in Uden wel maar in Didam niet is aangetoond. Da wordt dus slechts in Uden bevestigd.

Veronderstelling Db luidt:

1. *Naarmate de nevenberoepslandbouwer zich de consumptieve levenshouding meer heeft eigen gemaakt, zal het nevenbedrijf kleiner zijn, of*
2. *naarmate de nevenberoepslandbouwer zich de consumptieve levenshouding meer heeft eigen gemaakt, zal het nevenbedrijf in mindere mate een afspiegeling zijn van het gewone landbouwbedrijf.*

Veronderstelling Db1 is gebaseerd op de gedachte dat een 'gemakkelijke' levenswijze in de vrije tijd niet zonder meer in overeenstemming te brengen zal zijn met het exploiteren van een nevenbedrijf van enige omvang. Men zal er dus, eerder dan degenen die zich nog niet los gemaakt hebben van de traditionele 'zwoegmentaliteit', toe geneigd zijn de voor het nevenbedrijf benodigde tijd en moeite te minimaliseren. Dit kan o.a. door het nevenbedrijf te verkleinen. Uit tabel 63 blijkt echter dat de veronderstelde samenhang tussen de mate waarin men zich de moderne consumptief gerichte levenshouding heeft eigen gemaakt en de grootte van het bedrijf wel bestaat, maar dat deze toch niet sterk is. Slechts in Didam is de correlatie significant.

TABEL 63. De relatie tussen de consumptief gerichte levenshouding en de grootte van het nevenbedrijf.

CL-score	Didam			Uden		
	Bedrijfsgrootte ca.			Bedrijfsgrootte ca.		
	<1 ha	1-2 ha	≥2 ha	<1 ha	1-2 ha	≥2 ha
Laag	17	19	17	11	7	13
Hoog	21	22	13	8	15	13
	$r = -.170 (P < .05)$			$r = -.024 (n.s.)$		

Door de OB (rationele levenshouding) als kruisende factor te elimineren stijgen de correlatiewaarden wel enigszins, namelijk in Didam tot $-.179$ en in Uden tot $-.148$, maar ze bereiken geen hoge waarden. De correlatie is dus alleen in Didam hoog genoeg om Db1 als bevestigd te beschouwen. Het is opvallend dat de hier gevonden correlaties sterk afwijken van die we ten aanzien van de

agrarische aspiraties gevonden hebben. Hier bleek juist in Didam de invloed van de consumptieve levenshouding het geringst te zijn.

Zal het aan de consumptieve levenshouding inherente gemaksstreven gericht zijn op een minimalisatie van aan het nevenbedrijf bestede tijd en moeite, de rationele instelling zal meer gericht zijn op het bereiken van een hoog rendement van de geïnvesteerde tijd en moeite. Dit kan zowel rationalisatie van het bedrijf als bedrijfsvergroting – of in stand houding van een relatief groot nevenbedrijf, terwijl anderen het verkleinen – tot gevolg hebben. Uit tabel 64 blijkt inderdaad dat er een duidelijk positieve relatie is tussen de bedrijfsgrootte en de mate waarin men zich de rationele instelling (OB-score) heeft eigen gemaakt.

TABEL 64. De relatie tussen de rationeel georiënteerde levenshouding en de grootte van het nevenbedrijf

	Didam			Uden		
	Bedrijfsgrootte ca.			Bedrijfsgrootte ca.		
	<1 ha	1-2 ha	≥2 ha	<1 ha	1-2 ha	≥2 ha
Laag	24	29	14	10	7	5
Hoog	14	12	16	9	15	21
	$r = .256 (P < .005)$			$r = .305 (P < .01)$		

De correlaties zijn significant. Deze spreken te meer daar er geen duidelijke samenhang gevonden kon worden tussen agrarische aspiraties en OB-scores. De invloed van de rationele levenshouding op de grootte van het nevenbedrijf wordt dus niet verklaart uit de op de landbouw gerichte aspiraties, maar kennelijk uit het eerder genoemde streven een zo hoog mogelijk rendement uit het nevenberoep te halen. Het resultaat hiervan blijkt uit de positieve relatie tussen de OB-score en de opbrengst van het nevenbedrijf: in Didam is $r = .253$ en in Uden is $r = .393$.

Echter ook de CL-scores zijn positief gecorreleerd aan de opbrengst van het bedrijf: In Didam is $r = .212$ en in Uden is $r = .161$. De hoge OB-scoorders verdienen dus wel, met name in Uden, meer op hun nevenbedrijf dan de hoge CL-scoorders. De hoge OB-scoorders hebben echter gemiddeld relatief grote nevenbedrijven, terwijl de bedrijfsgrootte van de hoge CL-scoorders juist iets kleiner is dan gemiddeld (tabel 63). Het opbrengstverschil in het voordeel van de hoge OB-scoorders verdwijnt dan ook als de invloed van de bedrijfsgrootte als kruisende factor geëlimineerd wordt. De partiële correlatie tussen OB-score en opbrengst is in Didam en Uden respectievelijk $.179$ en $.244$. De partiële correlatie tussen CL en opbrengst is respectievelijk $.282$ en $.214$. Het blijkt dus dat zowel de hoge OB- als de hoge CL-scoorders bij de aanpassing van hun bedrijf aan hun specifieke aspiraties relatief 'economisch' te werk gaan en daardoor beide tot relatief gunstige opbrengsten komen.

Aan de hand van de OB/CL-categorieën is weer een indruk te krijgen van het

effect voor de bedrijfsgrootte van de wijze waarop men zich het moderne cultuurpatroon heeft eigen gemaakt of, anders geformuleerd, van de wijze waarop de consumptieve en de rationele oriëntaties aan elkaar zijn gerelateerd (tabel 65).

TABEL 65. Het aantal nevenbedrijven van ca 2 ha of groter in % per OB/CL-categorie.

CL-score	Didam		Uden	
	OB-score		OB-score	
	laag	hoog	laag	hoog
Laag	27	40	29	53
Hoog	9	36	13	43

Tabel 65 laat zien dat beide gemeenten precies hetzelfde beeld vertonen. De meeste grotere bedrijven komen voor in de categorie, die relatief sterk rationeel, maar weinig consumptief gericht is. De grotere bedrijven komen het minst voor in de categorie, die relatief sterk consumptief, maar weinig rationeel gericht is.

Bovenstaande komt duidelijk overeen met wat we gevonden hebben met betrekking tot de gewone boeren. De laatstgenoemde categorie (lage OB/hoge CL) kwam hier naar voren als de categorie boeren die het minst aan het beroep of het bedrijf gehecht is (WEERDENBURG, 1970, 115). Dit is in overeenstemming met wat we nu constateren, namelijk de neiging het nevenbedrijf tot zeer geringe omvang te reduceren.

In overeenstemming met veronderstelling D is, dat het gemaksstreven zal leiden tot minimalisatie van de aan het nevenbedrijf bestede tijd en moeite. In het voorgaande is dit al, hoewel niet overtuigend, gebleken met betrekking tot de grootte van het nevenbedrijf. Het kan zich ook uiten in het aantal uren dat men aan het nevenbedrijf besteedt. In tabel 66 blijkt dat dit inderdaad het geval is. In deze tabel is per OB/CL-categorie aangegeven hoeveel % van de betreffende nevenberoepslandbouwers 20 uur of meer aan zijn nevenbedrijf besteedt.

TABEL 66. Het aantal nevenberoepslandbouwers dat 20 uur of meer per week aan het nevenbedrijf besteedt, in % per categorie (alleen bedrijfshoofden).

CL-score	Didam		Uden	
	OB-score		OB-score	
	laag	hoog	laag	hoog
Laag	73	53	29	29
Hoog	55	36	25	21

Met name in Didam blijkt dat de part-timers, die zowel hoog op de CL-schaal als hoog op de OB-schaal gescoord hebben, het minste aantal uren aan het nevenbedrijf besteden, terwijl de part-timers die op beide schalen laag gescoord

hebben de meeste arbeid in het nevenbedrijf investeren. In Uden zijn de verschillen minder groot dan in Didam. Dit hangt waarschijnlijk samen met het feit, dat het minimaliseren van de arbeidstijd hier al meer gemeengoed is geworden. Met andere woorden, dit behoort in Uden meer dan in Didam tot het cultuurpatroon van de part-timers. In Uden echter onderscheiden de vrouwen van de part-timers, die zowel op de OB-schaal als op de CL-schaal hoge scores behaalden, zich sterk van de overigen wat betreft de bestede arbeidstijd. In deze categorie werkte in Uden slechts 11 % van de vrouwen 10 uur of meer per week op het nevenbedrijf tegen 46 % van de overigen. In Didam bedragen deze percentages respectievelijk 36 en 45.

Als de arbeidstijden in verband gebracht worden met de bedrijfsgrootte, door bijvoorbeeld de tabellen 65 en 66 met elkaar te vergelijken, dan blijft dat met name bij de hoge OB-scoorders, de arbeidstijdverkorting tot stand gebracht wordt ondanks relatief grote bedrijven. Ten aanzien hiervan lijkt er een faseverschil te zijn tussen Didam en Uden. In Didam is het percentage lage OB-scoorders dat 20 uur of meer per week werkt 46 % hoger dan er bedrijfjes van ca 2 ha of groter zijn, terwijl bij de hoge OB-scoorders deze percentages vrijwel gelijk zijn. In Uden wordt dit laatste al bereikt door de lage OB-scoorders terwijl bij de hoge OB-scoorders het % nevenbedrijven van ca 2 ha of groter duidelijk hoger is dan het percentage part-timers dat 20 uur of meer per week werkt.

Blijkt de invloed van de mate waarin en de wijze waarop men het moderne cultuurpatroon aanvaard heeft in Didam vooral met betrekking tot de arbeidstijd van het bedrijfshoofd zelf, in Uden komt dit vooral tot uiting met betrekking tot de meewerkende vrouwen. Eerder is al gewezen op de relatie tussen het cultuurpatroon en het aantal door vrouwen gepresteerde arbeidsuren op het nevenbedrijf. In tabel 67 blijkt dat er ook een relatie is tussen de mate van culturele intergratie het aantal vrouwen dat meewerkt. De betekenis van de moderne levenswijze voor het al of niet meewerken van de echtgenote blijkt vooral in Uden zeer duidelijk. Op alle in het onderzoek betrokken nevenbedrijven werken in Didam en Uden respectievelijk 39 % en 55 % van de vrouwen zelden of nooit mee. Voor de minst moderne categorie is dit in beide gemeenten 36 % en voor de meest moderne categorie is dit respectievelijk 45 % en 67 %. Waarschijnlijk hangen de laatstgenoemde hoge percentages samen met de meer centrale plaats, die het huiselijke leven onder invloed van de stedelijke levenswijze inneemt. Dit brengt een grotere aanspraak op de arbeid en de aanwezigheid van de vrouw in het woonhuis met zich mee.

TABEL 67. Het aantal vrouwen dat niet of vrijwel niet op het nevenbedrijf meewerkt, in % per categorie.

CL-score	Didam		Uden	
	OB-score		OB-score	
	laag	hoog	laag	hoog
Laag	36	38	36	25
Hoog	35	45	(53)	(67)

Evenals met betrekking tot de invloed van de levenswijze op de grootte van het nevenbedrijf is bij de veronderstelling met betrekking tot het bedrijfstype (Db2) ervan uitgegaan, dat het traditionele bedrijfstype (veel produktietakken) voor iemand, die in relatief sterke mate geneigd is zijn vrije tijd in de moderne zin consumptief te besteden, te bewerkelijk is.

Behalve door bedrijfsverkleining is de benodigde tijd en moeite ook te verminderen door het bedrijfje te vereenvoudigen. Een eerste en voor de hand liggende mogelijkheid hiertoe is al gelegen in het verkleinen van het aantal produktietakken. In beide gemeenten blijkt de invloed van de consumptieve levenshouding op het aantal produktietakken ook duidelijk aanwijsbaar te zijn (tabel 68).

TABEL 68. De relatie tussen de consumptief gerichte levenshouding en het aantal produktietakken.

CL-score	Didam			Uden		
	Produktietakken per bedrijf			Produktietakken per bedrijf		
	1	2	3 of meer	1	2	3 of meer
Laag	5	16	32	8	9	14
Hoog	12	19	23	20	14	2
	$r = -.244 (P < .01)$			$r = -.486 (P < .001)$		

De samenhang tussen de CL-score en het aantal produktietakken is in beide gemeenten significant, maar is vooral in Uden zeer sterk. Voor de hoge CL-scoorders is in Uden een bedrijfje met één produktietak al algemeen geworden, terwijl van de lage CL-scoorders bijna de helft van de bedrijfjes nog uit 3 of meer produktietakken bestaat. De veronderstelling dat een consumptieve levenshouding de part-timers ertoe brengt het bedrijfstype te veranderen door reductie van het aantal produktietakken (Db2), wordt dus duidelijk bevestigd.

Eerder is al gebleken dat ook de bedrijfsgrootte beïnvloed wordt door de consumptieve levenshouding. Dit was vooral in Didam aanwijsbaar. Aangezien de bedrijfsgrootte positief blijkt te correleren met het aantal produktietakken wordt de negatieve relatie tussen de CL-score en het aantal produktietakken ten dele verklaard door de negatieve relatie tussen CL en bedrijfsgrootte. Als we deze laatste relatie als kruisende factor abstraheren, door constant houden van de bedrijfsgrootte, dan blijkt de negatieve relatie tussen CL en aantal produktietakken in Uden nauwelijks, maar in Didam aanzienlijk te dalen. De correlaties blijven echter beide significant: in Didam is de partiële correlatie $-.184$ en in Uden $-.471$. Dus ook bij gelijk blijven van de bedrijfsgrootte leidt de consumptieve levenshouding tot een vermindering van het aantal produktietakken.

Ook rationele overwegingen kunnen leiden tot vereenvoudigingen van het nevenbedrijf. Tabel 69 laat zien dat dit echter in veel mindere mate het geval is dan als gevolg van gemaksoverwegingen. De gevonden correlaties zijn in geen van beide gemeenten significant.

TABEL 69. De relatie tussen de rationeel georiënteerde levenshouding en het aantal produktietakken.

OB-score	Didam			Uden		
	Produktietakken per bedrijf			Produktietakken per bedrijf		
	1	2	3 of meer	1	2	3 of meer
Laag	5	27	33	7	8	7
Hoog	12	8	22	21	15	9
	$r = -.019$ (n.s.)			$r = -.084$ (n.s.)		

De correlatiewaarden zijn zo laag, dat deze op zichzelf nauwelijks als aanwijzingen voor bedrijfstypebeïnvloeding beschouwd kunnen worden. De bedrijfsgrootte speelt echter sterker dan met betrekking tot de CL-score door de onderhavige relatie heen. Er is namelijk een duidelijk positieve correlatie tussen OB en bedrijfsgrootte (tabel 64), terwijl ook bedrijfsgrootte en aantal produktietakken positief gecorreleerd zijn. Na eliminatie van bedrijfsgrootte als kruisende factor blijkt dat de correlatie tussen OB-score en aantal produktietakken juist significante waarden bereikt bij $P < .05$: In Didam is $r = -.175$ en in Uden is $r = -.218$. Er blijkt dus toch wel enige invloed van een rationele instelling op de aard (structuur) van het bedrijf te zijn. Deze is echter, met name in Uden, aanzienlijk minder groot dan die van de consumptieve instelling. In tabel 70 is aan de hand van het OB/CL-klassificatiemodel aangegeven, hoe groot het aantal produktietakken per categorie is.

TABEL 70. Het gemiddelde aantal produktietakken per bedrijf per OB/CL-categorie.

CL-score	Didam		Uden	
	OB-score		OB-score	
	laag	hoog	laag	hoog
Laag	2,91	2,60	2,21	2,41
Hoog	2,41	2,32	1,87	1,43

Ook op deze wijze komt de invloed van de consumptief gerichte levenswijze op de aard van het nevenbedrijf duidelijk naar voren, met name in Uden. De hoge OB/CL-categorie neigt er in Uden zelfs toe om zich tot één produktietak te beperken. In Uden heeft in deze categorie 61 % van de nevenberoepslandbouwers het bedrijfje tot één produktietak vereenvoudigd, in Didam nog maar 32 %. In de minst moderne categorie bedragen deze percentages respectievelijk 29 en 0.

Evenals met betrekking tot de milieu-invloeden blijft de invloed van het cultuurpatroon op het bedrijfstype niet beperkt tot het aantal produktietakken. Ook de aard van de productie kan er door worden beïnvloed, zoals de tabellen

71 en 72 laten zien. Uit de correlatiecoëfficiënten in tabel 71 blijkt dat in Didam een hoge CL-score gepaard gaat met relatief weinig rundvee en bouwland, in Uden met weinig varkens en, waarschijnlijk, weinig rundvee (niet significant), maar met veel tuinbouw. Gezien de overeenkomende correlaties in beide gemeenten zijn kennelijk vooral rundvee en varkens weinig in trek bij de op een gemakkelijke levenswijze ingestelde part-timers.

TABEL 71. De relatie tussen de scores op de CL-schaal en de omvang van de verschillende produktietakken, uitgedrukt in correlatiecoëfficiënten.

	Didam	Uden
Akkerbouw	-.208 P<.025	.031 n.s.
Tuinbouw	.111 n.s.	.216 P<.05
Rundvee	-.162 P<.05	-.143 n.s.
Varkens	-.060 n.s.	-.267 P<.025
Pluimvee	-.128 n.s.	-.069 n.s.

TABEL 72. De relatie tussen de scores op de OB-schaal en de omvang van de verschillende produktietakken, uitgedrukt in correlatiecoëfficiënten.

	Didam	Uden
Akkerbouw	-.087 n.s.	.174 n.s.
Tuinbouw	.155 n.s.	.085 n.s.
Rundvee	.208 P<.025	.067 n.s.
Varkens	.114 n.s.	-.046 n.s.
Pluimvee	.072 n.s.	.041 n.s.

De hoge OB-scoorders, dus de part-timers met een meer rationele levenshouding, hebben in Didam naar verhouding vooral veel rundvee (tabel 72). Ook de correlatie met betrekking tot het aantal varkens is vrij hoog, maar net niet significant. In Uden correleert de OB-score met geen enkele produktietak significant. De correlatie met akkerbouw is echter duidelijk positief.

Als de conclusie ten aanzien van de betekenis van de rationeel georiënteerde levenshouding kan gesteld worden dat deze in Didam leidt tot vergroting of in stand houding van de produktietak die ook in het gewone gemengde bedrijf centraal staat, namelijk rundvee, terwijl in Uden de eerder getrokken conclusie dat door de meer modernen de voorkeur gegeven wordt aan meer 'gemakkelijke' produktietakken als akkerbouw en tuinbouw bevestigd wordt.

In figuur 8 zijn de in deze paragraaf met betrekking tot veronderstelling D onderzochte relaties weer in beeld gebracht. Uit de figuur is af te lezen dat D alleen in Uden volledig bevestigd wordt. Zowel de agrarische aspiraties als het nevenbedrijf zelf worden door de consumptieve levenshouding desagrarisierend beïnvloed. In Didam blijkt wel het bedrijfje beïnvloed te worden maar niet de agrarische aspiraties.

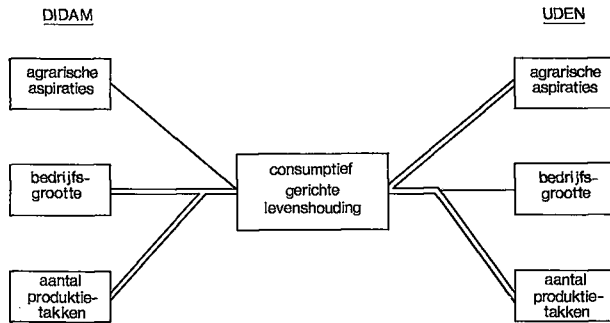

FIG. 8. De samenhang tussen de mate waarin men zich de consumptief gerichte levenshouding heeft eigen gemaakt en de agrarische aspecten van het nevenberoep.

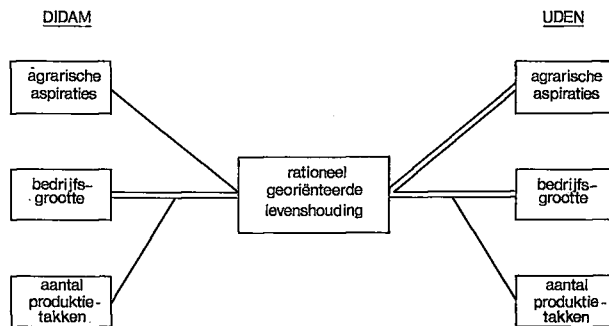

FIG. 9. De samenhang tussen de mate waarin men zich de rationeel georiënteerde levenshouding heeft eigen gemaakt en de agrarische aspecten van het nevenberoep.

In figuur 9 zijn tenslotte nog in beeld gebracht de relaties met betrekking tot de OB-scores. De betekenis van de door de OB-schaal geïndiceerde levenshouding voor het agrarische beroep verschilt essentieel van de betekenis van de door de CL-schaal geïndiceerde levenshouding. In beide gemeenten blijkt de OB-score positief gecorreleerd te zijn aan de grootte van het nevenbedrijf. Een dergelijke agrariserende invloed kon niet geconstateerd worden ten aanzien van de aspiraties en het bedrijfstype, eerder is het tegendeel het geval. De gevonden relaties kunnen beschouwd worden als een bevestiging van de eerder in dit hoofdstuk gemaakte veronderstelling dat de rationele levenshouding weliswaar van betekenis is voor het agrarische nevenberoep, maar dat deze op zichzelf niet persé van desagrariserende aard hoeft te zijn.

Resumerend kan gesteld worden dat de vier van de centrale hypothese afgeleide hypothesen, waarvan er minstens één bevestigd zou moeten worden om ten aanzien van de nevenberoepslandbouw te kunnen spreken van een voortgaand desagrarisatieproces, alle bevestigd zijn. Ze werden echter niet steeds in beide

gemeenten voldoende overtuigend bevestigd. De correlaties met betrekking tot de integratie in het niet-agrarische milieu (B) en de consumptief gerichte levenshouding (D) bleken in Didam niet aan de gestelde voorwaarden te voldoen, terwijl in Uden de ontwenninginvloeden (C) niet voldoende manifest konden worden gemaakt. Voor het niet bevestigd worden van B en D in Didam kon als gedeeltelijke verklaring aangewezen worden het feit dat er een aantal relatief moderne jonge part-timers voorkomt die nog vrij sterke agrarische aspiraties hebben en daarmee sommige trends verstoren.

Een waarschijnlijke verklaring voor het niet opgaan van veronderstelling C in Uden is dat de agrarische bevolking als geheel zich in relatief sterke mate distantieert van de traditionele landbouw, (door specialisatie, moderne methoden en moderne levenswijze) dus ten opzichte van de landbouw in traditionele zin zelf ook desagrariëert. De laatst afgevoelde boeren die part-timer geworden zijn onderscheiden zich daardoor niet in sterke mate van de eerder afgevoelden.

Overigens konden in de gevallen, dat de veronderstelde relatie bij de gevolgde werkwijze niet volledig bevestigd werd, steeds aanwijzingen gevonden worden voor het toch aanwezig zijn van een relatie in de veronderstelde richting.

10. SAMENVATTING EN CONCLUSIES

10.1. SAMENVATTING PER HOOFDSTUK

10.1.1. *Nevenberoepslandbouw als probleem van onderzoek*

Inleiding

Anders dan in de meeste andere beroepsgroepen handhaaft zich onder landbouwers, ex-landbouwers en landbouw-verwante beroepsgroepen op grote schaal het combineren van twee uiteenlopende beroepsactiviteiten. Dit verschijnsel is in Nederland nog weinig bestudeerd. Mede als gevolg hiervan is er in onze taal geen adekwate terminologie voorhanden. Indien het landbouwers met het hoofdberoep buiten de landbouw betreft wordt echter de term 'part-time farming' ook in ons land algemeen gebruikt. Om echter enigszins tegemoet te komen aan de grote verscheidenheid van beroepencombinaties lijkt het gewenst om, in aansluiting op de in West-Duitsland gebezigde terminologie, naast het geaccepteerde part-time farming, de begrippen 'nevenberoepslandbouw' en 'vrijtijdslandbouw' te gebruiken. De laatste term wordt slechts gebruikt indien uitdrukkelijk bedoeld wordt op landbouwbeoefening met een recreatief karakter, ter onderscheiding van de nevenberoepslandbouw met een meer traditioneel-commercieel karakter.

Probleemstelling

Uit recente ontwikkelingen blijkt dat in ons land het aantal grotere nevenbedrijven zich handhaaft of zelfs nog toeneemt, maar dat het aantal kleinere bedrijfjes, voor zover voldoende groot om in de landbouwstatistieken opgenomen te worden, terugloopt. Het is echter waarschijnlijk dat ook het aantal zeer kleine grondgebruikers, die niet (meer) als grondgebruiker in de landbouwstatistieken opgenomen worden, zich handhaaft of toeneemt. Wijzen deze ontwikkelingen op een toenemende belangstelling voor agrarisch grondgebruik vanuit niet-agrarische beroepen (reagrarisatie) of hebben we te maken met een overgangssituatie waarbij agrarische arbeidskrachten die de landbouw verlaten het agrarische beroep als nevenberoep voortzetten (desagrarisatie)?

Als een vorm van desagrarisatie zijn de ontwikkelingen met betrekking tot de nevenberoepslandbouw te plaatsen in een sociaal-historisch zeer belangrijke trend, namelijk de geleidelijke afvloeiing van arbeid vanuit de landbouw naar andere beroepen. In principe lijkt het echter niet uitgesloten dat de wisselwerking tussen stad en platteland, tussen agrarische en niet-agrarische beroepen, een zodanige wijziging ondergaat, dat er op enigerlei wijze een terugkeer naar de landbouw, althans naar het (agrarisch) gebruik van cultuurgrond, optreedt.

Een eerste analyse van de (weinig) beschikbare onderzoeksgegevens wijst echter al uit dat er, althans in ons land, geen duidelijke aanwijzingen zijn voor het optreden van een dergelijke ontwikkeling. In Nederland zijn verreweg de meeste nevenberoepslandbouwers afkomstig uit de landbouw of uit landbouw-verwante beroepen. De nevenberoepslandbouwer is bij de overgang naar een

niet-agrarisch beroep met één been in de landbouw blijven staan. In die zin hebben we te maken met een desagrarisatieverschijnsel. Het is echter niet onmogelijk dat de nevenberoepslandbouwer een modus vivendi vindt, tussen landbouw en niet-landbouw, die ook voor mensen van niet-agrarische afkomst een aantrekkelijk alternatief kan zijn voor hun vaak onbevredigende werk- en woonsituatie.

Het probleem is dus niet alleen of we te maken hebben met reagrarisatie of desagrarisatie, maar ook of de betreffende beroepencombinatie aantrekkelijk is voor de moderne mens, m.a.w. op de lange duur levensvatbaar is.

Hypothese

De motivatie tot het aanhouden van een landbouwbedrijfje als nevenberoep spruit doorgaans voort uit een bepaalde beroeps- en sociaal-culturele achtergrond. Eenmaal een agrarisch nevenberoep begonnen zullen echter verschillende krachten en omstandigheden de beroepencombinatie beïnvloeden. Invloeden zijn vooral te verwachten van het woon- en werkmilieu, van de levenswijze en van de gewenning aan de nieuwe situatie of de ontwenning aan landbouw als hoofdberoep. Regionaal en individueel zullen weliswaar grote verschillen op kunnen treden, maar de gezamenlijke druk van deze factoren zal steeds gelijk gericht zijn. Deze is zodanig dat we menen te kunnen stellen dat niet alleen de nevenberoepslandbouw zoals we die nu kennen het resultaat is van een desagrarisatieproces, maar dat de nevenberoepslandbouw zelf ook nog aan (een voortzetting van) dat proces onderhevig is.

Deze hypothese kan als bevestigd worden beschouwd als enerzijds blijkt dat zowel de aspiraties van de nevenberoepslandbouwers als hun bedrijfjes geleidelijk minder aansluiten bij de beroepslandbouw en anderzijds ook blijkt dat deze ontwikkelingen in verband gebracht kunnen worden met de niet-agrarische beroepssituatie of met de moderne levenswijze. In dat geval zou ook geconcludeerd kunnen worden dat de onderhavige beroepencombinatie voor niet-landbouwers van niet-agrarische herkomst niet zeer aantrekkelijk is.

Opzet onderzoek en verslaggeving

Bij de beantwoording van de vraag met welke ontwikkelingen we met betrekking tot de nevenberoepslandbouw te maken hebben en wat de aard van deze ontwikkelingen is, is enerzijds gebruik gemaakt van de bestaande, voornamelijk buitenlandse, literatuur en zijn anderzijds gegevens verzameld door middel van interviews onder nevenberoepslandbouwers. De interviews zijn gehouden in de gemeenten Didam en Uden en vonden plaats in februari/maart 1968. Hieraan is een oriënterend onderzoek in het ruilverkavelingsgebied 'Bevermeer' voorafgegaan.

10.1.2 *Het agrarische nevenbedrijf*

Wat is nevenberoepslandbouw?

Onder nevenberoepslandbouw verstaat men doorgaans het naast elkaar uitoefenen van twee beroepen, waarbij een van de beroepen bestaat uit het zelf-

standig beoefenen van landbouw. Het agrarische beroep kan hierbij zowel het hoofdberoep als het nevenberoep zijn. Wij beperken ons tot het laatste en hanteren daarbij het in Nederland toegepaste tijds criterium.

Ondanks de vaak grote maatschappelijke relevantie van het verschijnsel is er in ons land slechts weinig bekend over de nevenberoepslandbouw. Gegevens uit andere landen kunnen van betekenis zijn voor meer inzicht in de Nederlandse situatie.

Het voorkomen van landbouwbeoefening als nevenberoep

In de meeste ons omringende landen is de nevenberoepslandbouw van meer betekenis dan in ons land, zowel kwantitatief als kwalitatief. In sommige landen is meer dan 10% van de cultuurgrond door niet-landbouwers in gebruik, in Nederland ca. 7%. Regionaal zijn er grote verschillen.

De grootte van het agrarische nevenbedrijf

Voor zover het de in de landbouwtellingen opgenomen bedrijven betreft neemt in Nederland het aantal zeer kleine nevenbedrijfjes af. Het aantal nevenbedrijven met 1 ha of meer cultuurgrond nam tot 1965 toe en bedroeg in dat jaar ca 20% van het totaal aantal bedrijven met 1 ha of meer cultuurgrond. In West-Duitsland en België verloopt de ontwikkeling (statistisch) anders. Hier neemt, bij een naar verhouding grotere frekwentie van het verschijnsel, juist het aantal zeer kleine bedrijfjes toe en het aantal grotere bedrijven af. Wat betreft de zeer kleine grondgebruikers is het statistische verschil met de Nederlandse situatie echter waarschijnlijk ten dele toe te schrijven aan de bij de tellingen gehanteerde ondergrens.

De meest voorkomende bedrijfsgrootte is in de meeste landen 1 à 2 ha. Vooral in Engeland en in de Verenigde Staten komen echter ook aanzienlijk grotere nevenbedrijven voor.

Het bedrijfstype

Er heeft zich nog niet zo iets als een typisch nevenbedrijf ontwikkeld. De verschillen met het gewone landbouwbedrijf zijn doorgaans of gradueel of van ondergeschikte aard. Belangrijke kenmerken van het nevenbedrijf zijn: hoewel kleiner is het toch doorgaans een afspiegeling van het gewone, meestal gemengde, landbouwbedrijf, soms echter met een relatief sterke neiging tot ontmening; doorgaans relatief extensieve bedrijfsvoering; relatief veel van de gebruikte grond is eigendom; de nevenbedrijven worden vaak geleidelijk verkleind en zijn veelal voornamelijk op zelfvoorziening gericht. Als categorie is het nevenbedrijf minstens even heteroog als het gewone landbouwbedrijf.

De relatie tussen hoofdberoep en nevenberoep

Veelal neemt de nevenberoepslandbouwer een tussenpositie in tussen de landbouwer en de niet-landbouwer. De beroepssituatie is vaak zodanig dat het agrarische nevenbedrijf geleidelijk meer afgestemd wordt op het uitgeoefende hoofdberoep. Meestal geschiedt dit door verkleining, maar soms ook door

rationalisatie of vereenvoudiging (ontmenging). Afgezien van de echte hobby-bedrijfjes blijft het gangbare nevenbedrijf qua opzet toch nog sterk aanleunen tegen het gewone landbouwbedrijf.

Grondeigendom, pacht en sociale braak

In alle landen waarover literatuur is geraadpleegd wordt gesignaleerd dat van de gepachte grond gemakkelijker afstand wordt gedaan dan van de eigen grond. De nevenberoepslandbouwers hebben dan ook relatief veel van de gebruikte grond in eigendom. De gehechtheid aan de eigen grond is een van de belangrijkste elementen van de motivatie tot het nevenberoep.

Met name in West-Duitsland komt veelvuldig sociale braak voor. Meestal betreft het niet meer gebruikte cultuurgrond van nevenberoepslandbouwers.

Nevenberoepslandbouw en mechanisatie

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat de nevenbedrijven vaak, in vergelijking met de kleine full-time bedrijven, sterk gemechaniseerd zijn. Het hoofdberoep maakt dit enerzijds financieel mogelijk en anderzijds soms ook noodzakelijk, met het oog op de beschikbare arbeid. De Nederlandse nevenbedrijven zijn echter waarschijnlijk weinig gemechaniseerd. In ons land wordt daarentegen veel gebruik gemaakt van loonwerk.

Nevenberoepslandbouw en efficiency

Doordat het meestal niet mogelijk is het kleine nevenbedrijf op een geëigende wijze te mechaniseren en te rationaliseren is het economische rendement van de investeringen over het algemeen zeer laag. Uit enkele onderzoeken blijkt dat niet alleen veel kapitaal, maar naar verhouding ook veel arbeid geïnvesteerd wordt. Bedrijfseconomisch gezien worden zowel kapitaal als arbeid over het algemeen inefficiënt aangewend. Dit geldt vooral voor het kleinere, in de meeste landen overheersende, bedrijfstype.

10.1.3 *De betekenis van de nevenberoepslandbouw*

De positie van de nevenberoepslandbouw in de agrarische structuur

Overeenkomstig het verschijnsel dat de nevenbedrijven qua opzet overeenkomen met de gewone landbouwbedrijven is het produktieassortiment van de nevenberoepslandbouwers meestal overeenstemmend met dat van de gewone boeren. In sommige landen blijken bepaalde produkten bij de nevenberoepslandbouwers echter sterk in de belangstelling te staan. Het aandeel in de landbouwproduktie komt ongeveer overeen met het aandeel in de gebruikte hoeveelheid cultuurgrond. Over eventuele voorkeuren voor bepaalde produkten van de Nederlandse nevenberoepslandbouwers is weinig bekend.

De implicaties voor de professionele landbouw

Hoewel in de literatuur over het geheel de voordelen van de nevenberoepslandbouw meestal hoger worden aangeslagen dan de nadelen – althans er worden meer voordelen dan nadelen genoemd-, wordt de functie van de nevenberoeps-

landbouw ten aanzien van de professionele landbouw meestal als negatief beoordeeld. In een tabel is een overzicht gegeven van de ten aanzien van de gewone landbouw als positief, negatief en neutraal beschouwde implicaties die in de geraadpleegde literatuur worden genoemd. Opvallend is hierbij de vrij sterke overeenstemming tussen de verschillende landen.

De implicaties voor de samenleving

Een analyse van de in de literatuur genoemde maatschappelijke implicaties wijst uit dat er meer voor- dan nadelen genoemd worden. Er is slechts een geringe mate van overeenstemming tussen de verschillende landen. In Duitsland worden de voordelen vooral gezien in een bevordering van de sociale stabiliteit. In de Verenigde Staten is men soms geneigd aan de nevenberoepslandbouw juist een in sociaal opzicht destabiliserende invloed toe te schrijven.

De implicaties voor de betrokkenen

Ook de implicaties van de nevenberoepslandbouw voor de nevenberoepslandbouwer zelf en zijn gezin worden overwegend positief beoordeeld. In de geraadpleegde Duitse en Engelse literatuur worden vrijwel geen nadelen genoemd, dit in tegenstelling tot de Amerikaanse literatuur.

Balans der implicaties

Worden de in de literatuur genoemde implicaties met betrekking tot respectievelijk de landbouw, de samenleving en de betrokkenen qua waardering naast elkaar gesteld dan blijkt de waardering in de gencemde volgorde steeds positiever uit te vallen. Afweging van het aantal positieve en negatieve beoordelingen laat zien dat de balans ten aanzien van de landbouw negatief is, ten aanzien van de samenleving en vooral ten aanzien van de betrokkenen echter positief. In West-Duitsland blijkt de beoordeling in vergelijking met de andere landen zowel ten aanzien van de landbouw, de samenleving als de betrokkenen het meest positief te zijn. Voor de Nederlandse situatie konden slechts weinig beoordelingen geregistreerd worden.

10.1.4 *De nevenberoepslandbouwer*

De nevenberoepslandbouwers als sociale categorie

De nevenberoepslandbouwers vormen geen groep of eenheid in sociologische zin. Ze zijn slechts te typeren als sociale categorie. Als leden van deze sociale categorie hebben zij slechts gemeen dat zij landbouw naast een ander beroep beoefenen als nevenberoep of als vrijetijdsbesteding. Er is een grote diversiteit zowel wat betreft de aard van het hoofdberoep als wat betreft het nevenberoep zelf.

Met name in Duitsland worden aan de nevenberoepslandbouwers wel eigenschappen toegeschreven die hen zeer waardevol zouden doen zijn voor de maatschappij.

De relatie nevenberoepslandbouw en leeftijd

De leeftijdssamenstelling van de nevenberoepslandbouwers als categorie wordt door andere factoren bepaald dan die van de gewone boeren. Dit heeft tot gevolg dat in sommige gebieden de nevenberoepslandbouwers gemiddeld jonger zijn dan de gewone boeren, terwijl ze in andere gebieden gemiddeld juist ouder zijn. Een complicerende omstandigheid bij leeftijdsvergelijking is, dat het niet altijd duidelijk is of de oudere grondgebruikers zonder beroep (rustenden) al of niet tot de part-timers gerekend worden.

De nevenberoepslandbouwer en zijn gezin

Het aandeel van de vrouw in de verzorging van het nevenbedrijf is vaak groot. Gezinsgrootte, gezinsfase, wooncultuur en houding van de vrouw zijn hierbij medebepalend. Gezinsfase en gezinsgrootte zijn ook van invloed op de grootte van het nevenbedrijf. In sommige landen of gebieden zijn de gezinnen van de nevenberoepslandbouwers gemiddeld kleiner dan die van de boeren, in andere landen of gebieden juist groter.

De arbeid op het nevenbedrijf

Zowel de hoeveelheid beschikbare als de hoeveelheid benodigde arbeid is afhankelijk van vele factoren. Economisch gezien wordt de arbeid op de nevenbedrijven meestal weinig doelmatig aangewend. Er is een relatie tussen de bedrijfsgrootte en de hoeveelheid door de gezinsleden aan het huishouden bestede tijd. Het gangbare nevenbedrijf wordt vaak gezien als een (te) hoge belasting voor de betrokkenen, vooral voor de vrouw.

Het hoofdberoep

De nevenberoepslandbouwers hebben vaak een voorkeur voor bepaalde beroepen of voor bepaalde soorten werk. De waardering voor 'de fabriek' is meestal laag. Behalve in Engeland en de Verenigde Staten hebben de 'stedelijke' beroepsgroepen ('witte boorden') weinig belangstelling voor landbouw in enigerlei vorm als nevenberoep of als hobby.

De scholing

Over het algemeen is de (beroeps)scholing van de nevenberoepslandbouwers laag. De scholingsgraad hangt samen met de aard van het recruiteringsveld, namelijk de agrarische bevolkingsgroep. In sommige publicaties wordt gewag gemaakt van een toestroming van nevenberoepslandbouwers vanuit hoger gekwalificeerde beroepen.

De sociaal-economische positie

Vroeger werden in de meeste landen de nevenberoepslandbouwers gerekend tot de laagste maatschappelijke categorieën. Zij hadden over het algemeen een zeer lage welstand. Nu de nevenberoepslandbouwer doorgaans een (bijna) volledig hoofdberoep heeft wordt zijn welstandspositie, vergeleken met die van zijn collega en de kleine boer, niet meer als ongunstig beschouwd.

De beoordeling van de eigen positie

De nevenberoepslandbouwer blijkt doorgaans zijn eigen positie positief te waarderen. Toch zijn er kennelijk zoveel inconveniënten aan de beroepencombinatie verbonden dat vele bedrijfjes geleidelijk verkleind of beëindigd worden.

10.1.5 *Achtergronden en motivatie van de nevenberoepslandbouw*

Historische achtergronden

Nevenberoepslandbouw in zijn huidige vorm, i.c. de combinatie van twee structureel te scheiden beroepen, is van betrekkelijk recente datum. Het ontstaan ervan dateert globaal sinds de opkomst van de industrie. Het combineren van verschillende functies was daarvoor in de landbouw weliswaar algemeen, maar deze waren structureel (sociaal-economisch) meestal niet te scheiden.

De eerste nevenberoepslandbouwers behoorden tot het plattelandsproletariaat. Het waren vooral de laagst betaalde, vaak werkloze arbeiders, die voor leniging van de eerste levensbehoeften grotendeels aangewezen waren op een stukje grond. De huidige situatie waarin zowel de bedrijfjes als de nevenberoepslandbouwers zelf overwegend van de 'gewone landbouw' afkomstig zijn, bestaat slechts sinds enkele decennia.

Werk en werkgelegenheid

Niet zozeer de in de regio aanwezige werkgelegenheid op zichzelf, maar meer de van de woonplaats van de kleine boer uit bereikbare en kwalitatief en sociaal passende werkgelegenheid zijn voorwaarde voor het op grote schaal ontstaan van nevenberoepslandbouw. Vaak betreft het met de landbouw verweven – sociaal en/of structureel – beroepen. Met name in West-Duitsland wordt vaak gesteld dat voor de aan de landbouw volledig vreemde beroepen een agrarisch nevenbedrijf een compenserende functie vervult.

Continuering van de levenswijze

De behoefte om de vertrouwde levenswijze voort te zetten is ten aanzien van nevenberoepslandbouw waarschijnlijk een belangrijke drijvende kracht. Dit geldt met name voor de onder de agrarische bevolking nog voortlevende grote arbeidslust. Het is opvallend dat de continueringsbehoefte zo sterk is ten aanzien van levensgebieden die niet zo zeer door persoonlijke keuze als door traditie en omstandigheden zijn bepaald.

Continuering van het fysieke milieu

De gehechtheid aan het agrarische beroep is nauwelijks te scheiden van de gehechtheid aan de (eigen) grond, woning, erf e.d. Vooral de grond heeft nog iets van zijn vroegere, bijna transcendentale waarde behouden. Deze neemt nu echter in betekenis af. De waardering voor het 'buitenwonen', en daarmee soms het grondgebruik, stijgt echter.

Continuering van het sociale milieu

De invloed van het sociale milieu op het al of niet aanhouden van een agrarisch nevenbedrijf is niet steeds van direkte aard, maar ze is toch van grote betekenis. Als groepsnorm of statussymbool neemt grondbezit of -gebruik echter in betekenis af. De soms geconstateerde discrepantie tussen beleden agrarische aspiraties en feitelijk gedrag ten aanzien van het nevenberoep is waarschijnlijk in verband te brengen met een relatief sterke identifikatie met het agrarische milieu enerzijds en de onverenigbaarheid ervan (van de realisering van agrarische aspiraties) met het hoofdberoep en de in het niet-agrarische milieu gangbare levenswijze anderzijds.

Motieven

Het aantal motieven voor nevenberoepslandbouw kan zeer groot zijn. Ze zijn ook vaak van sterk uiteenlopende aard. De motieven die men noemt zijn niet zelden rationalisaties. De werkelijke motivatie is grotendeels terug te voeren op de continueringbehoefte.

10.1.6 *Huidige en toekomstige ontwikkelingen*

Is de nevenberoepslandbouw van blijvende aard?

Ondanks de sterke continueringbehoefte is het nevenberoep niet steeds van langdurige aard. Veelal blijkt dat het nevenbedrijf geleidelijk verkleind wordt, terwijl het bij generatiewisseling in de meeste gevallen geheel of nagenoeg geheel beëindigd wordt. Sommige auteurs menen echter nieuwe ontwikkelingen te constateren, die de levensvatbaarheid van de nevenberoepslandbouw zullen vergroten.

Desagrarisatie

De wijze waarop doorgaans het agrarische nevenbedrijf door uit de landbouw afkomstige nevenberoepslandbouwers aan het hoofdberoep wordt aangepast wijst er op dat het 'afscheid' van de landbouw doorgaans geleidelijk verloopt (desagrarisatieproces). Er zijn hierbij vaak verschillende fasen te onderscheiden.

Desagrarisatie en moderne levenswijze

Mede door contacten in het werkmilieu verandert de levenswijze van de uit de landbouw afkomstigen. Dit heeft gevolgen voor het nevenbedrijf, o.a. door de veranderende houding van de vrouw tegenover het werken op het nevenbedrijf, door vrijetijdsaspiraties en door een veranderend arbeidsethos. Het is waarschijnlijk dat deze veranderende waardenoriëntaties de desagrarisatie bevorderen.

Waarom nevenberoepslandbouw geen toekomst heeft

In de literatuur worden verschillende factoren genoemd die er op zouden kunnen wijzen dat de nevenberoepslandbouw geen grote toekomst heeft. Genoemd worden o.m.: de stijgende lonen, de toenemende professionalisering en de veranderende levenswijze. Veel zal echter afhangen van het gevoerde

overheidsbeleid en van de toekomstige ontwikkelingen met betrekking tot de werktijden.

Waarom nevenberoepslandbouw wel toekomst heeft

Sommige auteurs menen dat de nevenberoepslandbouw een grote toekomst heeft. Op korte termijn door toevloed van beroep veranderende kleine boeren of hun zoons, op langere termijn doordat de nevenberoepslandbouw een antwoord kan geven op de toenemende vrijetijd en compensatiebehoeften. Aanzetten tot dergelijke ontwikkelingen zouden in West-Duitsland al te constateren zijn, dezelfde of soortgelijke ontwikkelingen als al eerder in de Verenigde Staten en Engeland zijn ontstaan. Ook de behoefte aan het buitenwonen en de tweede woning zullen, mede onder invloed van de toenemende vrije tijd, kunnen leiden tot een of andere vorm van vrijetijdslandbouw.

Meest waarschijnlijke ontwikkelingen

Er zijn verschillende ontwikkelingen mogelijk. Er is echter tot nu toe slechts één duidelijke trend waarneembaar. De trend namelijk dat het momenteel gangbare, van de gewone landbouw afgeleide, nevenbedrijf geleidelijke een meer van de beroepslandbouw afwijkende vorm krijgt. Van nevenbedrijf zal het zich waarschijnlijk in de meeste gevallen ontwikkelen tot vrijetijdsbedrijf of tot een grote tuin. Voor enkele traditionele, nu nog veel voorkomende, produktietakken zal hierop geen plaats zijn.

10.1.7 *De nevenberoepslandbouw in Nederland*

Interpretatie statistische gegevens

Zowel de landbouwtellingen als de arbeidskrachtentellingen wijzen op een toename van het aantal nevenberoepslandbouwers met meer dan 1 ha cultuurgrond. Er is echter reden om aan te nemen dat hierin de laatste jaren – na 1965 – een omslag heeft plaatsgevonden. De sinds ca. 1950 statistisch geconstateerde toename van het aantal grotere part-time bedrijven (1 ha of groter) is waarschijnlijk ten dele toe te schrijven aan de telwijze (criteria voor het al of niet boer zijn.). Ook de geconstateerde afname van het aantal bedrijfjes beneden 1 ha wordt waarschijnlijk niet geheel door de werkelijkheid gedekt. Hier zijn de gehanteerde ondergrens-criteria ten dele oorzaak van de (statistisch) snelle veranderingen.

De landbouwtellingen

Voor zover het de in de tellingen opgenomen nevenbedrijven betreft daalt het aantal grondgebruikers met minder dan 1 ha cultuurgrond al sinds ca. 1945. Het aantal bedrijfjes met 1 à 3 ha nam toe in de periode 1953–1962 en daalde daarna iets, terwijl het aantal grotere nevenbedrijven met 3 of meer ha cultuurgrond nog steeds stijgt. Zowel het aantal nevenbedrijven als de veranderingen hierin, variëren regionaal zeer sterk.

De arbeidskrachtentellingen

Waarschijnlijk als gevolg van professionalisering en/of van vrijetijdsbehoefte neemt het aantal gevallen waarbij beide beroepen ongeveer evenveel arbeidstijd vragen sterk af. Het aantal nevenbedrijven, die slechts weinig tijd vragen, neemt toe.

Enkele onderzoeken

De door de tellingen geconstateerde ontwikkelingen worden niet door alle (regionale) onderzoeken ondersteund. Er is echter te weinig onderzoek gedaan om aan de hand hiervan de uitkomsten van de tellingen nader te interpreteren en te evalueren.

10.1.8 *De nevenberoepslandbouw in Didam en Uden*

De sociaal-historische achtergronden

In beide gemeenten zijn van oudsher veel kleine boeren en was er tot voor enkele decennia weinig alternatieve werkgelegenheid. Ook de niet-boeren hadden vaak wat cultuurgrond in gebruik. In Didam vulde de kleine boer zijn inkomen veelal aan door inkomsten van buiten zijn bedrijf. In Uden daarentegen zocht de kleine boer verbetering van zijn inkomen veel meer in intensivering van het grondgebruik (tuinbouw). Toen kort na de laatste oorlog de werkgelegenheid in Uden, in tegenstelling tot in Didam, sterk toenam gingen vele boerenzoons in de eerstgenoemde gemeente naar de industrie. In Didam bleven tot voor kort vele jonge mannen lang op het ouderlijke bedrijf meewerken, waardoor veel secundaire afvloeiing. Mede hierdoor zochten velen van hen, evenals de boeren (in beide gemeenten) die op latere leeftijd een ander hoofdberoep kozen, het hoofdberoep in aan de landbouw verwante en vertrouwde beroepen, die dan in zeer veel gevallen gecombineerd werden met een klein agrarisch nevenbedrijf.

De betekenis van de nevenberoepslandbouw

In Didam neemt de nevenberoepslandbouw een zeer belangrijke plaats in. Slechts 55% van de bedrijven met 1 ha of meer cultuurgrond is in handen van de gewone boeren, in Uden 81%. Van de cultuurgrond nemen de niet-landbouwers in Didam 21% voor hun rekening, tegen slechts 7% in Uden. De nog in een beroep actieve nevenberoepslandbouwers, waartoe we ons bepalen, nemen in Didam 43% van alle geregistreerde bedrijven, 36% van de bedrijven van 1 ha of groter en 17% van alle cultuurgrond voor hun rekening. In Uden bedragen deze percentages respectievelijk 24, 14 en 5,5. De situatie in Uden komt wat dit betreft ongeveer overeen met het landelijk gemiddelde.

De maatschappelijke herkomst van de nevenberoepslandbouwers

Met name in Didam waren van oudsher al zeer veel mensen die een landbouwbedrijfje hadden naast een ander beroep. Dit waren vooral losse arbeiders, landarbeiders en mensen met dorpsgebonden ambachten. De huidige nevenberoepslandbouwers zijn voor het grootste deel direkt uit de agrarische bevol-

kingsgroep afkomstig, zowel secundair afgevloede boerenzoon als vroegere boeren. De ex-boeren hadden als boer in Didam vrijwel uitsluitend bedrijven kleiner dan 5 ha. In Uden hadden velen een wat groter bedrijf.

Het hoofdberoep en het inkomen

Veel nevenberoepslandbouwers hebben aan de landbouw verwante of in het agrarische milieu vertrouwde beroepen. Het eerste beroep dat men na het verlaten van de landbouw kiest is meestal zo'n landbouwverwant of vertrouwd beroep. Later worden ook andere beroepen gekozen. Velen vinden emplooi in de bouwvakken. Naar verhouding zijn er slechts weinigen in de industrie werkzaam. Het opleidingsniveau is laag, ook in vergelijking met de gewone boeren. Samenhangend hiermee zijn de inkomsten (loon) uit het hoofdberoep over het algemeen laag. Dit wordt geheel of gedeeltelijk gecompenseerd door de opbrengsten uit het nevenbedrijf.

Het nevenbedrijf

De bedrijfsgrootte varieert sterk. Het aantal produktietakken per bedrijf is kleiner en neemt sneller af dan dat op het gewone landbouwbedrijf. De samenstelling van de totale produktie van de nevenbedrijven komt in Didam sterk overeen met die van de gewone bedrijven. In Uden wijkt deze hiervan duidelijk af.

De aan het nevenbedrijf bestede arbeidstijd

De totale door het gezin bestede hoeveelheid arbeid is in Didam gemiddeld ca. 35 uur en in Uden ca 22,5 uur per week. De hoeveelheid aangewende arbeid per bewerkingseenheid is naar verhouding groot. Het bedrijfshoofd levert gemiddeld ca 60% van de totale hoeveelheid gezinsarbeid, de echtgenote ca 30% en de kinderen ca. 10%. Dit is in beide gemeenten ongeveer gelijk. De vrouw van de nevenberoepslandbouwer werkt, in tegenstelling tot wat nogal eens beweerd wordt, minder vaak mee op het bedrijf dan de vrouw van de gewone boer.

Arbeids- en beroepssatisfactie

De voorkeur voor het agrarische beroep is vooral in Didam erg groot. De meerderheid van de Didamse nevenberoepslandbouwers zou bij gelijke verdiensten het liefst boer zijn. Hoewel ook in Uden onder de nevenberoepslandbouwers de waardering voor het agrarische beroep hoog is, verkiest men het meestal niet boven het eigen hoofdberoep.

De motieven voor het agrarische nevenberoep

De motieven die de nevenberoepslandbouwers zelf noemen moeten gezien worden tegen de achtergrond van een dieper gelegen motivatie, namelijk de behoefte zo veel mogelijk van de vertrouwde situatie te continueren. 'Extra inkomsten' en 'liefhebberij' zijn de meest genoemde motieven. Sociaal prestige wordt weinig genoemd. In Didam zijn de motieven meer dan in Uden gebaseerd

op traditionele agrarische waarden als 'liefde voor het vak' en 'zelfstandigheid'. De motieven zijn mede gerelateerd aan de grootte en de aard van het nevenbedrijf.

De agrarische aspiraties

De aspiraties van de nevenberoepslandbouwers zijn vaak nog in sterke mate op de beroepsmatige landbouw gericht. Vooral in Didam zijn er velen die het nevenbedrijf willen vergroten. Een aantal gaf zelfs te kennen (weer) geheel boer te willen worden.

10.1.9 *Nevenberoepslandbouw en voortgaande desagrarisatie*

Het desagrarisatieproces in Didam en Uden

Tot voor kort betekende het aanvaarden van een nevenberoep naast een agrarisch hoofdberoep meestal nog geen begin van een geleidelijke overgang naar een ander hoofdberoep. In toenemende mate is dit nu wel het geval. Heeft men eenmaal een niet-agrarisch hoofdberoep aanvaard dan is een overgaan of terugkeer naar een volledig agrarisch hoofdberoep, in tegenstelling tot enkele decennia geleden, doorgaans niet meer mogelijk.

Verkleiningen van het nevenbedrijf komen vaker voor dan vergrotingen – ondanks vaak anders beleden aspiraties –, terwijl ook het aantal geïnvesteerde arbeidsuren geleidelijk afneemt. De desagrarisatie verloopt in Uden sneller dan in Didam, blijkens o.a. de leeftijd waarop velen het bedrijfje volledig beëindigen.

Agrariserende en desagrariserende krachten

De ontwikkelingen die met betrekking tot het agrarische nevenberoep plaatsvinden zijn te zien als het resultaat van verschillende krachten. Er zijn agrariserende en desagrariserende krachten te onderscheiden. De agrariserende krachten spruiten voornamelijk voort uit de continueringsbehoefte, terwijl de desagrariserende krachten voortvloeien uit de niet-agrarische beroepssituatie en de moderne levenswijze.

Toetsing hypothese voortgaande desagrarisatie

De hypothese dat we ten aanzien van de nevenberoepslandbouw te maken hebben met een voortzetting van een desagrarisatieproces, dat bij de aanvaarding van een niet-agrarisch neven- of hoofdberoep meestal zijn eerste stadium en pas veel later, doorgaans pas bij de generatiewisseling en soms nog later, zijn eindstadium bereikt, wordt bevestigd. Bij de toetsing van deze hypothese zijn vier veronderstellingen op hun juistheid onderzocht. Hiervan behoefde er slechts één juist bevonden te worden om de hypothese als bevestigd te mogen beschouwen. In deze veronderstellingen werd respectievelijk gesteld dat: 1. geringe participatie in het agrarische milieu, 2. sterke participatie in het niet-agrarische milieu, 3. ontwenning aan de landbouw als hoofdberoep en 4. aanvaarding van de moderne levenswijze zowel de agrarische aspiraties als het bedrijfje van de nevenberoepslandbouwer desagrariserend beïnvloeden. In

Didam werden de veronderstellingen 1. en 3. en in Uden 1., 2. en 4. bevestigd, terwijl ten aanzien van de overige geconcludeerd kon worden, dat deze weliswaar bij de gevolgde werkwijze statistisch niet bevestigd werden, maar er toch steeds aanwijzingen waren voor de juistheid ervan.

10.2 CONCLUSIES

1. Een van de nevenverschijnselen van de ontwikkelingen in de landbouw is dat een groot en in sommige gebieden toenemend aantal boeren een gedeelte van het inkomen van buiten het landbouwbedrijf betreft. Bij het combineren van de inkomstenbronnen kan het zwaartepunt zowel in het landbouwbedrijf als in het andere beroep gelegen zijn. In het laatste geval spreken we hier van part-time farming of van nevenberoepslandbouw. Behalve ex-boeren zijn er ook talrijke nevenberoepslandbouwers die nooit zelfstandig landbouwer zijn geweest. Dit zijn echter veelal boerenzoons. De op dit moment in ons land overheersende vorm van nevenberoepslandbouw moet dan ook *tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in de landbouw* gezien worden.
2. De nevenberoepslandbouwers vormen een zeer heterogene sociale categorie. Ook de verschijningsvorm van het nevenbedrijf is zeer gevarieerd. *Er is niet zo iets als een typisch agrarisch nevenbedrijf.*
3. De motivatie tot nevenberoepslandbouw is in sterke mate gelegen in een *continueringsbehoefte* ten aanzien van de levenswijze en het vertrouwde sociale en fysieke milieu.
4. De nevenberoepslandbouwers die uit de landbouw afkomstig zijn trachten in het algemeen zo veel mogelijk met de landbouw verbonden te blijven. Velen willen zo mogelijk later weer naar de landbouw terug. Part-time farming is niet zo zeer een bewust gekozen beroepencombinatie alswel *een compromis tussen het eens gekozen of (nog) geambieerde agrarische beroep enerzijds en het streven naar een redelijk bestaan anderzijds.*
5. De onder 4. bedoelde ontwikkeling is er de oorzaak van, dat in ons land het *grondgebruik door niet-landbouwers van agrarische herkomst de laatste decennia is toegenomen.* Het grondgebruik door andere beroepsgroepen (landarbeiders, losse arbeiders e.d.) neemt echter sterk af, terwijl er vanuit de stedelijke sfeer (nog) weinig belangstelling is voor een of andere vorm van nevenberoepslandbouw.
6. Uit de in de literatuur genoemde *implicaties van de nevenberoepslandbouw* blijkt dat de implicaties voor de professionele landbouw meestal negatief, maar die voor de samenleving in het algemeen en voor de nevenberoepslandbouwer zelf meestal positief beoordeeld worden.
7. De nogal eens gemaakte veronderstelling dat de gezinsleden van de nevenberoepslandbouwer, met name de echtgenote, zwaar belast worden door het werk op het nevenbedrijf werd door ons onderzoek niet bevestigd, in die zin dat *de vrouwen en kinderen van de nevenberoepslandbouwers duidelijk minder uren op het bedrijf meewerkten dan de vrouwen en kinderen van de gewone boeren,*

terwijl ook de vrouwen zelf over het algemeen hun positie niet negatief beoordeelden.

8. De meeste nevenberoepslandbouwers hebben een hoofdberoep met een volledige dagtaak. Uit de arbeidskrachtentellingen in de land- en tuinbouw blijkt dat bij beroepencombinaties, wat betreft de arbeidstijd, in toenemende mate het *accent gelegd wordt op het hoofdberoep*. Dit is in overeenstemming met de toenemende specialisatie en professionalisering in onze samenleving.

9. Er zijn met betrekking tot het optreden van nevenberoepslandbouw in ons land aanzienlijke *regionale verschillen*, zo ook tussen Didam en Uden. In Didam is de nevenberoepslandbouw, in tegenstelling tot in Uden, van veel betekenis voor de ontwikkelingen in de agrarische structuur. Dit hangt samen met sociale en culturele factoren. De Didamse part-timers zijn in sterkere mate in het agrarische milieu en in mindere mate in het niet-agrarische milieu geïntegreerd dan hun Udense collega's. Sociaal gezien is de afvloeiing uit de landbouw in Uden vollediger dan in Didam. De part-timers in Uden nemen gemiddeld ook sterker deel aan het moderne cultuurpatroon. Het gemiddelde opleidingsniveau van de nevenberoepslandbouwers is in beide gemeenten echter zeer laag, lager dan dat van de gewone boeren.

10. De mate waarin men in een bepaald *milieu* (agrarisch of niet-agrarisch) is geïntegreerd, is in sterke mate bepalend voor de agrarische aspiraties en voor de omvang en de aard van het nevenbedrijf. Ook de *moderne levenswijze* is van veel betekenis voor de nevenberoepslandbouw, terwijl *ontwenningsinvloeden* (ontwenning aan de landbouw als hoofdberoep) een minder grote rol spelen. Deze factoren (milieu-integratie, de moderne levenswijze en ontwenning aan de landbouw), die direct of indirect met het niet-agrarische beroep samenhangen, brengen een geleidelijke vermindering van de agrarische aspiraties en een geleidelijke aanpassing van het nevenbedrijf aan de nieuwe situatie met zich mee (*desagrarisatieproces*). Hieruit kan ook geconcludeerd worden dat het nu nog *gangbare nevenbedrijf voor mensen van niet-agrarische herkomst weinig aantrekkelijk is*.

11. De wijze waarop de onder 10 genoemde factoren het desagrarisatieproces beïnvloeden is voor *Didam en Uden vrijwel gelijk*. In beide gemeenten worden de aspiraties vooral door milieuinvloeden bepaald, het bedrijfstype door milieuinvloeden en levenswijze en de bedrijfsgrootte behalve door milieu en levenswijze ook nog door ontwenning aan de landbouw.

12. De nog overwegende invloed van het agrarische milieu in Didam brengt met zich mee dat het *desagrarisatieproces hier langzamer verloopt dan in Uden*. Dit uit zich niet zozeer in de grootte van de nevenbedrijven alswel in de agrarische aspiraties (dus ook de gehechtheid aan de grond) en het bedrijfstype.

13. Belangrijke trends in onze samenleving, zoals het toenemende streven naar een *comfortabele levenswijze* en een *rationele aanwending van produktiemiddelen* doen zich, zij het nog in relatief geringe mate ook met betrekking tot de nevenberoepslandbouw gelden. Voor de nevenberoepslandbouw betekent dit o.m. een vereenvoudiging van de opzet van de nevenbedrijven, waarbij, afhankelijk van het prevaleren van gemak- of rationele overwegingen, *of de nadruk*

wordt gelegd op minimalisering van de te investeren moeite (arbeid, ongemakken) of op optimalisering van het rendement hiervan. Beide strevingen komen in Uden in meer uitgesproken vorm voor dan in Didam.

14. *De Didamse part-timer is eigenlijk nog meestal een kleine boer*, die het liefst volledig boer zou willen zijn, maar voor wie een gemengd beroep een niet ongewone, want vanouds bekende, situatie is. Het bedrijfje is weinig afgestemd op het hoofdberoep en de moderne levenswijze. *De Udense part-timer is al meer een hobby-boer*. Hij is meer op een gemakkelijke levenswijze ingesteld en heeft zijn bedrijfje in relatief sterke mate hierop afgestemd.

15. In tegenstelling tot de vroeger overwegend kleine grondgebruikers met een niet-agrarisch hoofdberoep gebruiken de tegenwoordige part-time boeren de cultuurgrond *gemiddeld extensiever* dan de (kleine) gewone boeren. Er is bovendien een tendentie tot verdere extensivering van het grondgebruik waar te nemen. Dit gegeven kan van grote betekenis zijn voor het inzicht in de rol die een eventueel toekomstig grondgebruik op grote schaal door niet-landbouwers kan spelen met betrekking tot de agrarische (over)productie.

16. Het optreden van een *desagrarisatieproces* hoeft niet in te houden dat de *part-time farming* als zodanig een aflopend verschijnsel is, maar wel dat de nu overheersende vorm namelijk het op traditionele wijze als nevenbedrijf exploiteren van vroegere landbouwbedrijven of gedeelten ervan, van minder betekenis zal worden. Voor de nu bestaande part-time farming zal de desagrarisatie tot gevolg hebben, dat

- a. de aspiraties van de meeste part-timers steeds minder op de beroepsmatige landbouw gericht zullen zijn;
- b. de gemiddelde omvang van de bedrijfjes, voor zover niet commercieel opgezet, terug zal lopen;
- c. het bedrijfstype steeds meer zal afwijken van het gewone landbouwbedrijf en een meer recreatieve opzet zal krijgen, met name zullen de produktietakken die een sterke gebondenheid met zich meebrengen steeds minder voorkomen.

17. Omdat enkele van de nu ten aanzien van de (traditionele) part-time farming als desagrariserende krachten optredende factoren ook voor de gewone landbouw van betekenis zijn – en a.h.w. al vòòr een eventuele afvloeiing desagrariserend werken (moderne levenswijze, professionalisering) – kan ten aanzien van de in de toekomst vanuit de landbouw toetredende part-timers verwacht worden, dat

- a. de toeloop van het aantal part-timers, uitgedrukt in procenten van het aantal beroepsveranderaars – dat tot voor kort ca. 50% bedroeg – zal teruglopen;
- b. bij een eventuele zeer sterke afvloeiing uit de landbouw de omvang van de nevenberoepslandbouw – indien geen sterk beperkende maatregelen van kracht zijn – weliswaar nog zal kunnen toenemen, maar dat de wijze waarop deze beoefend wordt in de meeste gevallen *in toenemende mate zal afwijken van de beroepsmatige landbouw*; eventuele toetreding tot de part-time farming vanuit de stedelijke sfeer zal deze tendentie versterken (zie 16 c.).

18. Naast de optredende ontwikkelingen in de richting van voornamelijk

recreatieve vormen van grondgebruik is er in de toekomst een ontwikkeling mogelijk in de richting van grotere nevenbedrijven met een sterk commerciële en gespecialiseerde opzet. In enkele landen is een dergelijke trend gesignaleerd. Deze vorm van nevenberoepslandbouw kan zich zowel vanuit economisch krachtige stedelijke centra als vanuit een geavanceerde landbouw ontwikkelen.

SUMMARY

In the Netherlands only little is known about part-time farming. What we do know is mainly of a quantitative nature. As from about 1955 the available data show an increase of the number of farms of over 2.5 acres possessed by non-agriculturists, while at the same time the number of small full-time farms has decreased rapidly. These developments evoke the question as to what is up with regard to part-time farming. Are we dealing exclusively with a process of *desagrarization*, i.e. with a process by which farmers are gradually moving to non-agricultural occupations, choosing for part-time farming before flowing-off definitely? Or are we faced also with *reagrarization*, i.e. with a process of land mobility by which non-agriculturists obtain from farmers small plots of land for agricultural use? An answer to this question can only tell us something about the nature of the observed trends. However there are many other aspects and implications related to the phenomenon of part-time farming which may be of importance. The significance of this will be partly determined by the nature of the trend.

The available quantitative data do not enable us to give a definite answer to the question whether we are dealing only with desagrarization or also with reagrarization. There is some evidence that the developments under discussion are largely related to desagrarization, and consequently not to reagrarization. Assuming that these impressions are correct, it does not follow, however, that this situation will be continued in the near future. It is possible that a type of part-time farming will come up which is highly attractive for people with an 'urban' occupation. Some authors hold that even the dominating present-day type of part-time farming is attractive for many non-farm people, for it compensates a great number of shortcomings and needs allegedly experienced by many in the urban life-and-work situation.

What kinds of developments with regard to part-time farming are to be expected in the Netherlands? This is not an academic question but a question of a great practical relevance for the future of the countryside, especially as far as the professional agriculture in a number of areas, as well as the attraction of the landscape and the viability of the countryside are concerned.

In a twofold way we tried to get more insight into our problem. In the first place we analysed the available – mainly German and American – literature. In the second place we carried out an investigation. Two Dutch villages were selected (*Didam* and *Uden*). In the former part-time farming is a very frequent occurring phenomenon, while in the latter it holds a far less important place. The developments are mutually compared and connected with current developments in agriculture (flow-off, production-pattern), in society at large (professionalization, leisure) and the changed position of the persons concerned.

The literature analysis provided several data for a greater insight in the sub-

ject. So it was possible to conclude that in most countries migration from agriculture to other jobs mostly take place gradually and that this often leads to an increase of the number of part-time farmers. Another conclusion based on the literature-analysis was that an important explanation basis for part-time farming is constituted by the need for continuation of the way of life and of the social and physical environment, so frequently recognized in the studies examined. The most frequent mentioned motives for a part-time farm – ‘more income’ and ‘hobby’ – cannot be seen separated from such a need for continuation.

Important characteristics of the part-time farmers are: they mostly have a relatively poor training and usually have no ‘urban’ jobs. Consequently they have a low income from their main occupation. Nevertheless they usually are content with the situation in which they find themselves. Characteristic for the type of holding is, that it mostly is a reduced mode of the current type of full-time farms. Other characteristics of part-time farming are a relatively extensive production and a general low average efficiency.

The implications of part-time farming are judged very differently. As far as it concerns the implications for the professional agriculture mentioned in literature the opinions mostly are negative. The implications for the society and the people concerned on the contrary are judged positive in most cases.

From the literature-analyses there also emerged that, though the attachment to agriculture and the land usually is very great, there is often a, more or less gradual, reduction of the size of the part-time farm, while at generation-turn in most cases complete termination of the farm takes place.

From the research on the field in Didam and Uden there appears that in these areas the great majority of the part-timers came from farms (farm-heads as well as farmers’ sons). So we may conclude that we mainly are facing a desagrarianization process. The most important tendencies we have found correspond with those emerging from foreign literature. However we could analyse them a bit further, and were able to indicate some background factors. One of these factors is, that the way and the extent to which one gives up part-time farming are directly related to the extent one remains integrated in the agricultural environment. It also appears that to the extent in which one gets integrated in the non-agricultural environment is of significance for the agricultural part-time job. Further there are indications that the time elapsed since the day one left agriculture as a main occupation has also some influence on the process. The most striking aspect – and in the end probably also the most significant one – however, turned out to be the influence of the modern way of living upon part-time farming. In fact, contrary to frequently verbalized ambitions in other senses, many part-timers reduce or terminate gradually their enterprise, while at the same time also their production-pattern changes. According to the degree to which part-time farmers have accepted the modern way of life, they seem to choose those branches of production which entail less inconveniences (heavy labour, bondage etc.). As a result there is a preference to horticulture and sometimes to crop-farming and poultry. Other research-results connected with the

acceptance of a modern way of living are that more simplified patterns of production were chosen, and that factors of commercial nature clearly guided the choice of the production-branch.

As far as the comparison between the two areas involved in the research is concerned, it may be concluded that the Uden part-timers have broken with agriculture much more drastically than their colleagues in Didam. The Uden part-timers resembles already somewhat a real hobby-farmer, while the Didam part-timer still has much in common with the normal small farmer.

As the most important conclusion it may be stated that – perhaps with the exception of the avowedly hobbyistic and the commercial modes of land-use by non-agriculturists – we are facing a transitional situation which must be seen as a compromise between on the one hand the agricultural occupation which one once chose or aspired to and on the other hand the need of a sufficient income. This transitional situation has the characteristic, that in most cases the emphasis is placed more and more on the main job. In this process the modern way of living plays such a conditioning role that to the developments in question, just like those concerning the acceptance of the modern way of living itself, may be attached a certain amount of irreversibility.

Whether or not in the future part-time farming may or will occur on a large scale is difficult to forecast. Yet we can point out some likely and some possible tendencies, drawing also on foreign literature. As a likely tendency we have to mention specially a continuing out-migration of farmers in the future, which will begin with part-time farming and setting itself forth step by step. As far as the existing part-time farms are concerned, it can be said that for the time being the present trends – i.e. towards gradual reduction, rationalization and comfortability – will increasingly shape the situation. As possible future developments can be mentioned both the rise of bigger, commercial part-time farms in some areas appropriate to this scope and an increasing interest for land use by people from urban origin, whereby perhaps the latter phenomenon will correspond to the mode of part-time farming arising from within the agricultural sector, as mentioned above.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- AGRARPOLITISCHE REVUE Wird der 'Arbeiter-Bauer' wieder modern? Zum Problem der Nebenerwerbslandwirtschaft, no. 11-12 (1969), blz. 344-349.
- AGRAR-SOZIALE GESELLSCHAFT Rundbrief XXI (1970) 8.
- ASHTON, J. and B. E. CRACKNELL Agricultural holdings and farm business structure in England and Wales, Journal of Agricultural Economics, 1961, blz. 472-499.
- BAN, A. W. VAN DEN Welvaartsstijging en welvaartsverdeling, Landbouwkundig Tijdschrift, 77 (1965) 6.
- BAN, A. W. VAN DEN Boer en landbouwvoorlichting; de communicatie van nieuwe landbouwmethoden, Wageningen 1963, Verslagen van landbouwkundige onderzoeken no. 69.3, blz. 14, 21 en 213.
- BAUER, D. Gedanken zur Beratung von Nebenerwerbsbetrieben, Ausbildung und Beratung, 1966, blz. 199-200.
- BAUWENS, A. L. G. M. en D. B. BARIS Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven op de zandgronden, L.E.I., Den Haag 1968, no. 2.11, blz. 20.
- BAUWENS, A. L. G. M. en D. B. BARIS Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven in Drenthe, L.E.I., Den Haag 1969, no 2.12, blz. 21.
- BAUWENS, A. L. G. M. en D. B. BARIS, Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven op de zandgronden in het midden en oosten van Noord-Brabant, L.E.I., Den Haag, 1969, no. 2.13, blz. 21.
- BENNETH, C. F. Mobility from full-time to part-time farming, Rural Sociology, juni, 1967, blz. 154-164.
- BENVENUTI, B. Farming in Cultural Change, Assen, 1961, blz. 161.
- BERGSMAN, R. Op weg naar een nieuw cultuurpatroon; studie van de reactie op het moderne cultuurpatroon in de Dokkumer Wouden, Assen, 1963.
- BERTRAND, A. L. Research on part-time farming in the United States, Sociologie Ruralis VII (1967) 3, blz. 295-306.
- BERTRAND, A. L. and H. W. OSBORNE, Rural industrialization in a Louisiana Community, Louisiana State University, 1959, Bulletin no. 524.
- BESCH, M. Nebenerwerbslandwirtschaft - ein Mittel der Anpassung? Mitteilungen der D.L.G. januari 1969, blz. 101.
- BLOHM, G. Der Westdeutsche Bauer, in: Lebensformen auf dem Lande, Schriftenreihe für ländliche Sozialfragen, Hannover 1959, blz. 5-17.
- BOEKESTIJN, C. Binding aan een streek, Leiden, 1961.
- BOEKESTIJN, C. en I. GADOUREK Binding aan het werk, Mens en Onderneming, XII, 1958, blz. 291-304.
- BRUNDKE, M. Arbeit und Erfolg nebenberuflicher Landwirtschaft; dargestellt an den Ergebnissen einer 8-jährigen Untersuchung von 20 Nebenerwerbsbetrieben des Landes Rheinland-Pfalz, Dissertation Hohenheim, 1967.
- BRUNDKE, M. Nebenberufliche Landwirtschaft mit aktuellen Aufgaben und Zielen, Die Landarbeit 19(1968) 6, blz. 41-44.
- BULTENA, G. L. Career mobility of low-income farm-operators, Rural Sociology, 34 (1969) 4, blz. 563-569.
- Bureau voor de Statistiek der Europese Gemeenschappen. Sociale Statistiek; budgetonderzoek 1963/64, Speciale Serie no. 7, 1967.
- C.B.S. Landbouwtelling, 1960, Deel 2.
- C.B.S. Statistiek arbeidskrachten voor land- en tuinbouwwerkzaamheden 1956.
- C.B.S. Statistiek arbeidskrachten voor land- en tuinbouwwerkzaamheden 1959.
- C.B.S. Statistiek arbeidskrachten voor land- en tuinbouwwerkzaamheden 1962.
- C.B.S. Statistiek arbeidskrachten voor land- en tuinbouwwerkzaamheden 1965.

- Clarke, G. J. Part-time Cereal farming; *Agriculture* 73 (1966) 5, blz. 227-230.
- CONSTANDE, A. K. Van boerderij tot landbouwonderneming; inleiding K.N.L.C.-congres 'Het ondernemerschap in de landbouw', Zuidlaren, november, 1965.
- CONSTANDE A. K. De toekomst van het Nederlandse Platteland; in: *Wegwijzers*, Alphen aan de Rijn, 1967, blz. 89.
- DAHEIM, A. J. Der Beruf in der Modernen Gesellschaft; naar een bespreking door A. L. Mok, Mens en Maatschappij, 1968.
- DAUCÉ, P. et G. JEGOUZO, L'inertie professionnelle des chefs d'exploitation agricole, *Etudes Rurales* 1969, blz. 37-65.
- DEUTSCHE BAUERNZEITUNG. Zukunft der Landwirte im Nebenberuf, januari 1969, blz. 5.
- DILLMANN, B. L. and T. C. MEADOWS, Human resource adjustments through part-time farming in the northeast coastal plain region of South Carolina, *Clemson* 1969, blz. III.
- DONOHU, G. H. Full-time and part-time farmers; value orientations toward social institutions *Rural Sociology* 22 (1957), blz. 221-229.
- DREWS, G. Wandlungen und Umschichtungen in der Betriebsgrößenstruktur, *Berichte über Landwirtschaft*, Hamburg, juli 1965.
- EVERAET, H. De afvloeiing der bedrijfshoofden uit de landbouw; samenvattend rapport van vier sociale enkweten in het Vlaamse land, Landelijk sociologisch onderzoek, Leuven, 1964
- F.A.O. (a) Different forms of part-time farming; individual country study (France), 1968. (stencil)
- F.A.O. (b) Different forms of part-time farming; a summary report, 1968. (stencil)
- FARMER'S WEEKLY. Artikelenserie over part-time farming 61 (1964) 16, 17, 18, 19, 22, 23 en 26.
- FESTINGER, L. A theory of cognitive dissonance, Stanford University, California, 1962.
- FUGUITT, G. V. Part-time farming and the push-pull hypothesis, *American Journal of Sociology*, Chicago 26 (1959) 4, blz. 375-379.
- FUGUITT, G. V. A typology of the part-time farmer, *Rural Sociology*, Michigan 26 (1961) 1, blz. 39-48.
- GALLOWAY, R. E. Part-time farming in Eastern Kentucky; a study of economic area 8, Kentucky University, bulletin 646, 1956.
- GASSON, R. The influence of urbanization on farmownership and practice, Wye College, 1966.
- GASSON, R. Part-time farming and farm-size; *Sociologia Ruralis* 7 (1967) 2, blz. 176-187.
- GELDERLAND, PROVINCIAAL BESTUUR VAN. De ontwikkelingen van de landbouw en de gevolgen daarvan voor het Gelderse Platteland, Arnhem, 1963.
- GEIERSBERGER, E. Ueberbetriebliche Partnerschaft, Voraussetzung für Nebenerwerb, Mitteilungen der D.L.G., januari 1969, blz. 104-106.
- GOTTMANN, J. Megalopolis; The urbanized North-Eastern Seaboard of the United States, 1961.
- GRÜNER BERICHT. Bericht der Bundesregierung über die Lage der Landwirtschaft und Maßnahmen der Bundesregierung, Bonn 1970, blz. 27.
- GÜNTHER, H. Die verstädterung in Jugoslaviën, 1966.
- GUSFIELD, J. S. Tradition and Modernity, misplaced polarities in the study of social change, *The American Journal of Sociology*, januari 1967.
- HAAR, E. TER De nebenerwerbslandwirtschaft in het Amt Kempfeld, Utrecht 1961 (doctoraal scriptie).
- HARRISON, A. The farms of Buckinghamshire - some features of farm business in a county adjoining Greater London, University of Reading, Department of agricultural Economics, 1966.
- HARTICK, S. Entwicklung und Entwicklungsmöglichkeiten von Landwirtschaftlichen Nebenerwerbsbetrieben in Industriegemeinden des Rhein-Main Gebietes, Gieszen 1962.
- HARVEY, N. The part-time farmer, *Agriculture* 71 (1964) 6, blz. 265-267.
- HARVEY, N. Factory in the farmland, *Farmer's Weekly* 64 (1966) 10.
- HAVEMAN, J. De ongeschoolde arbeider, Assen 1952.
- HIGBEE, E. Agricultural land on the Urban Fringe, in: 'Metropolis on the move'; geographers look at urban sprawl, edited by J. Gottmann and R. A. Harper, New York, 1967, blz. 57-65.

- HILLMAN, CHR. H. Part-time farming, its influence on young families. Ohio agricultural experiment station, Research Bulletin 775, 1956, blz. 52.
- HOFSTEE, E. W. Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland, in de tweede helft der 19e eeuw, in: *Academiedagen VII*, 1954.
- HOFSTEE, E. W. Arbeid op de tweesprong; in: 'Arbeid op de tweesprong', opstellen ter gelegenheid van het 75 jarige bestaan der Arbeidsinspectie, Den Haag 1965, hoofdstuk IX.
- HOYOIS, G. en H. EVERAET. De gelegenheidslandbouw in België; een inhoudelijke en statistische benadering, Centrum voor landelijk sociologisch onderzoek, no. 2, Leuven, 1967.
- International labour office. Why labour leaves the land; a comparative study of the movement of labour out of agriculture, Geneva 1960, blz. 25.
- KALDOR, D. R. and W. W. BAUDER (a). What happens when new industry comes to a rural community?, *Iowa Farm Science* 18 (1963) 5.
- KALDOR, D. R. and W. W. BAUDER (b). What effects on farms when farm-operators take jobs in town, *Iowa Farm Science* 18 (1963) 6.
- KALSHOVEN, G. De halfagariërs van Nijkerkerveen, Stichting tot ontwikkeling van de Noord-West Veluwe, 1959 (doctoraal scriptie).
- KNOOK, TH. J. De afvloeiing uit de landbouw, Landbouwhogeschool, 1966 (doctoraal scriptie)
- KOLT, W. Nebenerwerbsbetrieb – ein Mittel gegen Sozialbrache? *Mitteilungen der D.L.G.*, Frankfurt/Main, januari 1969, blz. 99–101.
- KOPPEJAN, A. W. G. (a) De ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven in Nederland I, *Economisch-Statistische Berichten*, 48 (1963) 2401, blz. 754–758.
- KOPPEJAN, A. W. G. (b) De ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven in Nederland II, *Economisch-Statistische Berichten*, 48 (1963) 2402, blz. 775–778.
- KÖTTER, H. Der Einfluss der Soziale und Wirtschaftliche Differenzierung der Ländbevölkerung auf die Landbewirtschaftung, *Berichte über Landwirtschaft*, Hamburg 1955, Sonderheft 162, blz. 23–57.
- KÖTTER, H. Entwicklungstendenzen der Struktur Landwirtschaftlicher Betriebe; Hausmitteilungen über Landwirtschaft 20, Kommission der Europäischen Gemeinschaften, 1967.
- KRASOVIC, S. The future of part-time farming; in: *Proceedings of the twelfth international conference of agricultural economists in Lyon 1965*, Oxford University Press, London 1966.
- KUHNEN, F. Gedanken zur Frage der Nebenberufliche Landbewirtschaftung, *Berichte über Landwirtschaft*, Hamburg 38 (1960), blz. 647–658.
- KREIJ, W. H. M. VAN. De sociaal-culturele vorming van de agrarische beroepsbevolking, Heerhugowaard 1966.
- LANGMAN, H. J. Bouwen en wonen in het buitengebied, *Bouw*, januari 1966.
- L.E.I. Uden; sociaal-economische schets van het ruilverkavelingsgebied, no. 53, Den Haag 1963.
- L.E.I. Bevermeer; sociaal-economische schets van het ruilverkavelingsgebied ten oosten van Zevenaar, no. 160, Den Haag 1966.
- L.E.I. Bedrijfsopvolging en wisseling in het gebruik van de grond in de periode 1956–1959, no. 385, Den Haag 1962.
- L.E.I. De Vossebelt; Een onderzoek naar het grondgebruik en de woonsituatie in een vereningsgebied in de gemeente Dalen (Drenthe), Den Haag 1962.
- L.E.I. De Morige; een onderzoek naar het grondgebruik in de gemeente Wedde (Groningen), Den Haag, 1962.
- L.E.I. en C.B.S. Landbouwcijfers 1970, Den Haag 1970.
- LIESHOUT, A. J. VAN Uden; onderzoek naar de levensomstandigheden der bevolking van plattelandsgemeenten, Eindhoven 1948, blz. 161.
- LINDEN, P. VAN DER en F. M. DE NOORD. De exploitatie van land- en tuinbouwbedrijven als nevenberoep, no. 2.8., Den Haag 1969.
- LOOMIS, R. A. A profile of part-time farming in the United States; *Agricultural Economics Report no. 15*, Department of agricultural economics, Michigan State University, 1965.
- LUPRI, E. Soziale Werte und soziale Wandel in der ländlichen Gesellschaft, *Sociologia Ruralis*, Assen 1963, blz. 166–187.
- MARIS, A. Een analyse van de huidige structuurpolitiek, *Bedrijfsontwikkeling* 1 (1970) 3, blz. 3–11.

- MISAWA, T. Characteristic features of part-time farming in Japan, *International Journal of agrarian affairs*, V (1968) 4, blz. 311-324.
- MULLER-MINY, H. Wesen und Intensität landwirtschaftlichen Nebenerwerbs im bergischen Grünlandgebiet, *Berichte über Landwirtschaft*, 32 (1964), blz. 569-584.
- MUNSTERER, F. Sozialberatung für Nebenerwerbslandwirte, *Mitteilungen der D.L.G.*, 84 (1969) 5, blz. 106-108.
- NIELSON, A. C. Arbeidsvreugde en arbeidsmotivatie in de Griekse Oudheid, *Intermediair* 4 (1968) 23.
- O.E.C.D. Low incomes in agriculture; problems and policies, *Agricultural policy reports*, Parijs 1964.
- POTTHOFF, H. Die möglichen Einfluss der Frau auf das Angebotsverhalten der Neben- und Zuerwerbslandwirte, *Arbeiten der D.L.G.*, Band 120, Frankfurt/Main 1969.
- PREUSCHEN, G. Der Feuerabend – ein neues Problem für die Arbeitswissenschaft, in: *Jahrbuch 1956 der Max Planck Gesellschaft*, Bad Kreuznach, blz. 173-185.
- PRIEBE, H. Wer wird die Scheunen füllen?; sozialproblemen des Deutschen Landwirtschaft, Düsseldorf, 1955.
- PIJLS, F. W. G. e.a. Bijdrage tot de kennis van de landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden in de Liemers, Arnhem, 1948.
- RIEMANN, F. Größe und Verbleib aufgelöster landwirtschaftlichen Kleinbetriebe, *Berichte über Landwirtschaft*, Hamburg 40 (1962), blz. 244-290.
- ROHM, H. Das Problem einer sozialökonomischen Klassifikation landbesitzender Familien, *Berichte über Landwirtschaft*, Hamburg 35 (1957), 17-40.
- ROHM, H. Stellung und Bedeutung des Bodenverbundenen Industriearbeiters, *Berichte über Landwirtschaft*, Hamburg 37 (1959) 1, blz. 1-20.
- ROLFES, M. Die Entwicklung der Nebenberuflichen Landbewirtschaftung und ihre Erscheinungsformen, in: *Lebensformen auf dem Lande*, Hannover 1959, blz. 27-36.
- SAEFVESTAD, V. Deltidslandbruket – problem och möjligheter (Part-time farming – problems and possibilities), *Meddelaende fraan jordbrukets utredningsinstitut*, no. 2, 1964.
- Schmitt, G. Landwirtschaftlichen Nebenerwerb in Zwielficht, *Mitteilungen der D.L.G.*, 1969, blz. 409-410.
- SCHOLZ, H. Die Marktleistung der Neben- und Zuerwerbslandwirte in der Bundesrepublik, in: *Das Marktangebot der neben- und Zuerwerbslandwirte: Arbeiten der D.L.G.*, Band 120, Frankfurt/Main 1969, blz. 11.
- SCHOLZ, H. Nebenerwerbslandwirtschaft – Durchgangsstufe oder Dauerform?, in: *Mitteilungen der D.L.G.*, 84 (1969) 5, blz. 97-98.
- SCHUMACHER, J. E. De landbouw in de oostelijke Mijnstreek, Utrecht z.j. (doctoraal scriptie)
- SKROBANEK, R. L. Commercial farming in the United States, *Rural Sociology* 19 (1954), blz. 136-142.
- STEEDY, L. The effects of part-time farming, *Irish Farmer's Journal*, dec. 1969, blz. 13.
- STREIB, G. F. Farmers and Urbanites; attitudes toward intergenerational relations in Ireland, *Rural Sociology* 35 (1970) 1, blz. 26-39.
- TACKE, E. und A. F. BOSMA, Soziale und ökonomische Auswirkungen der industrialisierung in ländlichen Entwicklungsgebieten, *Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie*, Bonn, 1963.
- VEER, J. DE e.a. De landbouw in de randstad Holland; Enige sociaal-economische en bedrijfs-economische aspecten van de landbouw in de Veenweidegebieden in het Westen des lands, *L.E.I.*, no. 2.21, Den Haag, 1970.
- VELDHUIS, J. M. Veranderingen in de beroepsgroepen- en bedrijfsgrootestructuur, *Landbouwwoorlichting* 21 (1964) 3, blz. 113-123.
- VERHALLEN, H. J. G. Weerstand tegen verandering, *Intermediair* 6 (1970) 43.
- VERHOEVEN, C. in: *De Nieuwe Linie 11-11-1966*.
- VERMOOTEN, W. H. Sociale aspecten van het volkstuiinwezen, *De Amateurtuinder* 36 (1953), blz. 125-128.
- DE VRIES REILINGH, H. D. Verstedelijking en landbouw; De agrarische ruimte in de toekomstige planologische ontwikkeling van Europa, *Landbouwkundig Tijdschrift* 79 (1967)

- 5, blz. 146-153.
- WALLACE, D. Part-time farming, *Farmers' Weekly* 61 (1964) 17, blz. 77.
- WEBER, M. Die ländliche Arbeitsverfassung (1893), in: *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Tübingen 1924, blz. 462.
- WEERDENBURG, L. J. M. Sociaal-economische differentiatie in de landbouw. Afdelingen voor sociale wetenschappen aan de Landbouwhogeschool, bulletin no. 25, Wageningen, 1970.
- WERSCHNETZKY, U. Nebenberufliche Landbewirtschaftung in sechs Gebieten der Bundesrepublik, *Berichte über Landwirtschaft*, Hamburg, 1965, Sonderheft 180.
- WERSCHNETZKY, U. Nebenberufliche Landbewirtschaftung; Sozialökonomische Entwicklungstendenzen in Industrienahen und Industriefernen Gebieten der Bundes Republik, *Innere Kolonisation* 15 (1966) 9, blz. 1-8.
- WILKENNING, E. A. Some perspectives on change in Rural Societies, *Rural Sociology*, 1964, blz. 1-17.
- WILKINSON, TH. O. Agricultural activities in the city of Tokyo, *Rural Sociology*, Michigan 26 (1961), blz. 49-56.

BIJLAGEN

DE GEBRUIKTE SCHALEN

Teneinde de kwalitatieve begrippen die we in het onderzoek hanteren te kunnen vertalen in kwantitatieve termen zijn enkele schalen geconstrueerd die een indicatie geven voor de mate waarin de kwalitatieve verschijnselen als subjectieve kenmerken voorkomen. De elementen van de schalen worden gevormd door een aantal vragen ('items'), waarvan de beantwoording d.m.v. een puntentoe-kening (score) inhoudelijk wordt gewaardeerd. Als alle elementen van de schaal onderling samenhangen (intern consistent) mogen we aannemen dat ze alle op hetzelfde verschijnsel betrekking hebben en dat de schaal derhalve als maat voor dat verschijnsel gehanteerd kan worden. Door de betreffende scores per respondent te sommeren wordt de totale score, ofwel de positie op de be-treffende schaal, van de respondent verkregen.

Bij de mechanische verwerking van het onderzoeksmateriaal is een toets op interne consistentie uitgevoerd. Het bleek dat voor drie van de vijf geconstru-eerde schalen niet alle items volledig aan de voorwaarden voor interne consis-tentie voldeden. Niettemin zijn deze items in de schalen gehandhaafd. De reden hiervoor is enerzijds de gevolgde werkwijze en anderzijds de geringe afwijking ten opzichte van de interne consistentie. De schalen zijn namelijk samengesteld na een voorlopige consistentietoetsing, uitgevoerd op een deel van de vragenlijs-ten. De uiteindelijk gebleken afwijkingen zijn zo gering dat deze niet een wijzi-ging, hetgeen een nieuwe verwerking zou impliceren, noodzakelijk lijken te maken. Bij elke schaal is aangegeven welke correlaties niet aan de interne con-sistentie voorwaarden voldoen.

A. Schaal voor integratie in het agrarische milieu

Vraag	Antwoord	Schaal-score	Frekwentie (%)		Gem. score in Didam in % Uden
			Didam	Uden	
a. Met wie voelt u zich het meest verbonden	- met vakgenoten	0	23	42	150
	- weet niet	1	21	28	
	- met boeren	2	56	30	
b. Bent u lid van agr. standsorg.	- geen lid of niet actief	0	73	70	90
	- actief lid	2	27	30	
c. Welke beroepen heeft familie, waarmee het meest contact	- niet-agrarisch	0	49	34	85
	- agr. en andere	1	31	48	
	- alleen agr.	2	20	18	
d. Welke beroepen heb-ben kennissen waar-mee meest contact	- anders dan alleen agrarisch	0	83	93	243
	- agrarisch	2	17	7	

e. Waarmee kunt u beter overweg, met collega's of met mensen in de buurt	– met collega's of – geen verschil – met mensen in – met mensen in omgeving	0 2	80 20	94 6	333
Gemiddelde score per respondent			3,32	2,58	128

In Didam correleren alle items onderling positief, uitgezonderd b:d en c:e. In Uden correleert e niet positief met a, b en c.

Bij de toepassing van deze en andere schalen zijn de respondenten op grond van de schaalposities in vier kwantitatief zoveel mogelijk gelijke klassen (kwartielen) gedeeld:

Klasse	Totaal-score	Didam %	Uden %
I	0-1	22	39
II	2	20	13
III	3-4	26	28
IV	5 of hoger	32	19
		100	100

B. Schaal voor integratie in het niet-agrarische milieu

Vraag	Antwoord	Schaal-score	Frekwentie (%)		Gem. score in Didam in % Uden
			Didam	Uden	
a. Bent U lid van een niet-agr. vakorganisatie?	– geen lid of niet actief	0	80	79	95
	– actief lid	2	20	21	
b. leest u een vakblad op het gebied van uw hoofdberoep?	– geen vakblad	0	78	51	41
	– een vakblad	1	18	39	
	– twee of meer vakbladen	2	3	10	
c. Waarmee kunt u beter overweg, met uw collega's of met de mensen in de buurt?	– met de mensen in de buurt	0	20	7	86
	– evengoed	1	75	87	
	– collega's	2	5	6	
d. Bent u te spreken over de sfeer op het werk	– neen of gaat wel	0	30	25	93
	– ja	1	70	75	
e. Hebt u vaak contacten met uw collega's buiten uw werktijd?	– neen	0	50	66	146
	– soms	1	25	18	
	– ja	2	25	16	
Gemiddelde score per respondent			2,93	3,25	90

In Didam zijn b:d en c:e niet positief gecorreleerd. In Uden correleren b met d en e met a, c en d niet positief.

Kwartilering:	Klasse	Totaal- score	Didam %	Uden %
	I	0-1	21	7
	II	2	25	34
	III	3-4	37	36
	IV	5 of hoger	17	22
			100	100

C. *Schaal voor oriëntatie op de buitenwereld (OB-schaal)*

Vraag betreffende	Antwoord	Schaal- score	Frekwentie (%)		Gem. score in Didam in % Uden
			Didam	Uden	
a. Gevolgd dagonder- wijs na lagere school	- geen	0	82	85	119
	- LLS, LTS e.d.	1	11	7	
	- MLS, ULO en hoger	2	7	7	
b. Gevolgde cursussen	- geen	0	57	34	59
	- 1 of 2 cursussen	1	33	40	
	- 3 of meer curs.	2	10	25	
c. Gewenst onderwijs voor jongens na de lagere school	- geen mening of lagere vakopleiding	0	62	51	75
	- ULO e.d.	1	24	29	
	- VHMO e.d.	2	14	19	
d. Telefoon	- niet aanwezig	0	72	52	58
	- aanwezig	2	28	48	
e. Gebruik auto	- niet aanwezig	0	67	37	54
	- minder dan 7500 km per jaar	1	9	19	
	- 7500 km per jaar of meer	2	24	43	
f. Dagblad/t.v.	- geen of een van beide aanwezig	0	19	27	111
	- beide aanwezig	1	81	73	
Gemiddelde score per respondent			3,24	4,52	72

Uitgezonderd f correleren alle items onderling positief; f correleert niet met de items b en e in Didam en met a, b en c in Uden.

Kwartilering:	Klasse	Totaal- score	Didam %	Uden %
	I	0-1	30	9
	II	2-3	32	24
	III	4-5	22	39
	IV	6 of meer	16	28
			100	100

D. *Schaal voor de consumptief gerichte levenshouding (CL-schaal)*

Vraag betreffende	Antwoord	Schaal-score	Frekwentie (%)		Gem. score in Didam in % Uden
			Didam	Uden	
a. Vakantie, geweest in de laatste 2 jaar	- neen	0	75	91	159
	- tochtjes of paar dagen	1	19	3	
	- minstens een week	4	6	6	
b. Vakantie, zou wel willen (neen, indien onder a. de score = 4)	- neen	0	50	54	114
	- ja	1	47	46	
	- ja, indien ongehuwd of weduwnaar	2	3	0	
	- neen	0	46	52	
Idem, vrouw	- ja	1	54	48	
	- neen	0	90	94	
c. Bezoek bioscoop of schouwburg (keer per jaar)	- geen	0	90	94	144
	- 1 keer	1	7	1	
	- 2 of meer keer	2	3	4	
d. Het lezen van boeken (aantal per jaar)	- geen	0	71	72	114
	- 1 of 2	1	9	13	
	- 3 of meer	2	20	15	
e. Privé-gebruik auto (km per jaar)	- geen auto of minder dan 5000 km	0	90	64	28
	- 5000 km of meer	1	10	36	
	- zelden of nooit	0	80	46	
f. Contacten met allochtonen	- af en toe	1	10	22	36
	- regelmatig	2	10	31	
	- zelden of nooit	0	55	51	
g. Bezoek aan grote stad (door vrouw)	- af en toe	1	39	40	88
	- regelmatig	2	6	9	
	- zelden of nooit	0	55	51	
Gemiddelde score per respondent			3,04	3,54	86

In beide gemeenten correleren alle items onderling positief

Kwartilering:	Klasse	Totaal-score	Didam %	Uden %
I	0-1		24	24
II	2		23	22
III	3-4		31	21
IV	5 of meer		21	33
			100	100

E. Schaal voor de agrarische aspiraties

Vraag betreffende	Antwoord	Schaal-score	Frekwentie (%)		Gem. Score in Didam in % Uden
			Didam	Uden	
a. Voorkeur beroep	- hoofdberoep	0	31	57	160
	- idem, onder voorbehoud	1	3	3	
	- agr. beroep	2	66	40	
b. Het lezen van agr. vakbladen	- geen	0	55	43	89
	- een	1	33	48	
	- twee of meer	2	12	9	
c. Het volgen van landb. programma's voor radio en t.v.	- nu en dan	0	37	45	104
	- regelmatig	1	43	28	
	- zo mogelijk altijd	2	21	27	
d. Contacten met voorlichtingsdienst (keer per jaar)	- nooit	0	67	87	223
	- 1 keer	1	17	4	
	- 2 of meer keer	2	16	9	
Gemiddelde score per respondent			3,26	2,53	129

In beide gemeenten correleren alle items onderling positief.

Kwartilering:	Klasse	Totaal-score	Didam		Uden	
			%	%	%	%
	I	0	17	12		
	II	1-2	15	22		
	III	3-4	41	36		
	IV	5 of meer	28	30		
			100	100		

II

CORRELATIEMATRIX

De correlatiematrix geeft een overzicht van de onderlinge correlaties van de belangrijkste van de variabelen, die aan de orde komen. De correlatiecoëfficiënten zijn machinaal berekende produkt-moment correlatiecoëfficiënten (r). De correlaties die genoemd worden, maar niet in de matrix voorkomen zijn, of op andere wijze berekend of omwille van de overzichtelijkheid niet in de matrix opgenomen. De waarde die de coëfficiënt bereikt geeft een maat voor de intensiteit van de samenhang. Deze waarde kan variëren van 0 tot (-) 1.

Bij de interpretatie van de correlaties moet er rekening mee worden gehouden dat deze gebaseerd zijn op momentopnamen, dat wil zeggen dat de gegevens verzameld zijn op een bepaald moment onder bepaalde omstandigheden. Andere omstandigheden zouden de correlaties kunnen beïnvloeden. Ook moet er rekening mee worden gehouden dat de door de matrix aangegeven correlaties geheel

of ten dele 'onecht' kunnen zijn, dat wil zeggen dat een correlatie door een of meer andere factoren (mede) bepaald kan worden. Dit is bijvoorbeeld in sterke mate het geval bij de correlatie tussen het percentage grond in eigendom (10) en de opbrengst van het nevenbedrijf (15). Deze relatie wordt mede bepaald door de bedrijfsgrootte. Opbrengst en percentage eigendom hangen beide samen met de grootte van het nevenbedrijf.

Er bestaan statistische technieken waarmee dergelijke onechte correlaties gecorrigeerd kunnen worden door abstractie van kruisende factoren. Bij de bespreking en interpretaties van de gegevens is er naar gestreefd de belangrijkste kruisende factoren te abstraheren. Hiertoe is gebruik gemaakt van de formule voor *partiële correlatie*:

$$r_{ab} = \frac{r_{ab} - (r_{ac})(r_{bc})}{\sqrt{(1 - r_{ac}^2)(1 - r_{bc}^2)}}$$

In deze formule is r = correlatie-coëfficiënt, r_{ab} is de correlatie-coëfficiënt tussen a en b, enz. Als hiervoor de in de matrix vermelde correlaties betreffende percentage eigendom (a), opbrengst (b) en bedrijfsgrootte (c) ingevuld worden dan blijkt de negatieve correlatie tussen percentage eigendom en opbrengst zowel in Didam als in Uden te dalen. In Didam van $-.26$ tot $-.21$ en in Uden van $-.04$ tot $+.19$. Ook deze correlatie is nog ten dele onecht. Bij eliminatie van alle kruisende factoren zou waarschijnlijk blijken dat de eigenlijke correlatie niet veel van $.00$ afwijkt.

Van de in de matrix opgenomen variabelen volgen hieronder de antwoord- en score-categorieën, ordinaal gerangschikt in de richting waarin deze ook in de matrix zijn opgenomen:

Variabele	Antwoord- en score-categorieën	Frekwentie (%)	
		Didam	Uden
1. Leeftijd	- 60 jaar of ouder	10	1
	- 55-59 jaar	15	13
	- 50-54 jaar	15	16
	- 45-49 jaar	17	16
	- 40-44 jaar	12	30
	- 35-39 jaar	13	15
	- jonger dan 35 jaar	18	7
2. Integratie in agrarisch milieu	zie bijlage IA		
3. Integratie in niet-agrarisch milieu	zie bijlage IB		
4. Orientatie buitenwereld (OB)	zie bijlage IC		
5. Consumptief gerichte levenslevenshouding (CL)	zie bijlage ID		

6. Niet meer in de landbouw sinds (ontwenning)	- minder dan 10 jaar	21	28
	- 10-20 jaar	24	31
	- 20 jaar of meer	34	30
	- nooit volledig in landbouw gewerkt	21	11
7. Agrarische aspiraties	zie bijlage IE		
8. Bedrijfs grootte (in matrix is bedrijfsomvang opgenomen, zijnde een correctie op bedrijfsopp.)	- minder dan 0,5 ha	22	25
	- 0,5-1 ha	16	13
	- 1-2 ha	36	25
	- 2-3 ha	12	9
	- 3-5 ha	9	17
	- 5 ha of meer	6	11
9. Aantal produktietakken per bedrijf (bedrijfstype)	- 1 prod. tak	17	42
	- 2 prod. takken	30	34
	- 3 prod. takken	30	16
	- 4 prod. takken of meer	22	7
	- onbruikbaar antw.	2	0
10. Verhouding eigendom-pacht	- minder dan 40% eigendom	4	6
	- 40-69% eigendom	10	4
	- 70-89% eigendom	10	10
	- 90% eigendom of meer	76	79
	- onbruikbaar antw.	1	0
11. Van wie de grond overgenomen	- ouders	66	61
	- andere verwanten	13	9
	- vreemde	21	28
	- onbruikb. antwoord	0	1
12. Grondgebruik vader	- geen of onbekend	1	4
	- minder dan 1 ha	8	6
	- 1-3 ha	43	3
	- 3-5 ha	21	7
	- 5-10 ha	18	53
	- 10 ha of meer	9	27
13. Aan nevenbedrijf bestede gezinsarbeid (per week)	- weinig of bijna geen	0	6
	- minder dan 5 uur	9	21
	- 5-14 uur	11	24
	- 15-24 uur	10	7
	- 25-34 uur	21	12
	- 35-44 uur	17	10
	- 45 uur of meer	30	15
- onbruikbaar antw.	1	4	
14. Inkomen uit hoofdberoep (bruto per maand in 1967/1968)	- minder dan f 610,-	50	34
	- f 610,- tot f 700,-	32	46
	- f 700,- tot f 870,-	7	10
	- f 870,- of meer	3	7
	- onbruikbaar antwoord	8	1
15. Opbrengst nevenbedrijf per jaar (exclusief eigen gebruik)	- minder dan f 500,-	33	36
	- f 500,- tot f 1.000,-	10	16
	- f 1.000,- tot f 1.500,-	9	15
	- f 1.500,- tot f 3.000,-	14	13
	- f 3.000,- of meer	10	11
	- onbruikbaar antwoord	23	7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1														
2														
3														
4														
5														
6														
7														
8														
9														
10														
11														
12														
13														
14														
15														

Correlatiematrix Didam

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1														
2														
3														
4														
5														
6														
7														
8														
9														
10														
11														
12														
13														
14														
15														

